רוז׳יישץ׳ - עבר ללא הווה

העיר רוז׳יישץ׳

אבנר רחמיאלי

הרחוב הראשי שנקרא בשנות השלטון הפולני „רחוב השלושה במאי" ובימי הסובייטים נשא שם אחר, תפס את רוב חלקה של העיר. הוא נמשך למלוא אורכה, החל מפסי הרכבת (מסילת וארשה—קיוב) בשכונת ז׳אליבוב, בדרומה של העיר, עד „דעם בארג" — השכונה הצפונית, הקיצונית, של העיר.

בתי העץ ברחוב עמדו משני צדי דרך האבנים, שנמשך על רכס צר ונמוך. הרחוב השתפל לצד מזרח, לעבר כרי הדשא הנרחבים ונהר הסטיר שמאחוריהם; מצד מערב נמשך הרחוב לעבר ביצה ופלג קטן („דאָס טייכל" — „די ריצ׳קה"), שאסף מי מעיינות רבים והזרימם אל הסטיר.

פה ושם, במקום שהרחוב התרחב, נבנו גם סימטאות קטנות בכיוון למזרח ולמערב (סימטת מכבי־האש, סימטת בית־הכנסת, סימטת האולייניצס, „באָמבע גאס" ועוד). במרכז העיר היתה כיכר השוק („דער מארק"), שבאמצעיתה עמד גוש עגול גדול של חנויות, וממולן, מסביב לכיכר, שוב שרשרת של חנויות.

מכיכר השוק הסתעפו הדרכים: לצד מזרח, דרך גשר העץ ל־„אונטערן בריק"; לדרום — לז׳אליבוב, לקופאצ׳יבקה וללוצק־קובל; לצפון — ל„בארג", שכונה שהיתה בנוייה על גבעה ולעיירה סאָקילאָ; ומערב — ל„אונטערן סטאוואָק" ואל הכפרים הרבים שבמרחב העצום.

בעיר, כלומר בחלק המרכזי של העיר, היו הבתים בנויים בצפיפות ולעיתים קרובות פנתה החנות לרחוב ומאחוריה נמצאו חדרי המגורים. אולם בז׳אליבוב, השכונה הדרומית הסמוכה למסילת הברזל, היו ליהודים גינות גדולות ומטופחות של ירקות ועצי פרי. כן גם בצפון העיר, „אָפן בארג".

זוכר אני את התענוג המיוחד, כשלילי קרומירס הזמינה אותי אל גן עצי התפוחים והאגסים שלהם, שהשתרע מול ביתם. כן שמור בפי טעמם של ה„וויינפעלעך" שאכלתי

העיריה

לפני מלחמת העולם הראשונה, בימי הצארים, היה ר׳ משה גלר, סבו של חברנו משה גלר, ה„סטארוסטה" של העיירה. בסמכותו היה מתן פאספור־טים ומסמכים רשמיים אחרים; הוא היה מעין ראש העיריה. תושבי העיר בחרו בו בשיטה מיוחדת, באמצעות כדורים. זכות הבחירה היתה רק לגברים.

את התפקיד הזה ירש ממנו בנו ר׳ איציק גלר, שהיה ידוע בכינויו „סטא־רוסטה" עד לכניסת הפולנים, בתום מלחמת העולם הראשונה. עד שהת־ארגנה העיריה היה הוא האדם שריכז בידיו סמכויות רשמיות רבות ואנשים רבים נזקקו לטיפולו ולעזרתו.

בעיריה היו 12 חברים, 10 יהודים ו־2 פולנים: ד״ר ז׳יטינסקי והפריץ אלכסנדר זאפולסקי, שגם הם נבחרו בעיקר בקולותיהם של היהודים. זאפולסקי נבחר לראש העיריה בת־מיכת היהודים, לסגנו נבחר שמואל דיאמנטשטיין מטעם הציונים.

יקותיאל קופלמאן נבחר כחבר ה־הנהלה מטעם השמאל היהודי. מאוחר יותר נבחר יעקב ברונשטיין כסגן ראש־העיריה במקום דיאמנטשטיין.

בתקופה מאוחרת יותר השתמשו הפולנים בכל מיני תחבולות כדי להגדיל את מספר הבוחרים הנוצרים. הם צירפו לעיר את הכפר זשאליבאָוו ושכונות נוצריות אחרות שמחוץ לעיר.

בגנו הגדור היטב של ר' ישעיהו קורן, בעת שנכדתו השובבה, רוזה, הכניסה אותי ל„גן עדן" חתום זה...

ב„אונטערן בריק" היו ליהודים רבים שדות נרחבים. הם התפרנסו מעבודת אדמה ממש.

בשנות השלושים היוו היהודים כ־80—90 אחוז מאוכלוסיית העיר. הגויים המעטים גרו בפרברי העיר ובכפרים, שצורפו על ידי השלטון הפולני לעיר, במגמה להקטין את השיעור היחסי של מספר היהודים בעיר.

יום השוק

בכל יום שני בשבוע התקיים היריד. ביום זה באו האיכרים מכל הסביבה על עגלותיהם ומילאו את כיכר השוק ואת הרחובות והמגרשים הסמוכים עד אפס מקום.

הם הביאו לעיר שקי תבואה, ירקות, עופות, פֵּרות, ביצים ועוד. אלה מהם שהביאו בקר, חזירים או סוסים למכירה, התמקמו במקום שנועד במיוחד לשמש שוק־בהמות בצפון העיר, „אויפן בארג".

היהודים קנו את תוצרת הכפרים, והאיכרים היו קונים בחנויות היהודיות מתוצרת העיר: בגדים מוכנים, נעליים, כלי־בית וכלי־עבודה: מחרשות, מגלים, חרמשים, עגלות שנעשו על־ידי נפחים יהודים, סבון, נפט ודגים מלוחים, ולפני הכל, כמובן, יי"ש, המשיב את הנפש. כל עסקי מקח וממכר נעשו בקולניות רבה.

שנים רבות היתה קיימת חלוקה זו בכלכלת האיזור: האוכלוסייה הכפרית (שהיתה ברובה אוקראינית) ותוצרתה החקלאית מחד, והאוכלוסיה היהודית, שטרחה ועמלה להביא ממרחקים ומן הייצור המקומי מוצרי תעשייה, מאות ואלפים של פֵּריטים הנחוצים לאיכר, ביניהם מוצרים חדישים שלא נראו לפני כן — מאידך.

האדמה השחורה הדשנה של ווהלין הניבה יבולי ברכה והאיכר חי יחסית חיי רווחה. בשנות הילדות שלנו נדמה היה, שהסדר הזה הוא טבעי, וכי הוא יימשך לעולם ועד.

בימים נורמאליים נראו היחסים האלה בין היהודים והאיכרים כטובים מאוד; היו גם גילויי־התידדות מעטים בין שני חלקי אוכלוסייה זו. בשום אופן לא יכולנו

ר' ישעיה קורן, מנכבדי העיר, ואשתו מרים (למטה). מכל משפחתו הענפה נשארו בחיים רק נכדתו רוזה גוטין הנמצאת בישראל ונכדו אברהם, הנמצא בניו־יורק.

בכניסה למסעדה של הרשל בוב.

להעלות על הדעת התפרצות כזאת של שנאה פראית, כפי שקרה, כאשר הותרה הרצועה על ידי הנאצים.

תקופות השנה נקשרו בתודעתנו לעבודות האיכר בשדה ולמראות הטבע מסביבנו: באביב, בחדשים מארס—אפריל, לאחר הפשרת השלגים, התכסו העצים פריחה עשירה וריחנית: פרחי הדובדבנים, התפוחים והאגסים, ופרחי הלילך הלבן והתכול מילאו את חלל המרחב בריח הניחוח המיוחד שלהם.

בקיץ — קציר השיפון, החיטה והתבואות האחרות וקציר העשב והשחת לחורף, שנעשה מעבר לבתי העיר ובסמוך להם.

בסתיו — עונת הגשמים הטורדנים, בוץ בדרכים. בכל אשר תפנה — בוץ.

בחורף — שלג וקרח מכסים את פני האדמה. האדם מתכרבל בבגדיו החמים ומבלה רוב זמנו בבית על־יד התנור המוסק בעצים.

הבארות בעיר היו רבות. בכל מקום שחפרת כ־10 מטרים מצאת מים, ועל־פי רוב מים מתוקים טובים לשתייה.

המעיין המפורסם ביותר בעיר היה ה„קריניצה". היה זה מעיין שופע, שנמצא ברחוב בתי־הבד — האולייניצס. טבעת של מלט הקיפה את הבאר. את המים היו שואבים בדליים ישר מן הבאר; היו אלה מים חיים וקרירים משיבי־נפש.

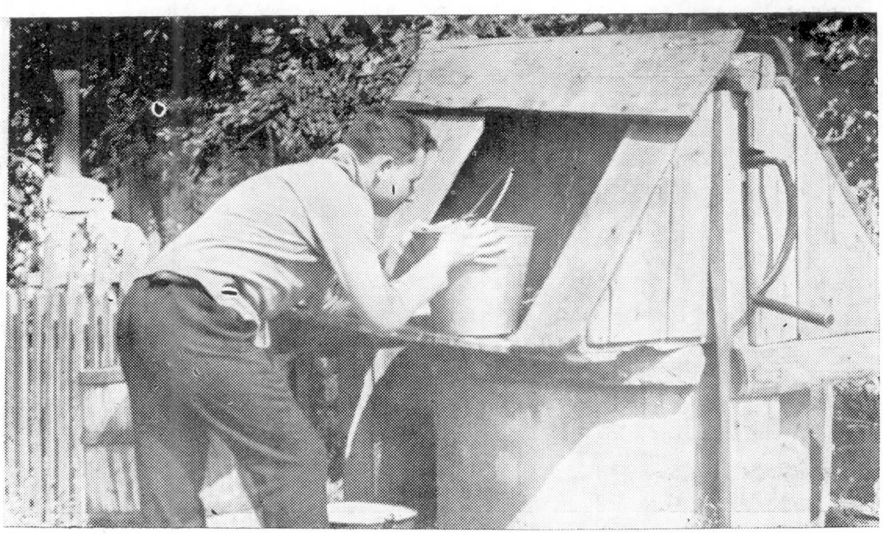

בקיץ הייתי מביא הביתה דלי מים קרים כקרח ומכין מזה מי־סודה. לפעמים היה שואב המים היחיד בעיר, לייב (כינויו בפי אנשי העיר היה „וואליוך", שפירושו ברוסית: עצלן). כשקראו לו בשם זה היה עונה בחרון: „זאָל דיר געשוואָלן ווערן דער בויך") מביא דליי מים לבתים שונים בעיר.

בחורף, כשכל הסביבה היתה עטוייה שלג וקרח, לא היתה „קריניצה" קופאת, משום שהמים זרמו בו בחוזקה. אולם הגישה לבאר הזאת היתה קשה ומסוכנת, — משום שהאדמה היתה חלקלקה מהקרח שכיסה אותה.

כל תושבי העיירה נהנו מהאוויר הצח והמים הצלולים והטעימים. אך האוכל לא היה מצוי בכל בית. הסביבה היתה עשירה בכל תוצרת חקלאית, שאדם זקוק לו להחיות את נפשו: לחם שיפון, בשר, חלב, חמאה, חלב חמוץ, שמנת וכל תוצרת חלב אחרת, וכן שפע הדגים שבנהרי הסביבה — בכל זאת היו יהודים שידם לא השיגה להביאם הביתה לפי הטף. היו ימים שהסתפקו בלחם מרוח בקצת שמן... אף על פי כן גדלו בעיר ובסביבה ילדים בריאים ויפים, שציפו לעתיד טוב יותר להם ולהוריהם.

בשבתות ובימי חג שינתה העיר את פניה. כל החנויות היו סגורות. הגויים לא באו בימים אלה העירה, בידעם שימצאו את כיכר השוק ריקה מאדם. בימים אלה זכו ילדי ישראל לטעום טעמם של דגים, חלות וחמין, שהכינו עקרות הבית בתנור.

הבאר ברוז'ישץ', הצילום נעשה שנים מספר לפני השואה.

שמונה אילנות גדלו ברוז׳יישץ׳

בלה יערי (חזן)

רוז׳ישץ׳ — עיירה קטנה, שרוב אוכלוסייתה היו יהודים, אשר גרו במרכזה. רחוב ראשי אחד היה בה ומשני צדיה סמטאות; באחת מהן היה בית־המדרש, שאבא ז״ל שימש בו חזן. גרנו בחדר אחד במרתף שמתחת לבית־הכנסת. 8 ילדים היינו. אבא נפטר בגיל צעיר — הוא היה בן 39. האחות הצעירה נולדה אחרי מות אבא. אחרי מותו נפל על כתפיה הצעירות של אמא העול הקשה לפרנס 8 ילדים ולחנכם.

יתמות

לא הכרתי טוב את אבא; מעט מאוד ממנו נשאר בזכרוני. אני זוכרת שפרצה בין הילדים מגפה של שעלת. אבא לקח אותנו בעגלה לכפר אחד, כדי להחליף את האוויר ולהקל במעט את השיעול. בדרך כלל טיפל בנו מעט, כי רוב זמנו בילה בבית־הכנסת, שם התכונן לתפילה בשבתות ובחגים, כשלצידו ה״משוררים״ — שני אחי. רוב הזמן חיינו במחיצתה של אמא.

אחרי מות אבא פתחה אמא חנות. אחי הגדול, לייבל, שלקח על עצמו למלא כלפינו את תפקידו של אבא, עזר לאמא בעיסוקה. אמא, שלא רצתה שלייבל יבלה את זמנו לריק חסכה לחם מפיה כדי לאפשר לו ללמוד הנהלת־חשבונות אצל מורה.

אמא חינכה אותנו להיות גאים וללכת תמיד בראש מורם. ״אני לא רוצה שיתייחסו אליכם ברגשי רחמים כאל יתומים״ — היתה אומרת לנו.

אמא שלחה אותנו, שש בנות, לבית־ספר ״תרבות״, ולא הסכימה שישחררו אותנו מתשלום שכר־לימוד.

משפחת חזן. האם, אסתר חזן, ״די חזנטע״, וילדיה. בשורה הראשונה מימין לשמאל: רוניה, האם אסתר, דבורה ולייבל. בשורה השניה: בלה (מחברת הרשימה), פייגה וה־ניה. חסר בתמונה האח אורצי, שחי בעיר אחרת.

מעולם לא החמיצה חגיגה או מסיבה בבית־הספר, אפילו כשהיה עליה לשם כך לסגור את החנות. כשבא מרצה מארץ־ישראל לעיירה הזמינה אותו לדירתנו הדלה ואף אירחה אותו לארוחת־צהריים. אני זוכרת איך קרנו פניה מאושר, שעה שישבו אצלנו האורחים מארץ־ישראל בנדורי ואליהו גולדנברג, והשיחה ליד השולחן התנהלה בעברית שוטפת.

בבית־הספר היו מחלקים לתלמידים חלב תמורת תשלום זעום. לא היה לנו כסף לשלם תמורת ששה כוסות חלב, החליטה אמא שרק הקטנות ישתו חלב ואילו הבנות הגדולות יתחמקו בשעת מעשה מן המקום, כדי שהילדים האחרים לא ירגישו בכך...

גם לאחר שסיימנו את בית־הספר דאגה אמא להמשך לימודינו, כל אחת לפי יכולתה ולפי כשרונה. אני המשכתי את לימודי בבית־הספר „אורט" בקובל. מן הבית קיבלתי כל שבוע הבילת־מזון באמצעות העגלון, שחכיתי לו בשעה הקבועה. המכתב הקצר שהיה מצורף לחבילה היה מלא חמימות ואהבת־אם. מן השיעורים לעברית שנתתי הרווחתי 4 זלוטי לשבוע — סכום מספיק לשלם שכר־דירה תמורת החדר המשותף עם עוד חברה מהעיירה. שכר־לימוד לא שילמתי.

אחות אחרת נשלחה ללוצק ללמוד תפירת בגדי־נשים. אמא היתה רגילה לומר: „מה שתלמדו ותרכשו לכן — זו תהיה הנדוניה שלכן".

דאגת אם

למרות המצב הקשה לא ידענו בבית רעב מהו. אמא היתה אופה לבדה את הלחם והחלות לשבת. היא שמחה מאוד, כשנזדמן לה אורח לשבת. לא־פעם אירחנו אנשים לארוחת־צהריים גם בימי־חול.

בגדים להחלפה היו לנו מעטים מאוד, ובקושי זכינו לבגד חדש. אמא כיבסה את הבגדים בלילה וייבשה אותם ליד התנור, ובבוקר יצאנו נקיים ומסודרים כמו ילדים אמידים. מעולם לא קינאנו בילדים בגלל בגדיהם הנאים והחדשים, אלא בגלל הלטיפות והנשיקות שזכו מאבותיהם. קינאתי בחברות, שאביהן עזר להן בהכנת שיעוריהן.

לאחי, לייבל, לא היה קל בגילו הצעיר לקבל עליו את תפקידו של אבא. אנו, 4 האחיות הקטנות, התרפקנו עליו וחיפשנו את החמימות של אבא. בשבת בבוקר רצינו כולנו להיכנס למיטתו, להיות בקירבתו כאילו היה אבא שלנו. הוא מילא היטב את התפקיד שהגורל הטיל עליו. היה עוזר לאמא, שעה שיצאה בלילות־כפור בעגלה להוביל לקובל קמח למכירה. נסיעה זו היתה עושה במוצאי־שבתות, בנצלה את העובדה, שבימי א' היתה החנות סגורה. בחרדה חכינו לשובה, משום שקרו מקרים של התנפלויות על יהודים בדרכים. לא פעם חזרה פצועה מן האבנים, שהושלכו עליה על ידי שקצים.

שבת

בשבת בבוקר היינו מלווים אותה בחזרה מבית־הכנסת. היינו אז חבורה קטנה ועליזה, שההבדל בגיל לא עלה על שנתיים. לחבורה זו הצטרפו גם נשים, כי אמא היתה מן המעטות שידעו לקרוא בסידור ולהבין את התפילות. אמא ניהלה בית כשר וחינכה אותנו לכבד את הדת ולשמור על כללי הכשרות בענייני בשר וחלב.

יום כיפור

יום הכיפורים נשאר חרות בזכרוני לכל ימי חיי. ערב יום־הכיפורים שררה מועקה רבה ואווירה של דיכאון ברחוב היהודי בעיירה. אמא, כמו יתר יהודי העיירה, הלכה לקבר־אבות, לתנות את צרותיה על קבר אבינו. לפנות ערב, אחרי הדלקת הנרות, מירדה בבכי, בו באו לידי ביטוי כל חייה המרים והקשים. היא נשקה לכל אחד מאתנו ושאלה אם ברצוננו לצום. היא לא רצתה שנעשה זאת מתוך לחץ, אלא מתוך רצוננו הטוב.

בניגוד למועקה ששררה ערב יום־כיפור הרגשנו הקלה במוצאי־החג, אחרי התענית. הלכנו לקבל פני אמא, שחזרה מבית־הכנסת. בבית היתה הארוחה מוכנה וסעדנו את לבנו בהרגשת הקלה מתוך בטחון, שנסלחו כל חטאינו ואנו נזכה לשנה טובה יותר מאשר השנה שעברה.

אמא התידדה עם גיטל שקורניק, אולי מפני שגם היא התאלמנה בגיל צעיר ונשארה עם 7 ילדים קטנים. בדומה לאמא הצליחה גם גיטל להעניק לילדיה בית חם וחינוך טוב.

לתולדות הקהילה היהודית ברוז'ישץ'

לא מצאנו בין חברינו הוותיקים אחד, היודע לספר על ראשיתה של העיר. ב„ייברייסקאיה אנציקלופדיה" מצאנו, כי בשנת 1847 היו ברוז'ישץ 702, ובשנת 1897 — 3169 יהודים.

תולדות היהודים בעיר זו קשורות לתולדות יהודי ווהלין בכללם, חבל ארץ שסופח לרוסיה בעת חלוקת פולין בין רוסיה, אוסטריה ופרוסיה בשנת 1793. מאה עשרים ושתיים שנה היתה העיר שייכת לרוסיה. בתקופה ההיא היתה הקהילה היהודית קשורה למרכזים היהודיים הגדולים באודסה, קיוב, מוסקבה ופטרבורג. יהודי רוז'ישץ היו חלק משני מיליוני היהודים, רובו של העם היהודי באותו זמן, שסופחו אז לרוסיה.

יהודי ווהלין היו פעילים בשטח התרבותי כחלק מיהודי רוסיה התוססים עד למלחמת העולם הראשונה. בתום מלחמה זו חולקה ווהלין: מחציתה המזרחית סופחה לברית המועצות, ומחציתה המערבית — למדינה הפולנית החדשה.

רוז'ישץ נשארה, לאחר שעברה פעמים מספר מיד ליד, בצד הפולני. הקשרים עם מרכזי התרבות היהודית ברוסיה נותקו. פותחו קשרים חדשים עם וארשה והמערב, אולם כל זה נמשך כעשרים שנה בלבד.

בשנת 1939 עברה רוז'ישץ, ככל ווהלין, לברית־המועצות לפי הסכם מולוטוב־ריבנטרופ. במלחמת העולם השנייה נכבשה העיר על־ידי הנאצים והקהילה היהודית נטבחה ביום י' באלול תש"ב — 1942 (יום חיסול הגיטו). כעת שייכת רוז'ישץ לברית־המועצות, אך לא נותרו בה יהודים כלל.

יהודי ווהלין פיתחו אורח חיים מיוחד, ניב ווהליני ביידיש ובעברית, ולבוש ווהליני מסורתי, שהיה שונה מהמקובל בפולין. חסידות הווהלינית לא היתה קנאית כמו זו שבפולין. בישיבות שלטה שיטת המוסר של „בית יוסף". הווהלינים הצטיינו בחריצותם, בפשטותם ובכנותם. הם היו פעילים בכל הזרמים הרוחניים והפוליטיים, שהסעירו וטילטלו את העולם היהודי בסוף המאה התשע־עשרה ובארבעת העשורים של המאה העשרים.

חיים נחמן ביאליק נולד בווהלין. ביצירתו משתקפים הטבע והנוף שלה, המרד באורח החיים היהודי בגולה וההתעוררות הלאומית לחיים חדשים.

הסופר אליעזר שמאלי, יליד רוז'ישץ, בנו של ר' אברהם סיקילר (סמוליאר), מרבה לתאר בסיפוריו אנשי־טבע ואנשי־עמל. בתי־אורים האלה ניכרת ההשפעה מנוף ילדותו.

חסידות טריסק, אוליק, קאשיווקא ועוד, מכאן — וחסידים נלהבים של המהפכה, מכאן. ועל כולם — התנועה הציונית־עברית, התנועה החלוצית המגשימה, בית־הספר „תרבות". דוברי עברית נלהבים מזה, וחובבי יידיש קנאים מזה. עלייה לארץ־ישראל בכל

היא דאגה שילדיה לא יישארו ברוז'ישץ', אלא יהגרו לארצות־הברית, לבראזיל ולארץ־ישראל. כל שעה פנוייה היתה אמא מבלה אצל גיטל.

בית ציוני

מותר להגיד שאמא היתה ציונית. היא התייחסה בחיבה לכל תנועות־הנוער, פרט לאחת, התנועה הקומוניסטית, שאחת האחיות שלנו הצטרפה אליה. למרות שלא הבינה אולי קומוניזם מהו, חששה אמא מפני ההשפעה הרעה של התנועה הזו על ילדיה, ופחדה שמא יפסיקו לדבר עברית ויתרחקו מן הדת. יש לציין, שבהיותנו קטנות היתה אמא שולחת אותנו שעתיים בשבוע ל„חדר", כדי שנלמד להתפלל.

השפה המדוברת ביניינו בבית היתה עברית. אמא, שידעה להתפלל הבינה אותנו לפעמים אף הצטרפה אלינו, אך דיברה בהברה אשכנזית, שעוררה את צחוקנו. גם ברחוב דיברנו, האחיות, עברית, כמו רוב ילדי היהודים בעיירה, שלמדו בבית־הספר „תרבות".

הייתי חברה ב„החלוץ הצעיר". אמא הרשתה לנו להשתתף בסמינרים ובמושבי־הקיץ של התנועה, למרות שהייתי רק בת 13—14. היא רק התנתה אתי, שלא אסע בשבת.

קורסים ל„הגנה"

בשנת 1938 התקיים בז'ילונקה שליד וארשה קורס „הגנה", בהדרכת בן־דורי, כפרי מקיבוץ נען ופונדק מאשדות־יעקב. בסניף שלנו החליטו לשלוח אותי לקורס. אחרי שהסברתי לאמא פירושו של „הגנה" וערכו לבטחון היישוב בארץ־ישראל הרשתה לי להצטרף לקורס. אחרי גמר הקורס, שנמשך שלושה חדשים, הוטל עלי לנסוע לבנדין ולהדריך את החברים שהיו שם בהכשרה. לא העזתי לחזור הביתה, משום שחששתי שאמא לא תרשה לי לצאת לבנדין. שלושה חדשים הייתי בבנדין. במשך כל התקופה הזאת לא קיבלתי תשובה על המכתבים הרבים שכתבתי אליה. היא גם לא הרשתה לאחיותי הקטנות לעמוד אתי בקשרי מכתבים.

אחת האחיות, פייגה, כתבה לי בסתר, שאמא נעלבה מהתנהגותי. היא ביקשה ממני לא להפסיק בכתיבת מכתבים לאמא, אשר בסופו של דבר בוודאי תתרכך. ואכן, כעבור שלושה חדשים מאז בואי לבנדזין קיבלתי ממנה מכתב, שהיה סימן שסלחה לי על התנהגותי הבלתי־אחראית כלפיה.

אחי, לייבל, הסכים, אחרי הפצרות רבות של אמי, להתחתן, ונשא לאשה את בלה גייבלר מהורוחוב. היא המשיך לעבוד כמקודם בחנות יחד עם אמא.

אחותי, חיה שוורץ, היתה כבר בארץ־ישראל. עמדנו אתה בקשרי־מכתבים הדוקים. אמא דאגה, שחיה'לה תישאר יחידה ובודדה בארץ, והיא וירזה בנו שנדאג לסרטיפיקטים כדי שנגאל את אחותנו מבדידותה ולהגדיל את הענף המשפחתי בארץ־ישראל.

הזמנים ובכל התנאים: דרך תנועת „חיבת־ציון" בסוף המאה ה־19, בעלייה השנייה ובעליות שבאו אחריה, וכן בהעפלה. עולי רוז'ישץ היכו שרשים בארץ. השתתפו בבניית העיר, הכפר והקיבוץ ונתנו את חלקם במאבק על המדינה ובמלחמה על בטחונה. לא מעטים הם בני רוז'ישץ שנפלו במערכות ישראל ובמלחמת הקיום הקשה, תוך כדי הנחת יסודות לחברה החדשה בישראל.

אבנר שרון

6 חברות: מאריאסיה וידרה, רוניה בארוּשק, שושנה זיניוק, סוניה פישמן ועוד.

התיאטרון בעיירה

אבנר רחמיאלי

העיירה התברכה בשתי להקות של חובבים מוכשרים ונלהבים שהיו פעילים מאד והציגו מחזות של סופרים יהודיים ואחרים לעתים קרובות.

המיסדים והמנהלים היו שני „משוגעים לדבר", אנשים ברוכי כשרון דרמטי, אלטער שאמעס ופייסי קלימבורד, שהיו מסורים לרעיון זה בלב ובנפש, ובהתלהבותם משכו עשרות צעירים וצעירות שמצאו סיפוק בהשתתפם במשחק, בהפצת הכרטיסים ובהכנת התפאורות וכו'.

תחילה היתה להקה אחת, ששניהם השתתפו בה. לאחר שהתפלגו, היתה התחרות בין שתי הלהקות — התחרות שהיתה בה ברכה, כי הגבירה את האמביציות של כל אחת מהן לכיבוש הצבור.

הלהקה, שבראשה עמד אלטער שאמעס, פעלה בעיקר למען בית־הספר „פאַלקסשולע" ולכן קראו לה: הלהקה של ה„פאַלקיסטים" או של ה„לינקע" — השמאליים. לאלטער עזרו בני אחיו בענצי שאמעס, גדליה ומנדל.

הלהקה, שבראשה עמד פייסי קלימבורד, הקדישה את הכנסותיה למען בית היתומים, בית־הספר „תרבות" ומוסדות אחרים. קראו לה: הלהקה של ה„ציונים". לפייסי עזר אחיו לובה, שהיה שחקן מוכשר מאד.

עשרות צעירים נלהבים לרעיון למדו את התפקידים, דקלמו, שרו, רקדו, ניגנו ומילאו את חלל העיירה בהווי תיאטרוני, בוויכוחים על הבעיות החברתיות, האנושיות והפוליטיות, שנרמזו או נאמרו במפורש במחזות שהועלו על הבמה בצורה משכנעת. הפרובלמטיקה של הדור הוגשה בלשון מובנת לקהל הפשוט, המתלבט בבעיות הזמן ומחפש פתרונות.

כל הצגה היתה מאורע בעיירה, שעורר ולפעמים הסעיר את הרוחות. השירים והפזמונים הושרו ברחובות ובבתים הצנועים והעניים, ושבחם של השחקנים־הארטיסטים, שהצטיינו במשחקם, נישא בפי כל.

אני זוכר בוקר אחד כאשר כל העיירה שרה:

„הוליעט, הוליעט קינדעו לאך כל זמן איר זענט נאך יונג
פונ'ם ווינטער ביז'ן פרי'לינג — אַ קאַצן שפרונג"...

ההצגות התקיימו באולם גירנשטיין ולפעמים באולם ה„פוז'רנה" (מכבי האש). בני הנוער היו מאושרים להשיג כרטיסים במחיר זלוטי אחד ל„גלורקה" (ליציע) ושתו בצמא כל מלה שנאמרה על הבמה: על אהבה, על אכזבות בחיים, על ביקורת, על סדרי החברה וכו'.

לפעמים היו מגיבים ברחש־לחש, ואז היה אברהם קולצ'אק צועק: „טישאַ גאַלאַרקאַ".

היהודים האדוקים, שלא סבלו כל חידוש בחיי החברה, התנגדו לאמנות הבמה הזאת, שלדעתם הרחיקה את הנוער מן המסורת. הם דיברו בלעג על ה„טריאטער"...

בציבור נהגו, לפעמים, לקרוא להקות „די לוביטיעלעס", כלומר החובבים, לעומת להקות שחקנים מקצועיים שהגיעו לעיירה מווארשה ומזוילנה.

שחקנים גדולים, כמו טורקוב, למשל, שביקרו בעיירה, שיבחו את כשרונם ומסירותם של אלטער שאמעס ופייסי קלימבורד ורמת המשחק של להקותיהם.

אצל עמים אחרים היו אנשים כאלה זוכים לפרסים ולכיבודים גדולים, אך כאן גורלם היה מר, כגורל כל יהודי העיר.

תהיינה־נא שורות אלה מצבת זכרון נצחית לפייסי קלימבורד ואלטער שאמעס, מייסדי התיאטרון בעיירה.

מייסדי התיאטרון בעיירה: אלטער שאמעס, פסח קלימבורד ויוסף לינדן בשנת 1920.

משפחת מוטי־בר גלר

אבנר רחמיאלי

מרדכי, בנו של משה גלר, נפל במלחמת יום הכיפורים מעבר לתעלת סואץ.

ר' מוטי־בר גלר היה מן הצעירים שבדור הישן. ציוני מגיל צעיר, מראשית המאה העשרים, שקט, מעדיף את המעשה על הדיבור, שומע אך משמיע את דברו רק לעתים רחוקות ביותר.

בעל חנות למוצרי ברזל במרכז השוק. בהיותו בעל־בית אמיד, נתן לשלושת בניו, משה והתאומים אלימלך וזלמן, ממיטב החינוך העברי והכללי. היה מעורה בחיי הקהילה היהודית ונתן יד לכל מפעל חיובי בצנעה ובענווה.

אשתו ביילה, שתקנית אף היא, עזרה לו לקיים בית יהודי לפי מיטב המסורת, אך רחוק מאדיקות צרת־עין. הם הבינו לרוח הזמן ולנפש הדור הצעיר.

משה, הבכור, היה פעיל בהסתדרות הציונית והיה מעמודי התווך של תנועת „החלוץ", למרות גילו הצעיר. היה בקי בכל ענייני העיריה והקהילה ובשל הגינותו כיבדו אותו הכול. גם המתנגדים המפלגתיים רחשו לו אמון.

היה פעיל בבית־הספר „תרבות", בספריה העברית, בקרן־הקיימת ולא היה מבצע ציוני שלא היתה לו יד בו. אפילו הסובייטים רחשו לו אמון ולא פעם עזר ליהודים שהסתבכו לצאת ממצבים קשים ומסוכנים.

בהתקרב הנאצים ברח לרוסיה והגיע לקויבישב שם עבד כפקיד ממשלתי. עם תום המלחמה הגיע אל חופי הארץ וכאן התחיל, יחד עם אשתו פאניה, את חייו מחדש.

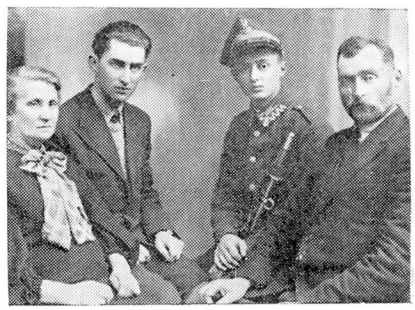
הוא פעיל בארגון יוצאי העיר וחלקו רב בהכנת הספר. בנו בכורו, מרדכי, תלמיד אוניברסיטת באר־שבע, נפל במלחמת יום הכיפורים מעבר לתעלה ע"י העיר המצרית ג'ניפה. היה בן 24 בנופלו (נולד 6 ביוני 1950).

הבן הצעיר, יאיר, משרת בצה"ל.

בני מוטי־בר התאומים, מלך וזלמן, היו ידועים וחביבים בעיירה. הם למדו בישיבה וב„תרבות", השתייכו ל„החלוץ" והיו פעילים בין הנוער הציוני.

מלך, נאמן למסורת הבית — „דבר מעט ועשה הרבה", יצא להכשרה ועלה לארץ בשנות השלושים הראשונות. מבוני קיבוץ רמת הכובש וממגיניו בימי המנדט, הוא שם עם משפחתו עד היום הזה.

הוא תמיד קיווה כי יבוא יום ויעלה את הוריו ואת אחיו זלמן, אך התקוה לא התגשמה. ההורים והאח זלמן ומשפחתו — גורלם היה כגורלם המר של כל יהודי העיירה.

משה גלר, הוריו ואחיו זלמן, חייל בחיל־הפרשים הפולני.

מוטל בליאק מרחוב טוארדה

אבנר שרון

מוטל ופרידה בליאק.

בגמר מלחמת העולם הראשונה, כשהתמוטט שלטון בעלי האחוזות בכפרי ווהלין, התפוררה כליל גם „המעצמה" הכלכלית של יהודי הכפר אומלנו, המרוחקת כ־25 ק"מ מרוז'ישץ'.

בני שתי המשפחות, פפר ובליאק, עזבו רובם את הכפר ועברו לרוז'ישץ' וללוצק. היו גם שנדדו למקומות רחוקים מעבר לים, לאמריקה ולבראזיל.

מוטל בליאק, גבר נאה, בלונדי וגבה קומה הגיע לווארשה וקבע את ביתו בלב היישוב היהודי, ברחוב טוארדה 44, בהצטלבות הרחובות ז'לאזנה ושאֶננה, בקומה השניה של בית בן 2 קומות.

הוא ואשתו פרידה ניהלו בחריצות רבה מסחר בעצים — לוחות וקרשים לבניין וסיפקו סחורתם לבתי־מלאכה מיכניים לייצור דלתות וחלונות עץ לבניינים חדשים. היו להם שני מחסנים: האחד ברחוב שאֶננה והשני בחצר הבית בו גרו. הם התפרנסו בכבוד.

מוטל בליאֶק הקים משפחה גדולה ויפה, שש בנות ושני בנים, והעניק להם ממיטב החינוך היהודי בווארשה בימים ההם. מוטל לא הסתגל על נקלה אל סגנון החיים של יהודי ווארשה; הוא הביא אתו את הרחבות ואת המסורת היהודית, על כל תפארתה, של יהודי ווהלין — את הזיקה לערכי האומה ובראש ובראשונה — לציונות.

היה זה בית ציוני עד ופעיל, אשר ראש שאיפותיו היתה העליה לארץ. מוטל היה איש משכיל וידע עברית על בוריה. בארון הספרים נמצאו כרכי „התקופה", והוא מעיין בהם מדי פעם בפעם, קורא את המאמרים כבדי־המשקל ומשוחח עליהם עם בני־הנוער והסטודנטים שהיו מביא הביתה.

כשגברה התנועה הציונית־הרביזיוניסטית בפולין, הצטרף אליה בכל להט נפשו. הוא לא האמין בקיום יהודי בגולה וראה את הגילויים האנטישמיים ה„קטנים", שיהודים רבים התעלמו מהם. תיכנן לעלות לארץ ושתי בנותיו, לובה ורבקה, אף עלו זמן קצר לפני השואה.

אורח החיים בבית היה מסורתי־לאומי. בשבת ובחג שררה בבית אוירה יהודית מתקדמת: שולחן ערוך מאכלים לפי המסורת היהודית, שהכינה בטוב־טעם עקרת הבית והמשרתת אליזובה. בחנוכה ובפורים, ואפילו בט"ו בשבט, שרו הילדים עם אבא שירים עבריים ארצישראליים בהתלהבות רבה.

היה לו קול ערב ואהב את השיר העברי החדש. אני זוכר בט"ו בשבט, שעה שהילדים טעמו פירות „חמישה־עשר", הם שרו:

בשרון ובגליל,
בין דקלים וברושים,
משחקים ילדים,
ישראל עם קדושים
ששים הם ושיר על כל שפתים
שירה זו חדשה לך ירושלים.

כשבא תיאטרון „הבימה" לווארשה והופיע בתיאטרון „נובושצ'י", לא החמיצו מוטל ובנותיו אף אחת מן ההצגות, ובלעו בצמאון כל מלה שבהן. ימים רבים אחר כך עוד הושרו בבית השירים מ„הדיבוק" ומ„היהודי הנצחי", במקהלת האב, הבנות ובני־הנוער מבאי הבית.

מפני מה ולמה
יורדת הנשמה
מאיגרא רמה
לבירא עמיקתא?

הם היקו את קריאתה של רובינא: „הנך יפה רעייתי", ורקדו את „ריקודי הקבצנים" עם קולו הרועם של מסקין.

היה מאושר וגאה מאד לראות תיאטרון עברי, בעל רמה, מופיע ומעלה את כבוד התנועה הציונית בעיני הגויים ובעיני הצעירים היהודים בווארשה, שנטו להתבוללות.

כשגדלו הבנות היפות, החלו בני־נוער רבים, בעיקר תלמידי הגימנסיות והאוניברסיטה, לבקר בבית, שהפך למעין מועדון ציוני. הבית שימש גם מעין אכסניה לבני המשפחה מאומלנו, רוז'שיץ' ולוצק, שהזדמנו לווארשה. כל בני המשפחה שעלו לארץ או שהגרו לאמריקה ולברזיל עברו בדרכם את הבית הזה ונתקבלו בו בסבר פנים יפות.

זכיתי להיות בין באי הבית בתקופת לימודי בווארשה, בשנים שאיש לא העלה על דעתו אפשרות של חורבן והנוער רקם עדיין את חלומותיו על עתיד טוב יותר.

אין כבית הזה לסמל את עומק הטראגדיה של השואה: קן שנהרס ונחרב באכזריות. שרדו שלוש הבנות: לובה ורבקה בארצות הברית וחוה רכטמן שהגיעה לישראל אחרי נדודים ברוסיה. הבנות אסתר, סימה ותמר והבנים שמוליק וצאליק וההורים הנפלאים היו טרף לחיה הנאצית.

תהיינה שורות אלה מצבה לזכרם!

חתונה בעיירה

זוכרת אני את החתונה של אחותי, שנערכה ברוב עם וברוב פאר, כיאה לבת השוחט ר' ברל...

כחצי שנה לפני החתונה בא לביתנו חיים־יוסל החייט (ניעפאַמישטשי) ואתו בחורות עוזרות, לתפור את בגדי החתונה של הכלה ובגדים לבני המשפחה ולקרובים, אשר ידם לא השיגה לתפור חליפות חדשות לכבוד המאורע.

בשלב שני — קרוב למועד החתונה — בא אלינו ר' אליהו „דער סארוואר", שמתפקידו היה להכין את המאכלים והמשקאות וכל הכיבוד לפי הנוהג והמסורת. אתו באו עוזרות וטבחות להכנת התבשילים כדת וכדין.

דלת הבית הסתובבה על צירה ללא הרף ולא נסגרה במשך חודשים. קרובים, שכנים וידידים היו באים לעזור: מי בעצה, מי ברעיון מיוחד ומי סתם בבלבול מוח.

בשבוע החתונה התחיל מעין כינוס משפחתי גדול. באו מכל המחוזות עם ילדים קטנים שהתרוצצו בין הרגלים, והיה „יריד" גדול בבית.

מצד החתן באו קרובי המשפחה והתחילו ל„התנפח" ולנהל משא־ומתן על הנדוניה וכו'. נערכה ארוחת־ערב למאות אנשים בבתי השכנים בכל הרחוב, בגלל מחסור באולם־חתונות בעיירה.

החופה הוצבה בחוץ בלווי תזמורת־הקאפלה של ר' ברוך קלעזמער. אחרי חתונה כזאת ואחרי שבת של שבע ברכות, התפזרו האורחים איש־איש לביתו ואנחנו נשארנו בבית עייפים, רצוצים בבית הפוך כמו אחרי פוגרום...

בעיר הוסיפו הליצנים וסתם דברנים לדבר על החתונה, המחותנים, הנדוניה — מי לשבח ומי בלעג, עד אשר התקרבה חתונה אחרת בעיירה.

זהבה מלמד (לבית בינדר)

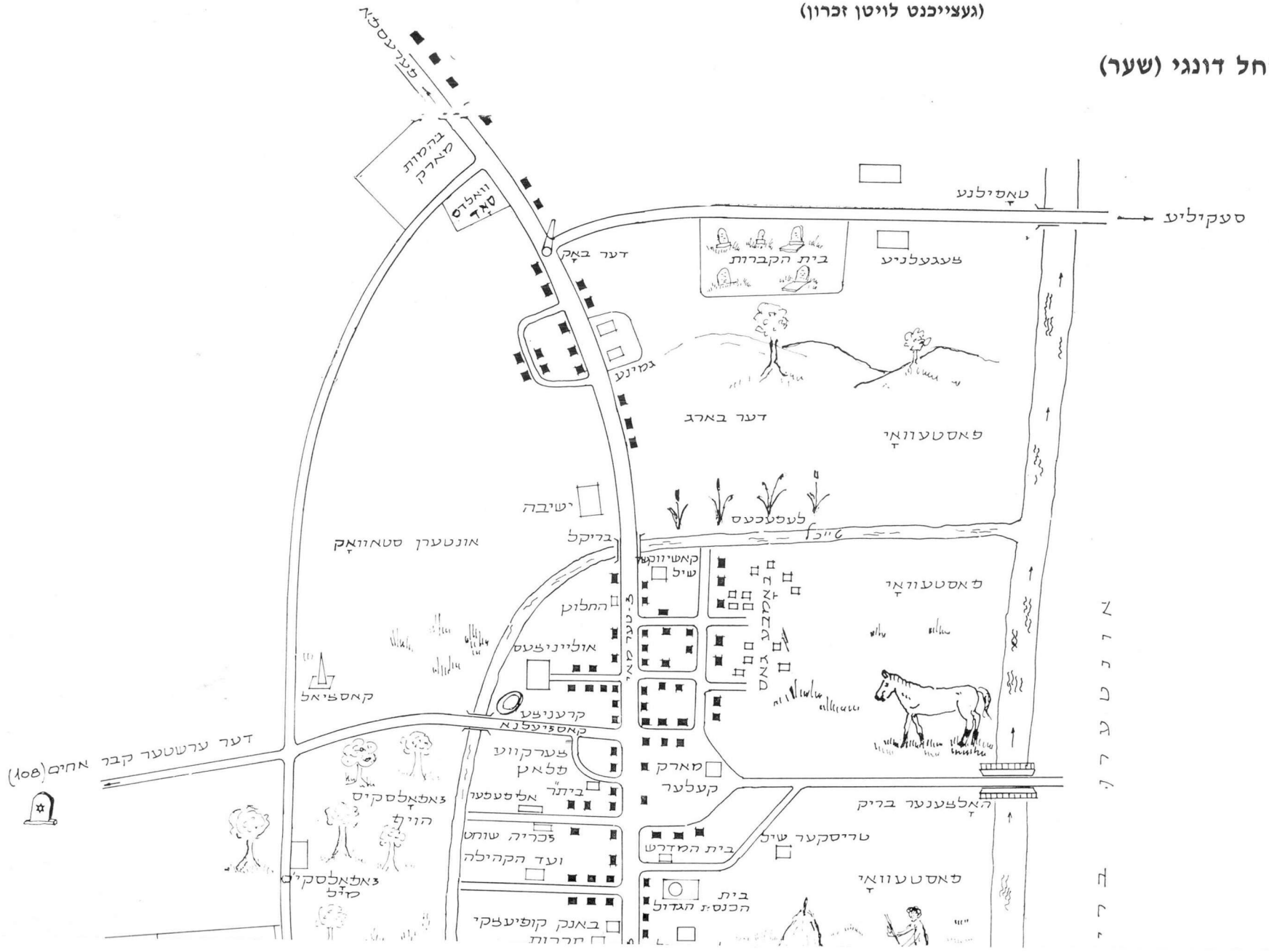

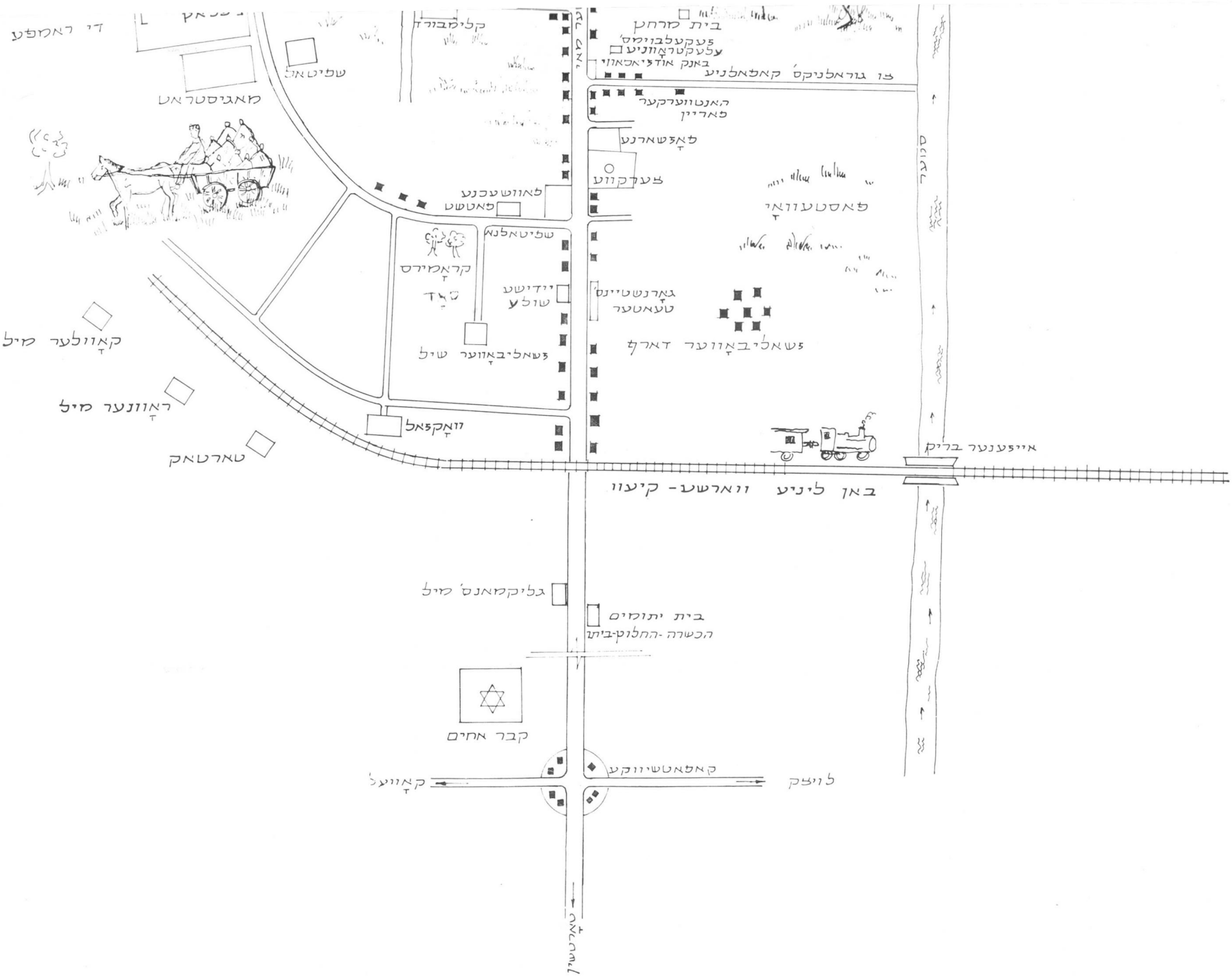
זהבה מלמד (ראשונה מימין), בעלה וחתנה (החזן אריה בראון) מקבלים את פני קרוביהם רציה רוזן וייידל וייסברג מבראזיל.

ראזשישטש, מיין שטעטל, ווי איך געדענק עס

(געצייכנט לויטן זכרון)

רחל דונגי (שער)

די ראמפע
מאגיסטראט
שפיטאל
קלימבורד
בית מרחץ
פעקעלבויימס
עלעקטראָוויץ
באנק אודיאקאוי
צו גוראלניקס קאמאלניע
ראנטווערקער
פארייז
פאזשארנע
פעדקווע
פאסטעווי
פאוועטכנע
פאטשט
שפיטאלנא
קראמירס
ייידישע
שולע
גארנשטיינס
טעאטער
פשאליבאוער דארף
קאוולער מיל
ראוונער מיל
וואקצאל
טארטאק
איזענער בריק
באן ליניע וואַרשע- קיעוו
גליקמאנס מיל
בית יתומים
הכשרה -החלוץ-ביתר
קבר אחים
קאמאטשיווקע
לוצק
קאוויעל

שמואל דיאמאנדשטיין

ברוך רוזן, ניו־יארק

קליין און גרויס, אַלט און יונג, אַלע האָבן געווּוסט וועֿר איז שמואל דיאמאַנדשטיין. ס׳איז אָבער אויך אמת, אַז אַ גרויסע מערהייט ראָזשישטשער יידן, אפילו וויסנדיק אַז ער איז ניט געווען קיין געבוירענער ראָזשישטשער, האָט קיינמאָל ניט געווּוסט וועֿן, פון וואַנען און נאָכווּאָס איז שמואל דיאַמאַנדשטיין געקומען קיין ראָזשישטש.

אַלס אייניער פון זיינע עלטסטע תלמידים, וואָס קען ענטפערן אויף די פראַגן, פיל איך אַ מאָראַלישע פליכט אַזוי צו טאָן און אויפדעקן אַן אומבאַוווּסט קאַפּיטל פון זיין לעבן.

היימלאזע פון פינסק

אין אַ טריבן פרימאָרגן, אין מערץ 1916, האָט אונדזער צוג, דער אַזויגערופענער 17־טער עשאַלאָן, מיט 900 היימלאָזע פון פּינסק, זיך אָפּגעשטעלט אין אַ שטעטל אין קאָנגרעס־פוילן מיטן נאָמען אָסטראָלענקע ביים טייך נאָרעוו. דייטשע סאָלדאַטן האָבן אונדז צופוס געטריבן צו די אַלטע רוסישע קאַזאַרמעס און האָבן אונדז דאָרט באַזעצט.

עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען אונדז מודיע געווען, אַז אויב מיר ווילן האָבן מצות אויף פּסח, מוזן מיר גיין 3 קילאָמעטער קיין אָסטראָלענקע און דאָרט זיך רעגיסטרירן ביים יידישן הילפס־קאָמיטעט.

ביים רעגיסטרירן זיך האָט מיין פּאָטער ע״ה זיך באַפרייַנדעט מיטן סעקרעטאַר פון דעם הילפס־קאָמיטעט און באַלד האָט ער אונדז באַזוכט אין די קאַזאַרמעס און שפּעטער אין אונדזער פּריוואָטע ווווינונג אין שטעטל. דעם נייעם פריינטס נאָמען איז געווען: שמואל דיאַמאַנדשטיין. געשטאָמט האָט ער פון לאָמזשע, 35 קילאָמעטער פון אָסטראָלענקע. ער איז געווען דער זון פון ר׳ לייזער דיאַמאַנדשטיין, אַ לאָטעריע־קאָלעקטאָר.

דיאַמאַנדשטיינס קורס פון פויליש. אין בילד: צ. נאטשיטש, ר. טיקטינער, פאלישוק, מ. שווארצבלאַט, ס. גאָלדבערג, א. מארמור, ש. וואליק און מ. רובינשטיין.

שמואל דיאמאנדשטיין

שמואל דיאמאַנדשטיין איז אַנגעקומען קיין ראָזשישטש אין די ערשטע יאָרן פון דער פוילישער מאַכט און איז גיך געוואָרן פּאָפּולער אַלס אויסגעצייכנטער לערער פון דער פוילישער שפּראַך. ער האָט געלערנט פריוואָט מיט קליינע גרופּעס תלמידים די פוילישע גראַמאַטיק און ליטעראַטור, וועלכע איז נישט געווען באַקאַנט בכלל אין שטעטל.

ער איז געווען אַנגענומען געוואָרן אין דער יידיש־ציוניסטישער געזעלשאַפט און אַדאַנק זיינע אַראַטאָרישע פעאיקייטן און גרונטלעכע קענטעניש פון דער פוילישער שפּראַך, האָט ער זיך גיך דערוואָרבן אַ גוטע פּאָזיציע בייַ די פּאָרשטייער פון דער פוילישער רעגירונג און די יידן האָבן אין אים געזען אַ בכבודיקן רעפּרעזענטאַנט פון דער יידישער קהילה.

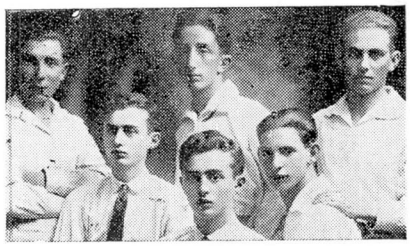
ס׳דערמאָנט זיך מיר, ווי אַזוי דיאַמאַנדשטיין האָט געהאַלטן אַ רעדע פּאָר אַ גרויסן עולם אין פּוילישן נאַציאָנאַלן יום־טוב דעם 3־טן מאַי. יידן און נישט־יידן זענען געקומען פונדערווייטנס, פון שטעטלעך און דערפער. זיין רעדע, געהאַלטן אין אַ שיינער, רייכער פּוילישער שפּראַך מיט זיין שטאַרקער און קלאָרער שטים איז געווען שענער און אינטערעסאַנטער פון אַלע רעדעס פון די אַפּיציעלע פּאָרשטייער פון דער פוילישער רעגירונג.

די יידישע געזעלשאַפּטלעכע טוער, וועלכע האָבן נישט געקענט פויליש, האָבן זיך געפּרייט וואָס אין שטעטל געפינט זיך אַ מענטש וועלכער רעפּרעזענטירט מיט כבוד דעם יידישן אינטערעס. ער פלעגט מיט דערפּאָלג אַרויסטרעטן מיט רעדעס ערב די וואַלן צום סיים און צום שטאָט־ראָט אין נאָמען פון די ציוניסטן, וועלכע האָבן אים מקרב געווען און אויסגעקליבן אַלס ווי־צע־פּאָרזיצער פון שטאָט־ראָט.

ער איז אויך געווען טעטיק אין קאָמיסיעס פון בית־יתומים און אין דער רעוויזיאָניס־טישער באַוועגונג. איז ער באַשטימט געוואָרן אַלס קאָמענדאַנט פון „ברית־החייל״.

וען ס׳זענען אַריין די סאָוויעטן קיין ראָזשישטש, אין סעפּטעמבער 1939, איז ער געווען געצוווּונגען צו אַנטלויפן קיין קאָלק, וויייל די קאָמוניסטן האָבן אים באַטראַכט אַלס אַ געפערלעכן פּאָליטישן קעגנער. אין קאָלק האָבן אים די דייטשן דערהרגעט.

א. ש.

ששה חברים: משה שקורניק (בראזיל), חנניה גולדברג, בינם מלמד (קנדה), יואליק קצן (ישראל), מלך גלר (ישראל), זלמן גלר.

אין פרילינג 1917 האָט די דייטשע מאַכט אין פוילן אַנגאַזשירט מיין פאָטער אַלס אַ וואַלד־זאַכפאַרשטענדיקער אוז אים איבערגעשיקט קיין לוקאָוו ביי שעדלעץ. די פריינטשאַפט מיט שמואל דיאַמאַנדשטיין האָט זיך אַנגעהאַלטן דורך קאָרעספאָנדענץ.

מיין פאטער העלפט אים

אין מיטן זומער 1917 האָט דיאַמאַנדשטיין פאַרלוירן זיין פאָסטן, ווייל מ׳האָט אויפגעלעזט דעם הילפס־קאָמיטעט. ער האָט באַלד געשריבן צו מיין פאָטער אוז זיך אַנגעפרעגט וועגן אַרבעט ביי אים. מיין פאָטער האָט אים געהייסן קומען צו אונדז קיין לוקאָוו.

דאָ האָט מיין פאָטער זיך אַנטשלאָסן צו אַנגאַזשירן יידישע היימלאָזע (אַרטיסטן, זייגערמאַכער, קירזשנער, לערער א. א.), אַלס אויפזעער אוז וואַלד־אַרבעטער.

דיאַמאַנדשטיין איז געווארן אַן אויפזעער. געווויינט האָט ער ביי אונדז. אין זיין פרייער צייט האָט ער מיך אוז מיין ברודער מרדכי ע״ה געלערנט פריוואַט. ער איז אַזוי־אַרום געווארן אונדזער הויז־פריינד אוז מיין לערער.

מיר קומען קיין ראזשישטש

אין 1918 איז פוילן געווארן זעלבסטשטענדיק אוז די דייטשן האָבן אַנגעהויבן זיך צוריקציען פון פוילן קיין דייטשלאַנד. מיין פאָטער האָט דעריבער באַשלאָסן אויך צו פאַרלאָזן פוילן.

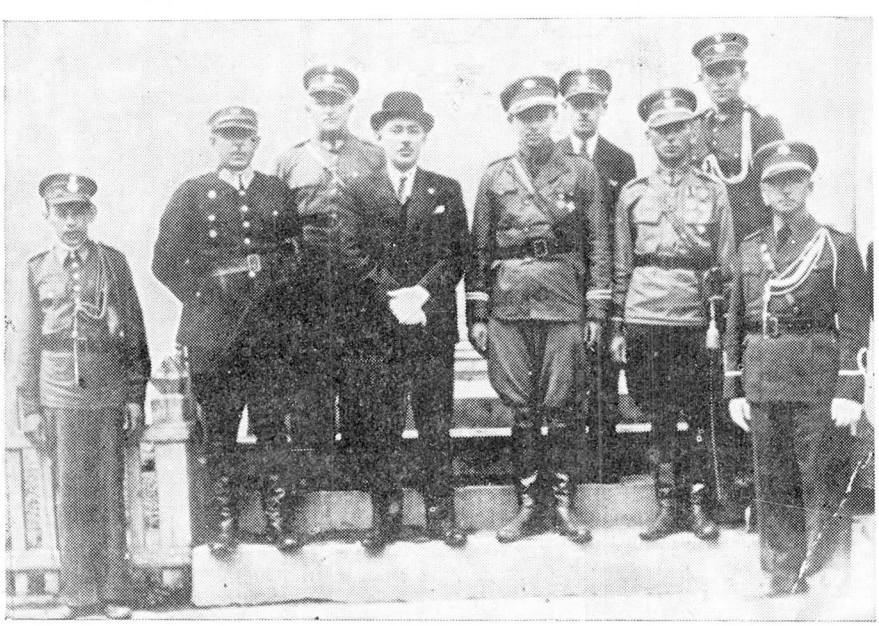
מיר זענען אַוועק צו דער דייטש־אוקראַיניישער גרענעץ, וואָס איז געווען אין האַלאָב, פון דאָרט זענען מיר אַריבערגעפאָרן קיין ראָזשישטש אין אוקראַינע, וואָס איז דאַמאָלסט געווען אונטער דער הערשאַפט פינעם העטמאַן סקאָראָפאַצקי. מיר האָבן זיך באַזעצט אין ראָזשישטש, פון וואַנען ס׳שטאַמט מיין מוטערס משפחה.

שמואל דיאַמאַנדשטיין איז אין דער זעלבער צייט צוריקגעפאָרן אַהיים קיין לאָמזשע. באַלד נאָך זיין אַנקומען קיין לאָמזשע, האָט ער חתונה געהאַט און אַנגעהויבן צו בויען אַ היים פאַר זיך און זיין פאַמיליע. זיין פרוי האָט געבוירן אַ זון, עמנואל.

א משפחה־טראגעדיע

אינצווישן איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן פוילן און אוקראַינע. דיאַמאַנדשטיין האָט זיך באַלד געמאָלדן פרייווויליק צו די פוילישע לעגיאָנען און האָט געקעמפט אונטערן מאַרשאַל פילסודסקי. אין אָנהויב 1921 האָט זיך די מלחמה געענדיקט און דיאַמאַנדשטיין איז דעמאָביליזירט געווארן.

ווי ערשטוינט איז ער געווארן, ווען ער האָט אין זיין הויז געטראָפן אַן אַנדערן מאַן, מיט וועמען זיין פרוי האָט אינצווישן צייט חתונה געהאַט. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן

שמואל דיאמאנדשטיין — מפקד פון ברית־החייל אין ראָזשישטש, (צווייטער פון רעכטס); נעבן אים ברוך ראָזען (מפקד פון ברית־החייל אין וואָלין), רומאן זייקובסקי (פוילישער בירגערמייסטער) און יאָשע דעקלבוים. אין דער צווייטער רייַ — לובה קלימבאָרד און משה רבין.

אַז די פּוילישע מאַכט האָט פּאַלש אינפאָרמירט זיין ווייב, אַז איר מאַן, שמואל, איז געפאַלן אין איינעם פון די שלאַכטן.

נישט טראַכטנדיק לאַנג, האָט דיאַמאַנדשטיין נאָך זייענדיק אין לעגיאָן־אוניפאָרם פאַרלאָזט לאָמזשע און זיך געלאָזט אין דער וועלט, צו זוכן זיין אַלטן אמתן פריינד, יוסף ראָזן (מיין פאָטער). מיר האָבן דאַמאָלסט געווויינט אין ראָזשישטש, אָבער מיין פאָטער האָט זיין וואַלד־מסחר געפירט אין קאָוועל.

ער קומט צו אונדז

אין אַ געווינסן קאַלטן יאַנואַר־מאָרגן האָט מיין פאָטער דערקענט דיאַמאַנדשטיינען אין דעם מיליטעררישן אוניפאָרם אויפן קאָוולער וואָקזאַל. מיין פאָטער האָט דיאַמאַנדשטיינען תיכף געבראַכט צו אונדז אַהיים קיין ראָזשישטש. דאָ האָט מיך דיאַמאַנדשטיין וויטער געלערנט און איז געבליבן אין אונדזער הויז איבער אַ יאָר צייט.

וויצע־בירגערמייסטער

אין אָנהויב 1922 האָט אונדזער פאַמיליע זיך איבערגעצויגן קיין קאָוועל. דיאַמאַנדשטיין איז פאַרבליבן אין ראָזשישטש, ווו ער איז געווען אַ שטיקל צייט דער „זשאָנדאָווי־ראַבין" (רב־מטעם), וויצע־בירגערמייסטער און מפקד פון „ברית־החייל". ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ ראָזשישטשער מיידל: רחל בלעטערמאַן.

וואָס דיאַמאַנדשטיין האָט אויפגעטאָן אין ראָזשישטש, וויסט יעדער ראָזשישטשער ייד און נישט־ייד, זייער גוט.

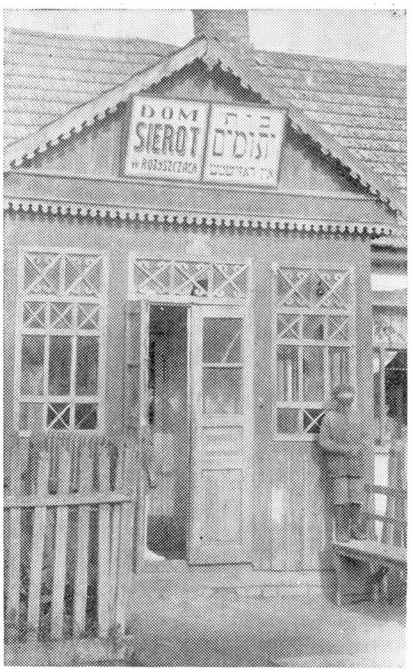
איך וויל דאָ ברענגען נאָך אַ פאַקט, וואָס איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר שמואל דיאַמאַנדשטיין:

אין 1937 בין איך געקומען אין נאָמען פון דער מפקדה הראשית פון „ברית־החייל" אין פוילן קיין ראָזשישטש אויף אַ באַזוך. דיאַמאַנדשטיין איז דאַמאָלסט געווען דער מפקד פון „ברית־החייל" אין ראָזשישטש. ביים געזעגענען זיך, האָט דיאַמאַנדשטיין אַרויסגענומען זיין פאַטאָגראַפיע, אין אוניפאָרם פון „ברית־החייל", האָט עפעס צוגעשריבן און געגעבן עס מיר, זאָגנדיק: לייען די צושריפט נאָכדעם ווען דו וועסט פאַרלאָזן ראָזשישטש".

אין צוג האָב איך געלייענט די צושריפט אין פויליש:

„צו מיין ליבן שילער אין איצטיקן מפקד, פון אַ געווען לערער און אינטער־טעניקער".

חבל על דאבדין ולא משתכחין!!!

אַלטער יתומים־היים אין גלייזלס הויז

שמואל דיאמאנדשטיין מיט דער פאַרוואַל־טונג פון בית־היתומים און דער גאַסט — סיים־דעפוטאַט ד"ר שיפער.

דער טעאַטער

אבנר שרון

דער טעאַטער אין ראָזשישטש איז געווען אַן אָרטיקע, אייגנאַרטיקע שאַפונג, וואָס האָט אַרומגענומען אַ גרויסן טייל פון דער יוגנט און, אַפּטמאָל, מיטגעריסן כּמעט דאָס גאַנצע שטעטל, סיי אין באַגייסטערונג און סיי אין פּאָלעמיק איבער די ווערק פון די יידישע און נישט־יידישע שרייבער, וואָס זענען אַרויסגעבראַכט געווארן אויף דער בינע דורך די אַרטיסטן־אַמאַטאָרן, מיט טאַלאַנט און ענטוזיאַזם.

די גרינדער זענען געווען צוויי באַגאַבטע יונגעלייט, באַקאַנטע און באַליבטע אין שטעטל: פייסי קלימבאָרד און אַלטער שאַמעס.

אין אָנהויב האָבן זיי געפירט זייער טרופּע צוזאַמען. שפּעטער האָבן זיי זיך אָפּגעטיילט: אַלטער איז געווארן דער רעזשיסאָר פון די „פאָלקיסטן", די טרופּע וואָס האָט געווידמעט אירע הכנסות דער יידישער פאָלקסשול.

פייסי איז געווען דער רעזשיסאָר פון די „ציוניסטן", די טרופּע וואָס האָט געשפּילט פאַרן בית־יתומים, „תרבות" און אַנדערע קולטורעלע־פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס.

זיי האָבן נישט געלערנט אין אַקאַדעמיעס פון טעאַטער־קונסט, אָבער מיט זייערע נאַטירלעכע פעאיקייטן און וווּנדערבאַרע אינטואיציע איז זיי געלונגען אויסצופירן פאָרשטעלונגען, קאָמישע און טראַגישע, אויף אַ הויכן ניוואָ, פון וועלכע דער עולם אין שטעטל האָט „געלעקט די פינגער"...

יעדע פאָרשטעלונג איז געווען אַ געשעעניש אין שטעטל. מ׳האָט דיסקוטירט איבער די פּראָבלעמאַטיק פון דער דראַמע, מ׳האָט געזונגען די לידלעך און מ׳האָט גערעדט מיט גרויס כּבוד וועגן דעם אַרטיסט, אָדער אַרטיסטן, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט אויף דער בינע, אין זינגען אָדער אין שפּילן.

צענדליקער יונגטלעכע האָבן מיטגעהאָלפן צונויפשטעלן די דעקאָראַציעס, פאַרקויפן די בילעטן, אָנטיילנעמען אין שפּיל און טאָן אַלץ, כדי פאַרעכנט צו ווערן אַלס מיטגליד אין דער טרופּע.

די אַרטיסטן אַלטער שאַמעס, פייסי קלימבאָרד און יאָסל לינדן — די גרינדער פון יידישן טעאַטער אין שטעטל.

דער דראַמאַטישער קרייז שטעלט פאָר די פּיעסע „דער אורטייל" (1934).

אברהם קאלטשאק
דער לץ

זיין אמתער נאָמען איז געווען אברהם פישפעדער, אָבער מען האָט אים געוויפן „קאָלטשאָק", צוליב זיין ריזיקן אויסזען און מיטן אייביקן שטעקן אין האַנט, ווי דער רוסישער געניראַל קאָלטשאָק.

געווען איז ער אַ היטלמאַכער און פאַרדינט האָט ער „וואָסער אויף קאָשע", אָבער פריילעך איז ער געווען שטענדיק; פול מיט הומאָר און באַליבט בײַ יעדן איינעם אין שטעטל.

ער פלעגט זיך רייצן מיט די ראַזשישטשער גבירים און זיי דראָען:

געדענקט גבירים, ס'וועט קומען אַ צייט אויף אייך, זאָלן נאָר „אונדזערע" קומען. „אונדזערע" האָט ער געמיינט די רוסן און קאָמוניסטן.

ענדלעך איז זיין חלום פאַרווירקלעכט געוואָרן. די רוסן זענען געקומען קיין ראַזשישטש און ס'איז געוואָרן אַן אמת'ער חורבן. מ'האָט צוגענומען בײַ די סוחרים זייערע געשעפטן און אויך בײַ אַברהמ'ען האָט מען צוגענומען זיין היטל-געשעפט.

די געוועזענע גבירים האָבן באַלד באַקומען גוטע שטעלעס, אָבער אים איז געווען ביטער און פינצטער. ער האָט ווייטער געמוזט אַרבעטן שווער אין אַ היטל-קאָאָפּעראַטיוו און ער האָט ווייטער פאַרדינט „וואָסער אויף קאָשע"...

ווען די גבירים האָבן זיך אַנגעהויבן רייצן מיט אים:

„נו, אברהמ'לע, ווו זענען אונדזערע?"

האָט ער זיי געענטפערט:

„וואַרט, דידאַזיקע רוסן זענען געקומען מיט טאַנקן, אָבער „אונדזערע" גייען צופוס — פון מאָסקווע..."

מענדל שאמעס, קאנאדע

מ'פלעגט שפילן אין גאָרנשטיינס זאַל און אַמאָל אין דער „פאָזשאָרנע". פאָר איין זלאָטי האָט מען געקויפט אַ בילעט אין דער „גאַלאָרקע", געזעסן אין ענגשאַפט און צוגעהערט זיך צו די „ריעטשען" פון אַלטערן, פייסין, אָדער די „חכמות" פון באַגאַבטן לובע קלימבאָרד (פייסיס ברודער), פון די טאַלאַנטפולע גדליה און מענדל שאַמעס (אַלטערס פלימעניקעס) און אַסאַך אַנדערע.

אַמאָל האָט דער עולם אין דער „גאַלאָרקע" שטיל מיטגעשטימט און אַמאָל הויך פראָטעסטירט... דאָן הערט זיך אַברהם קאָלטשאָקס געשריי: „טישא גאַלאָרקא!" — אזן ס'וועט שטיל.

אויף צומאָרגנס האָט מען געקענט הערן זינגען פון די באַשיידענע, אָרעמע הייזלעך:

„הוליע, הוליע קינדערלאַך
כל זמן איר זענט נאָך יונג,
פונ'םווינטער ביזן פרילינג
איז אַ קאָצן שפרונג"

אָדער:

„יידן בני רחמנים
אַ גוט האָרץ איז דאָך ביי אייך..."

דער פשוטער עולם האָט געפילט, אַז די אַרטיסטן דרוקן, אייגנטלעך, אויס אַזוי שיין זייערע געפילן, שטרעבונגען, ליבעס, אַנטוישונגען א.אַ.וו. — און דערפאַר האָבן זיי מיטגעלעבט און איבערגעלעבט אַלץ וואָס עס קומט פאָר אויף דער בינע.

די פרומע זענען נישט געווען צופריידן פון די נייע געדאַנקען, וואָס ס'ברענגט אַריין דער טעאַטער און פלעגן אים רופן „טריאַטער"...

פון-צייט-צו-צייט פלעגן קומען פראָפעסיאָנעלע טרופעס פון וואַרשע אוןווילנע — אָבער דער עולם האָט ליב געהאַט זיינע „ליובִיטיעלעס" — אַמאַטאָרן שפילער.

ביי אַנדערע פעלקער וואָלט מען פאָר די פאַרדינסטפולע פייסי קלימבאָרד און אַלטער שאַמעס געשטעלט דענקמעלער, אָבער זייער גורל איז געווען ביטער, ווי דער גורל פון אַלע יידן אין שטעטל.

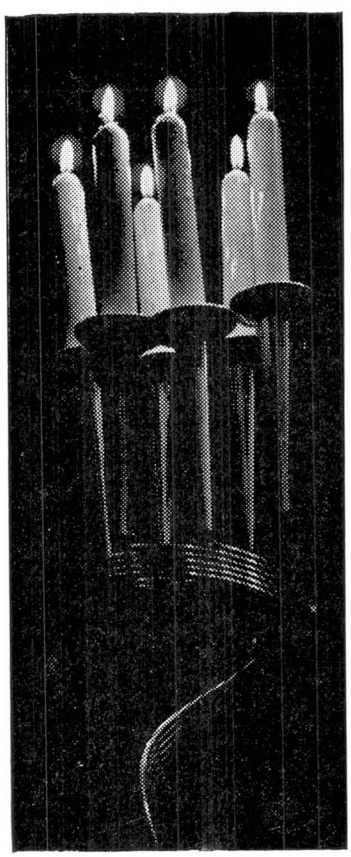
זאָלן די שורות זיין אַ צייכן, אַז זיי און זייער גורל זענען נישט פאַרגעסן געוואָרן; אַז זייער קול קלינגט אין אונדזערע אויערן פון דער ווייטער קינדהייט און זייער גורל קאָכט אין אונדזער בלוט אָן אויפהער.

דער דראַמאַטישער קרייז ביי דער פאָלקס-שולע פירט אויס די פּאַרשטעלונג „וווּ זענען מיינע קינדער" (1924).

אין וואלד אויף א בוים

יוסף קליינבארד, ניו־יארק

.1

איך קען דיך נישט פאַרגעסן
ראָזשישטש וווּ איך בין געבוירן
וווּ איך האָב אַלץ געהאַט
און אַלץ פאַרלוירן.

.2

איך בענק נאָך די
גוטע, שטילע יידן
וועלכע האָבן זיך אָפט געקריגט
אָבער געלעבט באַשיידן און צופרידן.

.3

איך בענק נאָכן טייך ווי קריסטאָל
געצויגן זיך ווי אַ סטענגע לאַנג און שמאָל
נאָך די בריקן פון האָלץ און פון אייזן
וווּ קינדער זענען געלאָפן קוקן ווי נאַטור ווונדער זיך באַווייזן.

.4

דאָרט איז מיין יונגער שטאָלצער טריט פאַרשלונגען
איך הער אים קוים פונדערווייט קלינגען
און אין וואַלד אויף אַן אַלטן בוים
איז געבליבן הענגען מיין יוגנט טרוים.

ר׳ אליהו פעפער - פון די פני־העיר

אבנר רחמיאלי

חיים פעפער דאַנק פאַר דער האַרציקער אויפנאַמע אין בית־ראָשישטש בעת זיין באַזוך אין ישראל.

חיים פעפער

דער אַנגעזעענער געזעלשאַפטלעכער עסקן און קולטור־טוער **חיים פעפער** איז געבוירן דעם 5־טן פעברואַר 1900, אין ראַזשישטש, ביי יידיש־טראַדיציאָנעלע עלטערן, אליהו און טעמע פון דער היים געלער.

דער פאַטער, ר׳ אליהו פעפער, אַ חבר פון „מזרחי", איז געווען אַ בוכהאַלטער. צוזאַמען מיט דריי שותפים האָט ער געפירט אַ הורט־געשעפט פון באַקאַליי, וואָס איז געווען באַ־קאַנט מיטן נאָמען „דער קעלער".

ביי די פעפערס אין שטוב זענען געווען זעקס קינדער — פיר טעכטער און צוויי זין: חיים און זעליג, וואָס איז געשטאָרבן אין עלטער פון 16 יאָר. די מוטער איז געשטאָרבן אין יאָר 1927. דער פאָטער מיט די פיר טעכטער זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים אין יאָר 1942, צוזאַמען מיט אַלע וואַלינער יידן אין דער אַלטער היים: זיי זענען געגאַנגען דעם לעצטן פיינ־ווג על קידוש השם.

חיים פעפער האָט געלערנט אין חדר און אין דער ישיבה ביז צום אויסברוך פון וועלט־קריג. וועו ער איז עלטער געוואָרן, איז ער געווען איינער פון די געטרייע עסקנים אין דער תרבות־שולע און פאַרנומען אַ וויכ־טיקן אַמט אין דער שול־פאַרוואַלטונג. אין ר׳ אליהו פעפער איז געווען אַ געזעלשאַפטלעכער עסקן, געשעצט און אָנגענומען ביי אַלע שיכטן פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג. ער איז געווען אַ שותף אין דעם הירט־געשעפט, וואָס איז געווען באַקאַנט אין שטאָט אינטערן נאָמען „דער קעלער". דאָס איז געווען אַ גרויס הורט־האַנדל געשעפט, וואָס האָט זייער גוט פראָספערירט און האָט צוגעשטעלט באַקאַליי־סחורות אין אַלע באַקאַליי־קראָמען אין שטאָט. אין דעם געשעפט זיינען געווען שותפים 4 שטאָטישע בעלי־בתים: אַברהמ׳טשיק געלער, לייביש סאַס, יאָסל ווייַנער און ער אַליין — אליהו פעפער.

„דער קעלער" איז נישט נאָר געווען אַ גרויס האַנדלס־געשעפט, נאָר אויך אַ נאַציאָנאַלע יידישע „אינסטיטוציע", וואָס האָט דע־פאַקטאָ אונטערשטיצט אָפן און אין געהיים יעדן צדקה־אַנשטאַלט, יעדע הילפס־אינסטיטוציע אין אויך אַלע יידישע קולטורעלע און דערציערישע אַנשטאַלטן, וועלכע זענען געווען טעטיק אין דער יידישער געזעלשאַפט.

ר׳ אליהו פעפער, וואָס איז געווען דער בוכהאַלטער אין „קעלער", האָט גערן אַלס רעליגיעזער ייד אונטערשטיצט, בעיקר, די תורה־אַנשטאַלטן און אויך די אינסטיטוציעס וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט סאָציאַלע און הילפס־פאַרזאָרגונג. זיין פליכט איז געווען אויסצוקאָלן רעגולער דעם געהאַלט פון די מלמדים אין דער „ישיבה". ער האָט אויך אונטערשטיצט מיט „מתן בסתר" די תלמידי־חכמים, וועמענס עקאָנאָמישער מצב איז געווען נישט קיין גוטער. זיינע שותפים דאָקעגן האָבן אונטערשטיצט די וועלטלעכע אינסטיטוציעס: דעם בית־ספר „תרבות", דעם קרן־הקיימת און אַנדערע ציוניסטישע פאָנדן.

אליהו פעפער איז לויט זיין אידעאָלאָגישער איבערצייגונג געווען אַ געטרייער ציוניסט: ער איז געווען אַ מיטגליד אין „מזרחי" אין האָט ליידנשאַפטלעך ליב געהאַט די העברעאישע שפראַך. ער איז געווען אייַנער פון די ווייניקע יידן אין שטאָט וואָס האָט רעגולער אַבאָנירט דעם „העולם" — דעם אָפיציעלן חודש־זשורנאַל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, וואָס איז דערשינען אין לאָנדאָן. ער פלעגט גערן אויסבאָרגן די צייטונג זיינע פריינט, וועלכע האָבן געהאַט אַן אינטערעס צו לייענען די צייטונג, און זי פלעגט איבערגיין פון האַנט צו האַנט.

זיין הויז איז געווען אַ ציוניסטיש. זיינע טעכטער יוכבד און בוזי, ווי אויך זיין זון חיים, זענען געווען אַקטיוויסט געזעלשאַפטלעכע טוער. ווי זייער פאָטער זענען זיי אויך געווען טעטיק פאַרן „תרבות", געווען אַקטיוויסט טוער פאַרן קרן־הקיימת, בית־יתומים און אַנדערע הילפס־אַנשטאַלטן. זיין זון חיים איז עולה געווען אַלס חלוץ אין יאָר 1925, אָבער שפעטער איז ער געווען געצוווּנגען זיך צוריקקערן קיין פוילן צוליב דער קראַנקהייט פון זיין מוטער.

אַלס געזעלשאַפטלעכער עסקן, אַלס גבאי אין דעם בית־הכנסת און אין טריסקער שול און מיטגליד פון דעם ועד הקהילה, איז ר׳ אליהו פעפער געווען, לויט זיין נאַטור, אַן אָנהענגער פון אַ מעסיקער ליניע אין דער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. ער איז געווען ווייט פון עקסטרעמקייט. ער האָט שטענדיק פאַרטיידיקט דעם שוואַכן און פלעגט משפטן דעם מענטש לויט זיין זכות.

מיט גרויס ליבע און פיעטעט האָט ער זיך באַציגן צו פעאיקע קינדער, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער גוטן לערנען אין דער ישיבה. ער פלעגט פאַרבעטן אָט די קינדער צו זיך אין שטוב אין די שבתים נאָכמיטאָג, פלעגט זיי פאַרהערן אין דער פרשה פון דער וואָך, און אין אַ בלאַט גמרא, וואָס זיי האָבן געלערנט אין משך פון דער וואָך.

דער שולע האָבן צו יענער צייט געלערנט בייַ 700 תלמידים און תלמידות. ער איז אויס־געווייַלט געוואָרן אַלס לאַוועניק אין מאַגיס־טראַט און איז געווען 6 יאָר לייטער פונעם בית־יתומים.

אין יאָר 1926 האָבן חיים פעפער, און זיין זיין פרוי חייקע, עולה געווען קיין ארץ־ישראל — מיט דער פערטער עליה. אין לוצקער פאַלעסטינע־אַמט האָט פעפער באַ־קומען אַ סערטיפיקאַט, צוגעטיילט פון באַ־קאַנטן פּועלי־ציון פירער דוב־בער מאַלקין, צוליב דעם וואָס ער האָט אַרויסגעווויזן קענטניש אין תנ"ך און תלמוד און האָט באַהערשט פליסיק די העברעאישע שפּראַך.

נאָכן אָפּזיין אַנדערטהאַלבן יאָר אין ארץ־ישראל האָט ער באַקומען אַ ידיעה, אַז די מאַמע זיינע טעמע איז מסוכן־קראַנק און ער מוז תיכף קומען אַהיים. ער האָט אַלעס איבערגעלאָזט און צוזאַמען מיט דער פרוי זיך אומגעקערט קיין ראַזשישטש.

קנאַפּע צען יאָר איז חיים פעפער געווען אין פוילן נאָכן צוריקקומען פון ארץ־ישראל. וועך דער עקאָנאָמישער קריזיס האָט זיך פאַר־שאַרפט אינאיינעם מיטן אַנטיסעמיטיזם און ס׳איז שוין פשוט ניט געווען מעגלעך צו אַטעמען די פאַרסמטע לופט אויף דער פּוילי־שער ערד, האָט ער אַנגעהויבן מאכן באַמי־אונגען צו פאָרן קיין דרום־אַמעריקע, וויייל קיין ארץ־ישראל האָט ער זיך שוין ניט געקאָנט אומקערן, נישט באַקומענדיק קיין נייעם סערטיפיקאַט. דעם 25־טן אויגוסט 1936 זענען חיים פעפער און פרוי געקומען קיין אַרגענטינע.

אין יאָר 1937 איז ער אויסגעקליבן גע־וואָרן אַלס וויצע־פרעזידענט פון די פּוילישע יידן אין אַרגענטינע. צוועלף יאָר האָט ער פאַרנומען דעם אַמט פון פרעזידענט פון דער ביאליק־שול אין אוועזשאנערא, אַרגענטינע, וווּ ער איז געווען אַ תושב.

אין דער זעלבער צייט איז ער געווען פרעזידענט פון דער אַרטיקער קהילה „עזרה" און זיך אַקטיוו באַטייליקט אין פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע אינסטיטו־ציעס.

פאַר זיינע לייסטונגען האָט ער ערלעך פאַרדינט פאַרצייכנט צו ווערן אין „גאַלדע־נעם בוך פון יידישן אַרגענטינע" אַלס עסקן בצרכי ציבור באמונה.

(אויסצוג פון „גאַלדענעם בוך" פון יידישן אַרגענטינע)

ער פלעגט זיך נוהג זיין מקרב צו זיין די טאַלאַנטירטע און פלייסיקע קינדער און פלעגט זיי סטימולירן צו זיין פלייסיק אין זייערע לימודים. ער איז דאָס געווען דער, ווועלכער האָט פאַרוואַנדלט דעם „קעלער" אין אַ שם־דבר אין שטאָט, און אויך זיינע שותפים זענען באַווירקט געוואָרן פון אים, אַזוי אַז אויך זיי זענען געווען אַקטיווע טוער און האָבן מיט אַ ברייטער האָנט געשפּענדעט און אונטערשטיצט פאַרשידענע ציוניסטישע אונטערנעמונגען און אינסטיטוציעס.

ער איז געווען אַ בעל הדרת־פּנים. זיין מאַיעסטעטישער אויסזען האָט אַרויסגערופן צו זיך גרויס רעספּעקט. און ווי עס פאַסט פאַר אַזאַ מענטש ווי אליהו פעפער איז זיין נאַטירלעכער פלאַץ אין דער שול פון די טריסקער חסידים געווען אויף אַן אָנגעזעענעם אָרט, בייַ דער „מזרח" וואַנט. אין די שבתים פלעגט ער זיך נוהג זיין אין די נאָכמיטאָג שעהן צו לערנען אַ בלאַט גמרא, און נאָכן לערנען, פלעגט ער אין די זומערדיקע פאַר־נאַכטן ליב האָבן צו מאַכן אַ לאַנגן שפּאַציר אויף דער שמאָלער סטעזשקע בייַ דעם ברעג פון סטיר. ער פלעגט באַוווּנדערן די שיינקייט פון דער נאַטור, אַריינשפּיגלען זיך אין וואַסער פון בלויען טייך. זיינע אויגן פלעגן קוקן אויף די ברייטע האָריזאָנטן, גרינע פעלדער, וואָס זענען געווען פול מיט שמעקעדיקע בלומען. מיט פּולע לונגען פלעגט ער אייַנזאַפּן אין זיך דעם אַראָמאַט פון די אָנסופיקע לאָנקעס, פון וועלכע ס׳זענען נישט לאַנג אָפּגעשניטן געוואָרן די גראָזן.

ער פלעגט זיך אינטערעסירן מיט דעם גורל פון די מענטשן וועלכע זענען פאַר־אַרעמט געוואָרן. ער פלעגט זאָרגן פאַר אַלמנות, יתומים און סתם מענטשן וועמענס לאָגע ס׳איז געווען אַ שווערע. ער פלעגט זיי אונטערשטיצן, העלפן מיט אַ גוטע עצה, מיט אַ גוט וואָרט און מיט אַ טרייסט. ער איז געווען אַ מנהיג, וועלכער איז אויסגעוואָקסן פון פאָלק, געקענט זיינע ליידן און זיינע פריידן. אַלע, אָן אויסנאַם, האָבן אים געשעצט און אָפּגעשאַצט זיינע פאַרדינסטן פאָרן כלל און מיט גרויס כבוד אָנערקענט זיינע ווויילטאַטן אַלס איינער פון די אָנגעזעענע מנהיגים פון שטאָט.

איינע פון זיינע וויכטיקסטע זאָרגן איז געווען, פאַרשטייט זיך, די ישיבה, וועלכער ער האָט געווידמעט זיין בעסטע צייט. ער האָט געזאָרגט פאַר איר נאָרמאַלע אָנטוויקלונג און פאַר איר עקזיסטענץ. בכדי אָנצוהאַלטן דעם גוטן שם פון דער ישיבה, פלעגט ער איינלאָדן די בעסטע מלמדים און זאָרגן פאַר זייער געהאַלט. זייער אָפּט פלעגט ער באַזוכן צוזאַמען מיט ר׳ פאליק כ״ץ די ישיבה און געזאָרגט אַז חוץ לימודי־קודש, תורה און גמרא, זאָל מען אויך מיט די קינדער לערנען עברית, חשבון און אַנדערע לימודים, וועלכע זענען געווען נוציק אין לעבן.

ווען איינער פון די תלמידים פלעגט אָנשרייבן אַ גוטן חיבור וועגן דעם שפּאַציר וואָס זיי האָבן געמאַכט צוזאַמען מיט זייערע מלמדים אין ל״ג בעומר אויף יענער זייט פון סטיר, און מיט גרויס טאַלאַנט באַשריבן די שיינקייט פון דער נאַטור, און דערביי אונטערגעשטראָכן אַז איינער פון די באַגלייטער איז געווען ר׳ אליהו פלפל (אַנשטאָט פעפער), איז דאָס אים זייער געפעלן געוואָרן. אַלס אָנערקענונג פאַר דעם שיינעם חיבור און פאַר דעם גוטן האָנק, און סטיל, פלעגט ער באַלד אויפן אָרט צוזאַמען מיט ר׳ פאַליק כ״ץ געבן דעם העכסטן ציון: „זייער גוט", הפלא ופלא!

ס׳גדעניקט זיך די חתונה פון בריינדעלע מיטן „קוימען־קערער". מיט וואָס פאַראַ־טאַלאַנט ער האָט באַשריבן און געשילדערט אין אַ פרעכטיקן עברית די חתונה אין אַ בריוו צו אַ געוועזענעם שילער פון דער ישיבה, וואָס איז צווישנצייט אַריבער לערנער אין וואַרשע. אויך אַזאַ „געשעניש" אין שטאָט ווי אַ חתונה בייַ די פּשוטי־העם, בריינדעלע מיטן „קוימען־קערער", איז פאַר אים נישט אַדורך אָן אינטערעס.

צפורה ראָזען דערציילט, אַז איך די קריטישע שעהן אין געטאָ, פלעגט ער טרייסטן די יידן אין זיי מונטערן. ביז צו דער לעצטער רגע, ווען יעדער האָט שוין געפילט אַז דער סוף דערנענטערט זיך, פלעגט ער זאָגן:

„ס׳ווועט קומען דער טאָג פון נקמה און ס׳ווועט באַצאָלט ווערן די צוררי ישראל".

ער האָט אָבער נישט זוכה געווען צו אַזאַ טאָג. ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע יידן פון דער שטאָט.

התנועה הציונית בתחילת המאה

זאב ארליך

ר' נפתלי קאגאן. היה לפני מלחמת העולם הראשונה מועמד ל„דומה". היגר לארצות־הברית ושימש שם רב. בנו, אהרון, גר בחיפה.

הנוער ברוז'ישץ', בתחילת המאה העשרים, נסחף עם גלי המהפכה הרוסית. היו שתי מפלגות ציוניות־סוציאליסטיות: ס"ס ופועלי ציון.

מבין חברי המפלגות האלה זכורים לי יהושע דראליטש, בוריס שינר, שהיה מורה והגרופמנים. אנחנו, הנוער הצעיר יותר, נמשכנו אחרי הפעולות שלהם.

לא אשכח את ההפגנה שהתקיימה ביום 17 באוקטובר 1905, יום מתן הקונסטיטוציה. עם אקדחים ביד, בדגל אדום ובשירת המארסלייזה, הפגינו המונים לאורך הרחוב.

עם דיכוי המהפכה ועם השמועות שהגיעו על הפרעות, ביחוד הפוגרום בעיר הפלך שלנו ז'יטומיר, התפרקה החבילה. משבר המפלגות במדינה הגיע גם אלינו. הצעירים נסעו ללמוד. בוריס שינר עקר לאודיסה, שם השתתף בכתיבת מאמרים בעתון „אודיס־קייה נובוסטי". זכור לי מאמר שלו, שהנוער בעיירה קרא אותו בדחילו ורחימו על סף בית־המדרש.

יהושע דראליטש עבר, בסערת־הימים, ל־שווייצריה ללמוד באוניברסיטת ברן. גם ה־גרופרמנים עזבו את העיירה.

עברו שנים אחרי דיכוי המהפכה ושוב התחילו להתארגן פעילים לציונות. מבין הפעילים ביותר זכורים לי: פיסי הוכמן, פיסי זלטקיס (פפי קראו לו), והמורה דדיוק, שהיו מטיפים לציונות, מפיצים שקלים ומביאים מטיפים שונים מהחוץ, כמו הסופר יהל"ל, להטיף בבתי־כנסת.

ארץ־ישראל, הזכורה לי מתקופה זו, היא לא ארץ ישראל שסבא שלי זליג שו"ב היה מריק בשבילה קופסאות של ר' מאיר־בעל־הנס ושקית אדמת ארץ ישראל, שהיתה שמורה אצלו לפזרה בתוך קברו, כשיבוא יומו...

בימי היתה זו כבר ארץ של מקלט בטוח לישראל. אצל זוסיה קנטור, מי שהיה מורה שלי בקובל, ראיתי תמונת שחקנים בתיאטרון הראשון בארץ, בהשתתפותו של גנסין ובה תמונתו של חברו של קנטור, טורקניץ, שהיה ממייסדי „הפועל הצעיר". קנטור עלה ארצה בסוף ימיו. קברו נמצא בקרית ענבים. בנותיו הן חברות בקבוצים שונים.

בביתו של משה קאגאן היינו מתאספים, מתכננים פעולות שונות, שרים שירי־ציון וחולמים על ארץ־ישראל.

בערבי חורף, בטיול בעגלת־חורף, היה שר לייבל ואקסמאן: „איך, איך אדמת קודש, נפשי לך הומיה, לו גם את כמוני יחד נקום עוד לתחיה".

יסדנו ספריה. קנינו את ספרי „תושיה" ולמדנו פילוסופיה מספרו של ד"ר ברנפלד „דעת ואלהים".

עסקנו בהפצת שקלים, אספנו כסף לקרן־

זאב ארליך, מראשוני העולים מרוז'ישץ' ומחבר רשימה זו, מקבל דמי־חנוכה במסיבה שנערכה לכבודו בבית־רוז'ישץ' בהגיעו לגבורות. זאב ארליך היה מחלוצי הכוורנות בארץ־ישראל ועוסק בה עד היום.

מכתב מאת הבארון גינצבורג, בו בקשה לאסוף חומר היסטורי על רוז'ישץ' וסביבתה.

ПРИСЯЖНЫЙ
ПОВѢРЕННЫЙ
САУЛЪ МОИСЕЕВИЧЪ
ГИНЗБУРГЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
Англійскій проспектъ, 12.

Телефонъ № 202-84.

22-го февраля 1904 г.

Господину
В Ермилу.
Ковенской

М. Г.

Принося Вамъ, отъ имени редакціи «Переселенца», сердечную признательность за Ваше сочувственное содѣйствіе доставленіемъ интересныхъ матеріаловъ для нашего сборника.

Покорнѣйше просимъ Васъ, во время Вашего пребыванія на Пасху въ Ржакунѣ, сдѣлать точную копію тѣхъ листовъ изъ машинныхъ книгъ, которыя хранятся въ вашемъ историческомъ архивѣ. (До Пасхи 2-ой томъ сборника еще не будетъ въ свѣтѣ). При копированіи необходимо особенно точно списывать имена, даты и т.п. Могли бы получить на нѣкоторое время эти книги, съ тѣмъ чтобы вернуть его?

Не можете ли Вы скопировать также и инде-

הקיימת ובערב יום־הכפורים, עת היהודים מנדבים ל„קערות" בבית־הכנסת, היינו מצי־גים קערה של חובבי־ציון ואת הכסף היינו שולחים לועד האודיסאי של חובבי־ציון, שבראשו עמד מנחם אוסישקין.

בשמחת־תורה היינו עורכים מנין בביתו של הרשל קסטן. העולים לתורה תרמו לקרן־הקיימת ואת רשימת התורמים היינו מפרסמים ב„רזסויט", העיתון הציוני שהר־פיע בפטרבורג.

היינו מתרימים לקרן־הקיימת גם בחתו־נות. כשהמתרימים היו נכנסים לאולם, היו ה„כלי־זמר" פותחים בניגון „התקוה". הקהל הפסיק את הריקודים ועמד דום.

בזמן המחלוקת בין האוגאנדיסטים לציו־נים, פעלנו להעביר את מניות הקולוניאל־בנק, שהיה בלונדון, לאנגלו־פלשתינה בנק.

הראשון מהנוער שלנו שניסה לעלות ארצה היה לייבל ואקסמאן, אבל ארצה לא הגיע. אביו רדף אחריו, השיגו לפני הגבול והחזירו. בדרך הצטנן, חלה ומת.

עם יסוד אגודת „שפת־עבר", העברנו את הספריה לבית אחר. הרבינו לקנות ספרים חדשים. העוסקים בזה היו: משה קאגאן, קסטן ויצחק פלץ.

איסוף חומר היסטורי

באותה תקופה הירבו לעסוק באיסוף חומר לתולדות היהודים ברוסיה. נתבקשנו ע"י הברון גינצבורג לאסוף חומר בסביבה שלנו. בסיקיליה מצאתי פנקס הקהילה והע־תקתי ממנו קטעים שונים.

תקנה מעניינת של ר' יום־טוב ליפמן הלר, בעל התוספות יום־טוב, ששימש רב בעיירה זו, זכורה לי. בתקנה זו אסר הרב על דייני העיירה למכור דגים מחוץ לעיר ביום ה', כדי שלא יחסרו דגים לשבת...

סיקיליה היתה בנויה על שפת הסטיר ותושביה עסקו בדיג ובמסחר דגים.

הרשל קופיט אסף מנגינות ושירים, שהיו באותה תקופה. שיר אחד מהאוסף שלו, „אוי, איז דאס א חזן", שרים עד היום.

כשחזרתי אחרי שנות לימודים באודיסה לעיירה, מצאתי נוער לומד ומדבר עברית. מצאתי בית־ספר לילדי עניים, שטיפלו בו נערות אחדות: בילה פלץ (נפטרה בארץ), שיינדל כהן וקבוצת ציונים, ביניהם הסופרת רחל פייגנברג, שהיו מתאספים בביתו של בעל בית־המרקחת ביאלוסטוצקי.

הייתי הראשון מבין חברינו שעלה לארץ. עליתי בשנת 1912. אחרי עלה אליעזר בראקר.

מיר זינגען „התקוה" ביי דער באן

רחל פיישטער־גוטליב.

אַפטמאָל קומען מיר אויפן געדאַנק זכרונות פון די קינדער־יאָרן, וואָס זענען געווען אַזוי שיין און רייך, ווייל מיר זענען נאָך דאָן געווען נאַאיוו און נישט פאַרשטאַנען דאָס לעבן. אבער ס׳איז עפעס געווען אין דער לופט, וואָס נישט יעדער פון דער יידישער יוגנט האָט עם אַפגעפילט.

די ערשטע פיר קלאַסן האָב איך געלערנט אין דער יידישער פאָלקס־שולע. דער לערער, יורמאַן, איז געווען אַ פאַרבראַנטער לינקער יידישיסט. אַ קורצע צייט שפעטער האָט מען אים אַרעסטירט און איך בין אַריבער אין דער פּוילישער פאָלקסשולע נעבר בריקל. — צוזאַמען מיט מיר איז אויך אַריבער איטע יוז.

דער לייטער פון דער שולע איז געווען אַן אַנטיסעמיט און פאַר יעדער קלייניקייט האָט ער די יידישע קינדער געשלאָגן איבער די הענט. דאָמאָלט איז געקומען אין שטאָט דער לערער בינדער און מ׳האָט אַנגעהויבן רעדן וועגן עפענען אַן העברעישע „תרבות"־שולע, וווּ מ׳וועט די יוגנט צוגרייטן קיין ארץ־ישראל.

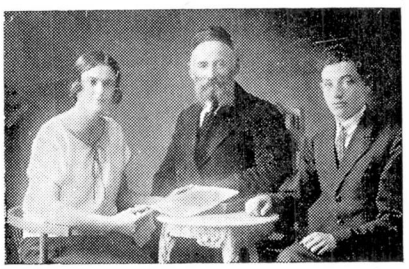
איך און סאַניע זויבערמאַן האָבן אַנגעהויבן לערנען עברית ביי בינדערן אין גאָלדפעדערס שטוב, און דער נאָך בין איך אַריין אין דער „תרבות"־שולע.

דער קאָמף צווישן די אַנהענגער פון דער יידישער פאָלקסשולע און פון דער „תרבות"־שולע איז געווען אַ שאַרפער. טראָץ דעם האָט זיך די „תרבות"־שולע זייער אַנטוויקלט און צוגעצויגן אַסאַך יידישע תלמידים. דידאַזיקע תלמידים זענען נאָכדעם געוואָרן געטרייע חלוצים. וווּ וואָלט איך איצט געווען ווען נישט די דערציונג, וואָס איך האָב באַקומען פון דער שולע, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט אירע לערער און עסקנים?

וועג נפתלי זיניוק איז אַפּגעפאָרן אויף הכשרה, זענען מיר, חברים פון „החלוץ", געגאַנגען צו דער באַן אים באַגלייטן. ס׳איז געווען פאַרבאַטן צו זינגען עפּנטלעך העברעי־שע לידער. איך האָב מיך באַהאַלטן צווישן די וואַגאָנעס, און וועג די באַן איז אַנגעקו־מען, און בערל געלערשטיין איז אַריין אין וואַגאָן, האָב איך, און נאָך מיר אַלע פאַר־זאַמלטע חברים, אַנגעהויבן זינגען „התקוה" — אויפן הויכן קול.

די פאָליציאַנטן זענען אַריינגעפאָלן אין כעס און איינער אַ שגץ האָט מיך פאַרמסרט. די פאָליציי איז געקומען אין דער „תרבות"־שולע, געוועלדעט זיך צום דירעקטאָר און פאַרלאַנגט מיך באַשטראָפן. צום סוף האָט דער פאָליציאַנט האָלץ, וואָס האָט געווויינט אין אונדזער געסל און האָט עפעס באַקומען פון מיין טאַטן, פארגלעט דעם גאַנצן ענין און ס׳איז אַלץ אַדורך בשלום.

רחל פיישטער (גאטליב), ישראל

ר׳ יעקב אובשטיין, בתו וחתנו אהרן קאגאן. האב עלה לארץ־ישראל לפני השואה.

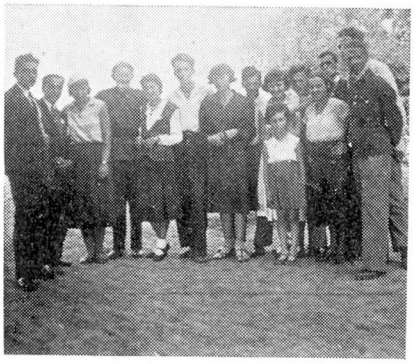
בנימין בורושק, אשתו חנה ובני ביתם. עומדים מימין לשמאל: משה, רוניה (פן) ז״ל, אסתר וחיים. בנימין עלה בשנת 1934 והצטרף לקיבוץ גבעת־ברנר, אשר בתו, אסתר, היתה אחת ממייסדיו.

דניאל גולומבקה, מחבר המאמר על התנועה הרביזיוניסטית, במועדון בית־רוז׳ישץ׳.

פלוגת הכשרה של בית״ר בעת ביקור מפקדי הקן. בתמונה: קופקה גיירמאן, שמעיה קופיט, מונציה ארליכגרכט.

איסוף כספים למען בית״ר.

קבוצת הכשרה של בית״ר.

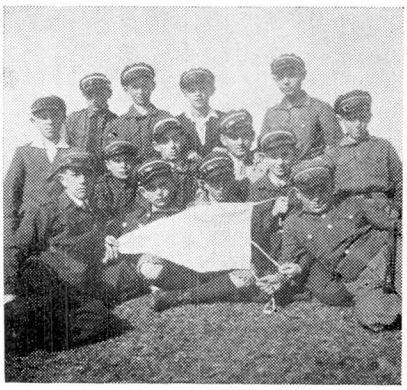
התנועה הרביזיוניסטית

תנועת בית״ר גדלה בעיירה ובשנים האחרונות של שלטון פולין הקיף המוני בני נוער, תלמידי בית־הספר ,,תרבות ו־,,פובשכנה״ ונוער ציוני, שחיפש מוצא למועקה ששררה ביניהם עקב צמצום העלייה לארץ־ישראל ומצבם הכלכלי המעורער של יהודי פולין.

מעטים יכלו ללמוד מחוץ לעיר. בתי־הספר הממשלתיים התיכוניים קיבלו יהודים מעטים מאד ובאוניברסיטאות פולין הונהג ,,נומרוס קלאוזוס״: לא ניתנה ליהודים האפשרות ללמוד רפואה, הנדסה ומקצועות אקדמאיים אחרים. המעטים שלמדו וסיימו לימודיהם לא קיבלו עבודה.

קבוצת בנות בית"ר עם ישראל שניאור, מפקד הקן, ואריה מרמור סגנו.

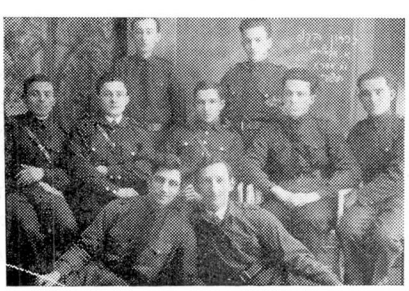
קבוצת ילדי בית"ר.

חמשה חברי בית"ר.

מהעולים הראשונים של בית"ר: חיה ודוד קנטור וחיים בורושק.

ביקור א. אקסלרוד בקן בית"ר בשנת 1932.

הנוער המוכשר, שגמר את בית־הספר היסודי בעיירה נאלץ להיכנס לחנות של הוריו ו„לעזור" להם, בלי שהיה כל צורך בעזרתו. במקרים מעטים למדו ניהול חשבונות באחד העסקים הגדולים בעיר.

היו שחיפשו דרך לצאת מהמחנק אל העולם הרחב והיגרו לאמריקה, לקאנאדה, לבראזיל ואף לפורטוגאל הגיעו (הקאצאנים). הנוער הטוב, החושב, הסתובב בעיירה בלי סיפוק ובלי תקוה. אלה שהצטרפו לתנועת הנוער מצאו במועדון חברה וברעיון המפלגתי ובוויכוחים על עתיד טוב יותר, מצאו פורקן־מה למאווייהם.

פעולות במועדון בית"ר

אני זוכר את ערבי־השבת במועדון בית"ר, כשהיו עורכים נשפי „קעסטל־אוונט" כלומר: ערב שאלות שנכתבו על פתק והושמו בתיבה, והמבוגרים, ובתוכם גוטוורט, מנהל בי"ס „תרבות", משיבים בהתאם לפרוגראמה המפ־לגתית, תשובה פשוטה וחלקה על כל שאלה.

כשביקר ז'אבוטינסקי בלוצק יצאנו אל הרכבת לקבל את פניו בעברו בתחנת רוז'ישץ' ואח"כ נסענו לראותו בלוצק.

כדורגל ברוז'ישץ'

אני שיחקתי בקבוצת בית"ר והייתי שחקן כדורגל טוב. שנים מספר לפני כן היתה קבו־צת כדורגל אחת בלבד — „מכבי". אירגן אותה שלמה גראבארסקי ז"ל, שהיה שחקן מצויין ונערץ ושימש ראש הקבוצה. בקבוצה זו שיחקו גם חיים גראבארסקי, ברוך רוזן ושלמה גליקמאן, שהיה השוער הנערץ.

מהם למדתי את המשחק. בימי היו שלוש קבוצות: בית"ר, „הפועל" והקבוצה הכללית העירונית ששיחקו בה גם כמה „שקצים", כמו ביאלק. היתה זו קבוצת היוקרה של רוז'ישץ' וראש העיריה, זאפולסקי, בכבודו ובעצמו היה לפעמים מבקש את השחקן היהודי הטוב שישתתף ויציל את המצב, כש־היתה משחקת נגד קבוצה מעיר אחרת.

בשנים האחרונות הצטיינו בכדורגל האחים משה'לה וזליג קאגאן, ראובן טפר ועוד. מגרש הכדורגל היה השטח הריק ע"י ה־„ראמפה" (הרציף) של הרכבת. בימות החול הטעינו שם העגלונים את שקי התבואה לתוך קרונות הרכבת. בשבתות ובימי ראשון שיחקו שם כדורגל. לפעמים שיחקו על המגרש ש־שימש לשוק הבהמות בירידים...

חברי בית"ר לקחו חלק בוויכוח שפרץ במ־חנה הציוני בין „החלוץ" והתנועה הציונית לבין התנועה הרביזיוניסטית. הם הקימו את פלוגת ההכשרה שלהם בבית־היתומים. כדי לא לתת ל„החלוץ" להשתלט על כל הבית, הם תפסו את חציו.

בהכשרה זו היה שלמה בן־יוסף (שלום טאבאצ'ניק) יליד לוצק — שהוצא אחר כך להורג ע"י השלטון הבריטי. הוא היה הי־הראשון שנידון למוות בארץ־ישראל.

חברי בית"ר שהצטיינו

מפקד בית"ר הראשון היה ישראל שניאור, שהיה מקובל וחביב על התנועה. כאשר עלה „סרולקה" לארץ עם רעיתו זהבה, נתמנה למפקד קן בית"ר סגנו, אריה מרמור. כשעלה גם אריה מרמור לארץ, עם רעייתו מאליה — נתמנה למפקד פרץ קאגאן. אני רוצה גם להזכיר את החברים הפעילים: וולוולה רוזנבוים, יוסלה בוב, משה בלפור ונונק קרו־מירס, שתיכנן פעולות מחתרת בימי הסובייי־טים; יהושע בקר (ישראלי) נידון למוות ע"י השלטון הבריטי בארץ־ישראל, בעוון פעולתו בלח"י (לוחמי חרות ישראל), רק בנס ובטי־פולם המסור של דודו ר' משה פולישוק וה־סבתא שלו ניצל מחבל התליה; זיסיה קרו־מירס, שפעל באצ"ל (ארגון צבאי לאומי), חי כעת בניו־יורק; אשר בקר, נפל במלחמת העצמאות בקרב על עירק מנשיה.

הרי חברי התנועה שעלו לארץ: חיים ברושק; אחותי בלומה ירדני, עלתה מטעם בית"ר בשנת 1937; ישראל וזהבה שניאור; אריה ומאליה מרמור ובוליה (דוב) פוגאץ'; חיה ודוד קנטור.

מאוחר יותר עלו: שלמה גראבארסקי ז"ל, סוניה (שרה) גראבארסקי־פיין, זיסיה קרו־מירס, חיה שווארצבלאט, מונציה ארליכ־גרכט, רוזה קורן־גוטין, אשר ושרה בקר ועוד שעלו אחרי מלחמת העולם השנייה.

ברית החייל

בשנים האחרונות לשלטון הפולני התארגן בעיירה „ברית החייל". צעירים רבים, בייחוד יוצאי הצבא הפולני, הצטרפו לארגון זה. בראשו עמד שמואל דיאמאנדשטיין. השלטון הפולני ראה בעין יפה את ההתארגנות הרביזיוניסטית, כי הארגונים הרביזיוניס־טיים משכו את הנוער היהודי מן התנועות השמאלניות.

דניאל גולומבקה

שמחה זויברמאן

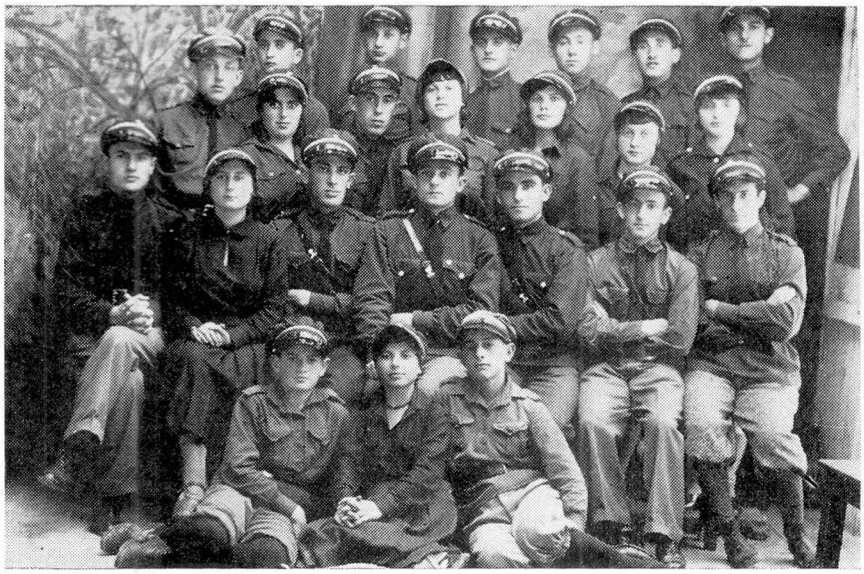
שמחה זויברמאן עלה לארץ והשתקע בפתח־תקוה. ברוז'ישץ' השתייך לבית"ר.

אביו, נחצי, היה סוחר־תבואה ואדם מקובל בעיר.

בישראל היה שמחה חבר פעיל במועצה של ארגון יוצאי העיירה ותמך בהקמת בית־רוז'ישץ'.

כל ימיו כאב את אבדן המשפחה. רשם אותם על לוח הזכרון ולא יכול למצוא מנוחה לנפשו על כי לא הספיק להעלותם אר־צה, כפי ששאף.

הוא נפטר בגיל צעיר. אשתו נחמה ממשיכה לקיים קשר עם חבריו ועם בית־רוז'ישץ'.

הנהלת בית"ר ברוז'ישץ' (1931). בשורה השניה מימין: מפקד הקן ארונטשוק, יוסל'ה בוב, דוד קנטור, ישראל שניאור — מפקד, אריה מרמור, מוסיה ניירמאן וחיים בורושק.

שמחה זויברמאן ז"ל ורעייתו עם האורחים: סוניה ברגר וברל גלרשטיין בבית רוז'ישץ'.

פלוגת הכשרה על־יד טורצ'ין. באמצע השורה הראשונה: יוסף גלרשטיין — מפקד.

נחצי זויברמאן, אשתו רחל ובתם סוניה.

ביקור בקיבוץ ההכשרה של בית"ר על־ידי
ישראל שניאור — מפקד הקן.

חברי בית"ר עם חיה בקר ודוד קנטור לפני
עלייתם ארצה. בשורה הראשונה מימין
לשמאל: מישקה מרמור, ביילה קיבריק,
פרידה מלמד, סוניה גראבארסקי, מוסיה
ניירמאן, יוסל מונק. בשורה השניה: פרץ
קגן, חיים באר, חיה פקר, דוד קנטור, אריה
מרמור, יוסל'ה בוב.

דער אומקום
פון
א יידישע קהילה

די פארניכטונג פון א גאנצע קהילה

פאלע דיכטער (מלמד)

פאלע — מאטיע מלמדס טאכטעטער. געבוירן האט מען איר פעפּי. דער פאטער איז געווען א מוליער פון פאך. זיי האבן געווויינט „אונטערן בריק". די עלטערן (די מוטער האט געהייסן קיילע), פינף שוועסטער און א ברודער זענען אכזריותדיק אומגעקומען צוזאמען מיט אלע יידן פון שטעטל. אויף דער ביטע פונעם ועד פון די ראזשיטשער אין ישראל האט פאלע באשריבן די שוידערלעכע תקופה. אויך האט זי באוויזן אפצוגעבן עדות אין „יד ושם", וואס מיר ברענגען אין ספר ראזשישטש. זי איז איינע פון די וויניק גערואטעוועטע, וואס האט איבערגעלעבט די גרויזאמקייטן און דערציילט פאר די קורמענדיקע דורות. אין ישראל האט פאלע אנגעהויבן א נייע לעבן און אביסל געקומען צו זיך. זייענדיק אפגעשוואכט פון די אוממענטשלעכע איבערלעבונגען איז זי געשטארבן אין חיפה ג' תשרי תש"ל — 1969. זי האט איבערגעלאזט א מאן, יצחק דיכטער, און צוויי טעכטער.

די רוסן זענען ארויין צו אונדז, באלד נאכן אריבערגיין דעם טייך זברוטש. פארשטייט זיך, אז ס'איז געווען פריילעך. די פאלאקן האבן געשאסן אויפן רוסישן מיליטער. אבער מיר האבן זיך זייער געפרייט ווען די רוסן זענען געקומען.

זייער באציאונג צו די יידן איז געווען א גוטע. די יידישע יוגנט האט אויפגעלעבט. עס זענען געווען פאלן פון ליקווידירן יידישע פארמעגנס און דריי יידישע פאמיליעס זענען פארשיקט געווארן קיין טיף־רוסלאנד. אבער די צוויי יאר סאוויעטישע הערשאפט האט אונדז פיל גוטס געבראכט.

איך האב אנגעהויבן לערנען. איך בין געגאנגען אין מיטל־שולע און אויפגעהערט ארבעטן. איך וואלט ווייטער פארגעזעצט מיינע לימודים, נאר ליידער איז אויסגעבראכן די קריג אין יאר 1941.

מיין פאטער האט געארבעט ביי זיין פאך. פיל יידן האבן געארבעט אויף מלוכה־פאסטנס. פארשטייט זיך, אז דאס גאנצע יידישע געזעלשאפטלעכע לעבן איז ליקווידירט געווארן. ס'איז פארבאטן געווארן יעדע ציוניסטישע טעטיקייט. די תרבות־שולע איז געשלאסן געווארן. די יידישע שול האט מען פארוואנדלט אין אן אוקראינישע שול.

די בתי־מדרשים און דאס גאנצע יידישע כלי־קודש האבן די רוסן נאך נישט באוויזן צו ליקווידירן. דער פריוואט־האנדל איז אונטערגעגאנגן. מען האט ארגאניזירט קאאפעראטיוון. מען איז, פארשטייט זיך, געשטאנען אין די רייען און זיך צוגעווינט צו „דאיוט" (מען „גיט" — אנשטאט מען פארקויפט). אזוי ארום איז דאס לעבן אנגעגאנגען כמעט ווי נארמאל.

די דייטש־רוסישע מלחמה

עס איז א שיינע זומער־נאכט — די נאכט פון 22־סטן יוני 1941. די גאנצע שטאט איז פארזונקען אין א געשמאקן שלאף, אבער פלוצים וועקט מען זיך אויף צוליב עפעס א גערוש, וואס הערט זיך פון ווייטן. דאס גערויש קומט אלץ נענטער און נענטער. די מענטשן הויבן אן ארויסצולויפן פון די בעטן אין דרויסן. דאס גערויש קומט פון דער הויך. מען הערט שוין דייטלעך, אז דאס זענען ארפלאנען, שווערע באמבארדירער. עס דערהערט זיך א שטארקער אריפרייס. דאס האבן זיי באמבארדירט די אייזנבאן־סטאציע.

יעצט ווייס מען שוין, אז דאס זענען דייטשע ארפלאנען. מיר פארשטייען, אז עס איז אויסגעבראכן א קריג צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד. מיר זענען נאך, אבער, נישט זיכער, צי דאס איז ריכטיק, עס גייען פארביי רוסישע זעלנער. מיר פרעגן זיי, וואס איז געשען. זיי ענטפערן קורץ: „וואינא" (קריג).

פאר אלעמען איז קלאר געווארן, אז ווידער האט זיך אראפגעלאזן א פינצטערע כמארע אויף אונדז יידן.

מיר ווערן באמבארדירט

ס'דויערט נישט לאנג און עס פליט אן א כמארע ארפלאנען, פארשטייט זיך דייטשע. זיי באמבארדירן די שטאט. מען לויפט ווי משוגעים. מען ווייסט נישט, וווּ זיך צו באהאלטן. זיי לאזן זיך אראפּ נידעריק און שיסן דורך די פענצטער אין די הייזער ארויין. זיי האבן נישט קיין מורא פאר א סאוויעטישן קעגנשטאנד. זיי ווייסן אז מען האט דעם אוקראינישן פראנט פארקויפט. די דייטשע שפיאנאזש־אגענטור ארבעט זייער גוט.

דאָס סאָוויעטישע מיליטער לויפט צוריק. זיי פאַלן ווי די פליגן אויף די וועגן, פעלדער און וועלדער.

דורך ראָזשישטש גייען דורך פאָלקן מיט רוסיש מיליטער, שווערע טאַנקען און אַנדער שווער געווער. זיי גיבן אָבער נישט קיין איין שאָס. זיי גייען צוריק. זיי לאָזן דעם דייטש פריי מאַרשירן פאָרויס. דאָס רוסישע מיליטער דאַרף אַדורכגיין דעם הילצערנעם בריק, וואָס טיילט אָפּ וועלניאַנקע פון ראָזשישטש. זיי לאָזן זיך אַרויף אויף דער בריק און פלוצים קומט אָן אַ הויכער רוסישער אָפּיציר. ער גיט אַ באַפעל אויפצורייסן די בריק. די בריק ווערט אויפגעריסן און הונדערטער זעלנער פאַלן אַריין אין סטער מיט זייערע פערד. זיי ווערן אַלע דערטרונקען.

שפּעטער האָט מען זיך דערוווּסט, אַז דאָס איז געווען אַ דייטשער שפּיאָן.

אויף יעדן טריט און שריט ליגן רוסישע סאָלדאַטן, באַגאָסענע מיט בלוט. קיינער קוקט זיך אויף זיי נישט אום.

די דייטשן פארנעמען ראזשישטש

די דייטשן פאַרנעמען ראָזשישטש. קיין וועלניאנקע זענען זיי נאָך נישט אַריין. ס׳קומט אַ באַפעל פון רוסישן שטאַב צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד. ס׳הויבט זיך אָן אַ שווערער קאַמף. די רוסן — פון איין זייט סטער און די דייטשן — פון דער צווייטער זייט. מען שיסט אָן איבעררייס. די שטאָט איז איין שטיק פייער. מענטשן אַנטלויפן אין די דערפער. אַ קליינער פראַצענט יידן אַנטלויפט מיט די רוסן קיין רוסלאַנד, בעיקר יוגנטלעכע.

מיין ייִנגערע שוועסטער איז געווען אַ קאָמסאָמאָלקע. דער פרעדסיעדאַטיעל פון ראַיספּאָלקאָם (פאָרזיצער פון ראַיאָנס אויספיר־קאָמיטעט) האָט איר געוואָלט מיטנעמען, ווייל זי איז געווען אַ חברטע פון זיין טאָכטער. מיין מאַמע האָט איר נישט גלאָזט פאָרן. אַלע זענען געבליבן...

ביינאַכט לאָזן די דייטשן אַראָפּ רעפלעקטאָרן און גלייך נאָך דעם גיבן זיי פייער. זיי שיסן און באָמבאַרדירן די גאַנצע געגנט. דער גהינום דויערט אַ גאַנצע וואָך. סוף־סוף מוזן די סאָוויעטן אָפּטרעטן. ס׳מאַרשירן אַריין די דייטשן קיין וועלניאַנקע.

ס׳וועט שטיל. מען הויבט פאַמעלעך אָן ארויסצוקריכן פון די באַהעלטענישן און מען קערט זיך אום צוריק אַהיים. אויפן וועג באַגעגענען מיר די ערשטע דייטשן. זיי שטעלן אונדז אָפּ און זאָגן גלייך:

— „יודן! פאַרפלוכטע יודן! איבער די יודן איז דער קריג!"

מיר שווייגן. זיי הייסן אונדז, אַלע יידן פון וועלניאַנקע, זיך צונויפזאַמלען אויפן הויף פון נוסיע קראָכמאַל. זייער באַפעל איז, מיר זאָלן זיך אויסזעצן אין דער פאַרעם פון אַ ראָד. אַרום אונדז גייט אַרום אַ דייטשער פאַטראָל. זייערע פנימער זענען אָנגעצונדן. די אויגן גלאַנצן ביי זיי, ווי ביי מערדער. אויף אַלעמען פאַלט אָן אַ שרעק, בלויז קוקנדיק אויף זיי.

אַברהם, דער מילך־טרעגער, זיצט נישט גוט. עס גייט צו צו אים אַ דייטש און לאָזט אים אַראָפּ אַ פּאַטש אין פּנים. פון זיין מויל הויבט אָן צו פליסן בלוט. די קינדער צעווייגען זיך פאַר שרעק. די דייטשן הייסן אייגשטילן די קינדער, אויב נישט — וועלן זיי אונדז אַלעמען דערשיסן.

אַזוי איז אַריבער אַ טאָג מיט אַ נאַכט. אויפן אַנדערן טאָג האָבן זיי אונדז געהייסן גיין אַהיים. יעדער גייט אין אָן אַנדערער ריכטונג. פיל יידן האָבן שוין נישט ווּהין צו גיין. זייערע הייזער זענען פאַרברענט געוואָרן. אונדזער הויז איז געבליבן גאַנץ. מיר נעמען אַריין צו אונדז נאָך אַ משפּחה, וואָס זייער הויז איז פאַרברענט געוואָרן.

ערשט יעצט הויבן מיר אָן צו טראָכטן וועגן דער משפּחה, וואָס איז פון יענער זייט סטער. מיר האָבן דאָרט די גאַנצע משפּחה און אויך אַ שוועסטער מיט אַ קליין קינד. מיר ווייסן נישט, וואָס ס׳איז געשען מיט זיי. קומען קיין ראָזשישטש איז שווער, ווייל די בריק איז פאַרברענט.

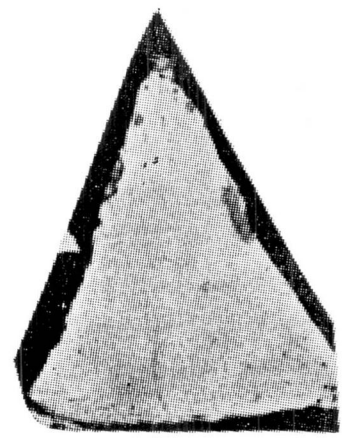
די ערשטע יודישע קרבנות

עטלעכע טעג גייען פאַרבי אין געשפאַנטקייט. אין איינעם אַ פרימאַרגן זעען מיר, ווי די שוועסטער גייט צו אונדז. זי דערציילט אונדז, אַז זי האָט באַצאָלט איר אוקראַינישן שכן, ער זאָל איר אַריבערשיפן קיין וועלניאַנקע. זי האָט געבראַכט פיל נייעס. דאָס ערשטע, דערציילט זי, זענען שוין געפאַלן צען יידישע קרבנות. די סיבה: מען האָט געפונען אַ דייטשן סאָלדאַט טויט לעבן מענדל גראבארסקיס שטוב. די דייטשן זענען אַריין אין שטוב, אָבער דאָרט איז קיינער נישט געווען. זענען זיי אַראָפּ אין קעלער און געפונען פיל יידן, וועלכע האָבן זיך באַהאַלטן אין דער צייט פון קאַמף. זיי האָבן אַלע יידן אַרויסגענומען, געהייסן זיך אויסשטעלן אין צווויי רייען און געזומען שיסן. זיי האָבן דערשאָסן איין ריי און זיך געגרייט צו דערשיסן די צווייטע ריי. ס׳איז אָנגעקומען אַן אָפיציר אין געהייסן אָפּשטעלן די רציחה.

די ערשטע צען יידן זענען שוין געפאַלן. צווישן זיי איז געווען סראליק פישפעדער, זיסיע קלימבאַרד (שלמה קלימבאַרדס זון), מענדל גראבארסקיס זון (דאָבע לעווינגערס מאַן) און נאָך זיבן יידן, וועמענס נעמען איך געדענק נישט. די דייטשן לאָזן זיך שוין פילן ווער זיי זענען.

עס דויערט נישט לאַנג און עס קומט אַ צווייטע בשורה: די יידישע בחורים, וועלכע זענען געווען מאָביליזירט אין רוסישן מיליטער, האָבן פאַרלוירן זייער אייניקייט און לאָזן זיך אַהיים. דאָס געווער וואַרפן זיי אויפן וועג. אַהיים קערן זיי זיך אום ליידיק און גייען דורך דעם דאָרף פאָזשאַרעק. פון דער מיל איז אַרויס אַ גוי און געזאָגט די דייטשן, אַז דאָס גייען קאָמוניסטן. אַלע זענען געווארן דערשאָסן אויפן פלאַץ. די פרישע קרבנות האָט מען געבראַכט אין שטאָט. צווישן זיי געפינט זיך דער צווייטער זון פון שלמה קלימבאַרד — מוניע און שיקע פליישער, אברהם בוימל, פייסי טעפער א.אַ. — אַלע יונגע בחורים. די גאַנצע שטאָט טרויערט אויף די געפאַלענע.

עס הויבט אָן ווערן רואיקער. דער פראָנט האָט זיך אָפּגערוקט. אָבער דאָס לעבן איז אָפּגעשטאָרבן. מיט איין מאָל איז פאַרשוווּנדן די פריילעכקייט. פון צייט צו צייט קומען אָן ידיעות, אַז די דייטשן האָבן אומגעבראַכט יידישע זעלנער, וועלכע זענען געווען אין וועג אומקערנדיק אַהיים. אַזוי איז אויך געווען מיט בערל שערמאַן און אייזיק לערער.

אוקראינער ווילדעווען

די אוקראַינער לעבן אויף. זיי הויבן אָן צו רויבן יידיש האָב און גוטס. זיי לאָזן זיך פון די דערפער מאַסנווייז אין שטאָט אַריין. זיי רייסן אויף געשעפטן, הייזער און רוימען אַרויס אַלעס, וואָס עס קומט אין די הענט.

די דייטשן שאַפן אָן אוקראַינישע פאָליציי. צו דער פאָליציי געהערן אַלע גרעסטע באַנדיטן. די פאָליציי פירט אָן מיטן רויב. ספעציעל צייכענען זיך אויס מיט זייערע מערדערישע מעשים די פינף ברידער זענץ פון דאָרף רידניע.

די דייטשן גיבן אַרויס אַ באַפעל צו דער יידישער באַפעלקערונג, אַז מען זאָל זיך צונויפזאַמלען אויפן באַרג לעבן דעם אָנדענק פון „הייליקן יאָן" (וואָס מיר יידן האָבן גערופן „דער באָק"). זיי ווילן קלייבן אַ יודנראַט, וואָס זאָל פאַרטרעטן די יידישע אינטערעסן ביי דער דייטשער רעגירונג. ס׳זאַמלען זיך צונויף די מענער. די דייטשן הייסן די יידן אַליין אַרויסשטעלן קאַנדידאַטן. מען קלייבט אויס מאיר ספעקטאָר, אַברהם גענלער (שפעטער פרעזעס), זיסיע קלימבאַרד, דוד קלימבאַרד און נאָך אַ פינפטע פערזאָן, וועמעס פאַמיליע איך געדענק נישט.

די „גענלע לאטע"

די דייטשן זענען גענייטע מערדער. זיי ווייסן, אַז מיט דער הילף פון יודנראַט וועט זיי זיין לייכטער אַדורכצופירן זייערע מערדערישע פלענער. זיי הויבן אָן אַרויסגעבן פאַרשידענע באַפעלן. דאָס ערשטע — יעדער יייד מוז אָנטאָן אויפן אָרעם אַ ווייסן באַנד מיט אַ בלויען מגן־דוד. ס׳דויערט נישט לאַנג און מען מוז אויסטאָן דעם ווייסן באַנד און

אַנטאָן אויף דער ברוסט און פלייצע אַ געלן מגן־דוד. אַ פּאָר וואָכן שפּעטער הייסן זיי דעם מגן־דוד פּאַרבייטן אויף קיילעכדיקע געלע לאַטעס.

יעדער ייד מוז דאָס טראָגן, כדי מען זאָל אים דערקענען פון דער ווייטן. אַ ייד טאָר נישט גיין אויפן טראָטואַר. אַ ייד טאָר נישט פּאָרן מיטן צוג. מיט איין וואָרט: אַ ייד טאָר נישט לעבן. וועו אַ ייד פאַרקויפט עפּעס אַ גוי — טאָר ער נישט נעמען קיין געלט. ס׳הויבט זיך אָן אַ לעבן פון טוישן. מען גיט אָפּ דאָס שענסטע מעבל, די בעסטע אָנצוגער פּאָר ברויט, פּאָר אַ פּאָר קילאָ מעל, פּאָר אַ ביסל קאַרטאָפּל.

אוקראינער רוצחים

די אוקראַינער הייבן זיך אָן אָפּרעכענען מיט די יידן. יעצט רעכנט מען זיך מיט יעדן ייד, וואָס האָט „געזינדיקט" אין די גוטע צייטן קעגן עפּעס אַן אוקראַינער, קעגן אַ פּאָלאַק, אָדער גאָר קעגן אַ דייטש. אַזוי איז אויך געשען מיט סאמשטיין דעם דאָקטאָר. ס׳איז געקומען פון דייטשלאַנד לוטקע, וועלכער האָט געאַרבעט אין שיך־געשעפט פון „באַטאַ". ער נעמט אַרויס דאָקטאָר סאמשטיין פון שטוב. דער דאָקטאָר גייט אים נאָך. יענער נעמט אַריין דעם דאָקטאָר אין אַ טאַקסי און פירט אים אויף קאָפּאטשיווקער וועג. דאָרט הייסט ער דעם דאָקטאָר אויסשטייגן פון דער טאַקסי גאַנץ נאָקעט און נאָכדעם אים דערשאָסן. דעם טויטן קערפּער האָט ער צוגעדעקט מיט אַ ביסל שטרוי און די בגדים האָט ער געבראַכט צו דאָקטאָר סאמשטיינס פרוי, זאָגנדיק איר, אַז ער האָט זיך אָפּגערעכנט מיטן דאָקטאָר פּאָר אַן עוולה וואָס ער האָט כלומרשט געהאַט פון אים אין דער פּאַרגאַנגענהייט. די פרוי איז אַראָפּ פון זינען.

אַזעלכע פאַלן זענען געווען פיל. אַזוי איז אויך געשען מיט קאָפּעלמאַן דעם פּאָטאָגראַפיסט.

אין זשאָלאָבאָווער דאָרף שטייט אַ קלוניע, וואָס איז פול מיט סאָוויעטיש געווער. איין אָוונט האָט ווער פון די אוקראַינער אויפגעריסן די קלוניע. אַלץ איז אַוועק מיטן רויך. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן זוכן די שולדיקע. מען האָט אָנגעוויזן אויף קאָפּעלמאַן. מען האָט אים געבראַכט אין דער דייטשער קאָמענדאַנטור. דער פסק־דין איז שוין געווען אַ געהאָנגענער. מען האָט אים צוגעבונדן צו די פיס פון אַ פערד. אַן ס. ס.־מאַן האָט זיך אַרויפגעזעצט אויפן פערד און זיך געלאָזט אין אַ גאַלאָפּ. דאָס פערד איז ווילד געשפּרונגען מיטשלעפּנדיק מיט זיך דעם קערפּער פון אומגליקלעכן קאָפּעלמאַן, וואָס איז צעריסן געוואָרן אויף שטיקער. דער גאַנצער שאָסיי פון ראָזשישטש איז געווען באַגאָסן מיט זיין בלוט.

ס׳הויבן זיך אָן אַקציעס קעגן יידן. די דייטשן כאַפּן יידן מיטן אויסרייד, אַז זיי דאַרפן זיי צו דער אַרבעט. איבערהויפט ווערן געכאַפּט יונגע לייט. אָבער דער אמת

אַ זיצונג פון דער פּאַרוואַלטונג פון בית־היתומים אין ראָזשישטש. אין צענטער זיצט יקותיאל קאַפּעלמאַן, וואָס איז מערדערלעך אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשן אין די ערשטע טעג פון דער אָקופּאַציע.

איז, אַז מען פירט זיי הינטער דער שטאָט, וווּ זיי ווערן דערשאָסן. פיל מענער אַנטלויפן אין די דערפער און אַנדערע אָרטנען איין פאַרשידענע באַהעלטענישן אין די הייזער, מען זעט נישט קיין יידישן יונגערמאַן אויף דער גאַס, נאָר אַלטע יידן.

די אוקראַינישע פּאָליציי האָט אויסגעקלערט אַ נייע פאַרווייַלונג: זיי גייען אַרום מיט טעמפּע מעסערס און שניידן די בערד ביי די אַלטע יידן. דער ווייטיק איז גרויס, אָבער זיי שרייען נישט, ווייל זיי ווילן נישט אָנטאָן קיין פאַרגעניגן די גויים. זיי פאַרבייסן די ציין און שווייגן.

אקציעס קעגן יידן

ס׳זענען פאָרגעקומען דריי גרויסע אַקציעס. די דייטשן זאָגן נאָך אַלץ, אַז מען פירט די יידן אויף אַרבעט. אָבער מיר ווייסן דעם גרוילעכן אמת. עס קומען אוקראַינער און ברענגען צוריק פון די געכאָפּטע יידן דאָס אָנטאָן, בילדער, שיך, וואָס די יידן האָבן באַווייזן אַרויסצוווַארפן איידער מען האָט זיי דערשאָסן. די אוקראַינער דערציילן, אַז זיי האָבן אַליין געזען, ווי די יידן זענען דערמאָרדעט געוואָרן. ס׳זענען דאָ פיל יידן, וועלכע גלויבן נישט.

בעת איינער אַזאַ אַקציע זענען די דייטשן אַריין צו קוקל וואַקסמאַן אין הויז און געפאָדערט, זי זאָל אַרויסגעבן איר מאַן. אויף איר טענה, אַז זי ווייס נישט וווּ ער געפינט זיך, האָבן זיי קוקלען געזומען מיט זיך. מען האָט זי דערשאָסן צוזאַמען מיט אַלע מענער. יידיש בלוט גיסט זיך אויף אַלע גאַסן.

ביי די יידן נעמט מען צו אַלע פוטערס און וואָלענע בגדים, וואָס ווערן אַוועקגעשיקט אויפן פראָנט פאַר די דייטשע זעלנער, וועלכע פרירן דאָרט. דער יודנראַט האָט באַקומען אַ באַפעל, מען זאָל ביי די יידן צונעמען אַלע פוטערס, אַפילו פוטערנע קעלנערס. די אָנגעשטעלטע פון יודנראַט לויפן אַרום איבער די הייזער און נעמען צונויף אַלץ וואָס איז געמאַכט פון פוטער, ווי קעלנער, פאַלטאָס אָדער פעלצן. אַלץ ווערט געבראַכט אין יודנראַט און פון דאָרט דאַרפן די דייטשן עס צונעמען.

יידישע מיידלעך שלעפּט מען צו שווערער אַרבעט. וויר עס האָט געלט, קאָן זיך אויסקויפן ביי דער אוקראַינישער פּאָליציי. מיך שלעפּט מען יעדן טאָג צו דער אַרבעט, ווייל אונדזער קאָמענדאַנט איז אין כעס אויף אונדז, ווייל מיר באַהאַלטן אויס דעם טאַטן. ער טוט אונדז אָן ביטערע צרות.

דער טאַטע געפינט זיך די גאַנצע צייט אין די דערפער, וווּ ער אַרבעט ביי די קריסטן. זיי געבן אים פאַר דער אַרבעט פראָדוקטן, וואָס ער שיקט איבער אַהיים. דער קאָמענדאַנט האָט זיך דערוווּסט דערפון. ווען עס איז געקומען אַ גוי און אונדז געבראַכט פראָדוקטן, האָט עס דער קאָמענדאַנט צוגענומען. צו מיר שיקט ער יעדן טאָג אַ פּאָליציאַנט, מיינעם אַ שול־חבר, ער זאָל מיך נעמען צו דער אַרבעט.

מיר שלאגן אן אוקראינער פאליציאנט

איך בין שוין געווען פון דער אַרבעט אַזוי פאַרמאַטערט, אַז איך האָב נישט געקענט שלעפּן די פיס. וועז אין אַ געוויסן פרייטיק איז דער פּאָליציאַנט געקומען מיך נעמען צו דער אַרבעט, איז די מאַמע גראָד געשטאַנען ביים אויוון און אַרויסגענומען מיט דער לאָפּאַטע דאָס ברויט. דער פּאָליציאַנט האָט איר געפרעגט:

וווּ איז פּאָליע?״

אויף דעם האָט די מאַמע געענטפערט, אַז פּאָליע, ד.ה. איך, וועט היינט צו דער אַרבעט נישט גיין. ער האָט אויפגעהויבן זיין נאַגייקע און אַראָפּגעלאָזט איבער דער מאַמעס קאָפּ. די מאַמע האָט אָבער לאַנג נישט געקלערט, אַ כאַפּ געטאָן די לאָפּעטע און אָנגעהויבן אים שלאָגן. איך בין גראָד געווען אין צווייטן צימער, הערנדיק דאָס גערידער, בין איך צוגעשפרונגען צו דער מאַמען און איר געהאָלפן. דער פּאָליציאַנט האָט געזומען זיך ציען צוריק, כדי צו אָנטלויפן. מיר האָבן אים דערלאָזגט גוטע קלעפ און אים אָפּגעלאָזן. ער איז אַוועקגעלאָפן צום קאָמענדאַנט.

מיר האָבן געווּסט, אַז אונדז וועט דאָס גלאַט נישט אָפגיין. ס׳דויערט נישט לאַנג און עס קומט צולויפן דער קאָמענדאַנט. ער נעמט שלאָגן דער מאַמען. דאַן כאַפּט ער איר אָן פאָר די האָר און קלאַפּט איר מיטן קאָפּ אין וואַנט. איך זע, אַז ער וועט דער מאַמען דערהרגענען. איך זוך אָן אויסוועג און דערמאָן זיך, אַז אין שטאָט איז דאָ אַ דייטשער קאָמיסאַר, וועלכער לעבט גוט מיט יידן. כ׳האָב געזאָגט דעם קאָמענדאַנט, אַז איך לויף צום קאָמיסאַר. ווען ער האָט דאָס דערהערט, האָט ער אָפגעלאָזן דער מאַמען. אָבער מיר האָבן באַשלאָסן אים דאָס נישט שענקען.

מיר זענען אַוועק צום קאָמיסאַר. ער האָט אונדז זייער שיין אויפגענומען. מיר האָבן אים דערציילט די גאַנצע געשיכטע. דער קאָמיסאַר האָט געשיקט רופן דעם קאָמענדאַנט און אים דערלאַנגט עטלעכע נאַגייקעס. ער האָט אים אָנגעזאָגט, אַז נאָך אַמאָל זאָל זיך אַזאַ געשיכטע נישט איבערחזרן. אָבער נישט לאַנג איז דער קאָמיסאַר געווען בייַ אונדז.

מיר האָבן שטענדיק געלעבט אין שרעק. ווען מיר האָבן געזען פאַרבייפאָרן אַ דייטשן אויטאָ, האָבן מיר געמיינט, אַז עס גרייט זיך אַ פרישע אַקציע.

באַלד איז ראָזשישטש ריין געוואָרן פון יידישע מענער. יעדער איינער איז אַריינ־געקראָכן אין עפּעס אַ לאָך, כדי זיך צו באַהאַלטן. אויף אַ פאָר וואָכן איז שטיל געוואָרן. מען האָט פרייער אָפגעאָטעמט.

אונדזער פאטער ראטעוועט זיך

פרייטיק פרי. אויף וועלניאַנקע זענען אָנגעקומען דריי דייטשע לאַסט־אויטאָס. מיר פאַרשטייען, אַז ס׳וועט געגרייט אַ נייע אַקציע. אָבער די אַקציע וועט זיין אויף די יידן פון וועלניאַנקע. די מענער הויבן אָן צו אַנטלויפן אין שטאָט אַריין. מיין טאַטע איז, ווי געווײנלעך, אין דאָרף. אָבער מיר ווייסן, אַז ער דאַרף אויף שבת קומען אַהיים. מיר לעבן די גאַנצע צייט אין גרויס שרעק.

12 אַזייגער איז מיין קלענערע שוועסטער אַוועק אין דאָרף זאָגן דעם טאַטן, אַז ער זאָל נישט קומען אַהיים, נאָר בלייבן אין שטאָט. זי וואָרט ביז ער וועט ענדיקן די אַרבעט און גייט מיט אים צוזאַמען אין שטאָט אַריין. זיי גייען מיטן קאָפאטשיווקער וועג. ס׳איז אָנגעקומען אַ קריסטין. זי האָט גלייך דערקענט, אַז דער טאַטע איז אַ ייד. זי איז צו צו אים און געזאָגט, אַז ער זאָל זיך גלייך אומקערן צוריק אין דאָרף אַריין, ווייל יידיש בלוט גיסט זיך אין די גאַסן פון שטאָט. דער טאַטע גלויבט איר נישט. זי פאַלט צו צו זיינע פיס, בעט זיך ביי אים און וויינט, ער זאָל זיך אומקערן צוריק אין דאָרף. אָבער דער טאַטע גלויבט איר ווייטער נישט. ער לאָזט זיך גיין. ווען ער איז אָפגעגאַנגען עטלעכע מעטער, איז אָנגעפאָרן אַ געפאַנצערטער אויטאָ. דער טאַטע האָט נאָך באַוויזן אַריינשפרינגען אין אַ גרוב און זיך באַהאַלטן. פון דאָרט האָט ער געזען אַז מען פירט יידן. דאַן האָט ער זיך אומגעקערט צוריק אין דאָרף.

וואָכן לאַנג האָבן מיר אים נישט געזען.

גרויס איז געווען אונדזער אַנטוישונג, ווען מיר האָבן געזען, אַז נישט די מאַשינען, וואָס זענען פאַרפאָרן קיין וועלניאַנקע האָבן געכאַפּט די יידן, נאָר זיי האָבן לייכטער געמאַכט דער „געסטאַפּאָ" צו כאַפּן די יידן אין שטאָט. אַזוי ווי מען האָט זיך געריכט אויף דער אַקציע אין וועלניאַנקע, זענען אַלע יידן פון וועלניאַנקע אַנטלאָפן אין שטאָט. דאַן איז די דייטשן געווען לייכטער דורצופירן זייער פאַרברעכערישע אַרבעט.

מיר האָבן זיך איבערצייגט, אַז די דייטשן פירן דורך זייערע פאַרברעכערישע אַרבעט פלאַנמעסיק. ווידער ווערט אויף אַ פאָר וואָכן שטיל. אָבער מיר ווייסן, אַז ס׳וועט לאַנג נישט אָנהאַלטן. אין דער שטילער צייט גיבן די דייטשן אַרויס פאַרשידענע באַפעלן. מען פאָדערט פון יידן ניי־מאַשינען, גאָלד, זילבער און אַנדערע ווערטפולע זאַכן. מען שלאָגט יידן אויף יעדן טריט און שריט. אַ קליין אוקראַיניש יינגל קאָן שלאָגן אומ־געשטערט דעם גרעסטן יידישן העלד. מען טאָר זיך נישט אַנטקעגנשטעלן. מען שפּייט יידן אין פּנים אַריין. יידן טרייבט מען צו שווערע אַרבעט ביי די שאַסייען. די וועגן זענען געווען פאַרלייגט מיט רוסישע טאַנקן, האָט מען יידן אייגנעשפּאַנט אין די טאַנקן, וועלכע זיי האָבן געמוזט אַראָפרוימען פון וועג.

אכזריותדיקע מעשים

איך אַליין האָב געזען, ווי מען האָט צוויי יידן אײנגעשפאַנט אין אַ אַקער, און זיי האָבן געמוזט אַקערן די גוויישע פעלדער. כ׳דערמאָן זיך אַ פאַל: ס׳איז געקומען אַ באַפעל, אַז מען דאַרף יידן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. די אוקראַיניש מיליץ האָט זיך אַרויסגע־לאָזט כאַפן יידן. די יידישע יוגנט איז נישט געווען אויפן אָרט. אין די הייזער זענען פאַרבליבן אַ ביסל אַלטע לייט. ביי וועלוול בערעז האָט געווויינט אַן אַלטיטשקער ייד, וואָס איז שוין זיכער געווען ביי די ניינציקער. אַן אוקראַינער האָט דעם ייד אַרויס־גענומען פון שטוב און אים געפירט צום זאַמל־פונקט. דער ייד האָט קוים געקאָנט גיין. דער מערדער האָט געוואָלט, אַז דער ייד זאָל גיין שנעל, האָט ער אים אונטערגעקלאַפט מיט דער ביקס. איך בין געשטאַנען אין פענצטער און זיך צוגעקוקט. פלוצים איז דער ייד אַנידערגעפאַלן און זיך שוין נישט געקאָנט מער אויפהויבן. דער מערדער האָט אים אויפגעשטעלט און געהייסן ווייטער גיין.

ביי אונדז אויפן בוידעם האָט זיך באַהאַלטן זלמן עסיקמאַכער און אַ לוצקער יינגל מיטן נאָמען חיים געלמאַן. אויפן בוידעם איז געווען זייער הייס. זלמן עסיקמאַכער האָט אַראָפגעלאָזן די פיס דורך דער עפענונג און איז אַזוי געזעסן. פלוצים האָט זיך געעפנט די טיר פון קאַמער און ס׳איז אַריין אַן אוקראַינער. דערזעענדיק דעם ייד, האָט ער אים אַראָפגעשלעפט און אַוועקגעפירט אונטער אַ האָגל פון קלעפ. דאָס יינגל איז געבליבן אויפן בוידעם.

דעם טאָג האָט מען געכאַפט 300 אַלטע יידן. מען האָט זיי געהאַלטן אין אַ שייער ביז נאַכט. אין אָוונט איז אָנגעקומען אַ דייטשער אָפיציר און געמאָלדן, אַז די יידן זענען פריי. ער האָט געזאָגט, אַז ער האָט געקריגן אַ באַפעל פון דער דייטשער גרויס־מאַכט, אַז מען דאַרף די יידן דערווייל נישט האָבן. דאָס איז אויך געווען אַ דייטשיש שפּיצל, כדי שפּעטער אריינצונאַרן יינגערע מענטשן.

ביזן אָנטשטיין פון געטאָ האָבן מיר איבערגעלעבט דריי אַקציעס. די בעסטע זין פון שטאָט זענען אומגעקומען. די צייט האָט זיך געזרוקט לאַנגזאַם ביז ס׳איז אָנגעקומען דער חודש מערץ.

דער געטא

דער ווינטער איז געווען זייער אַ קאַלטער. די קריסטן האָבן מורא געהאַט צו ברענגען עפּעס אין שטאָט אַריין. האָלץ איז געווען זייער טייער. אין פיל הייזער איז מען געשוואָלן געוואָרן פון קעלט.

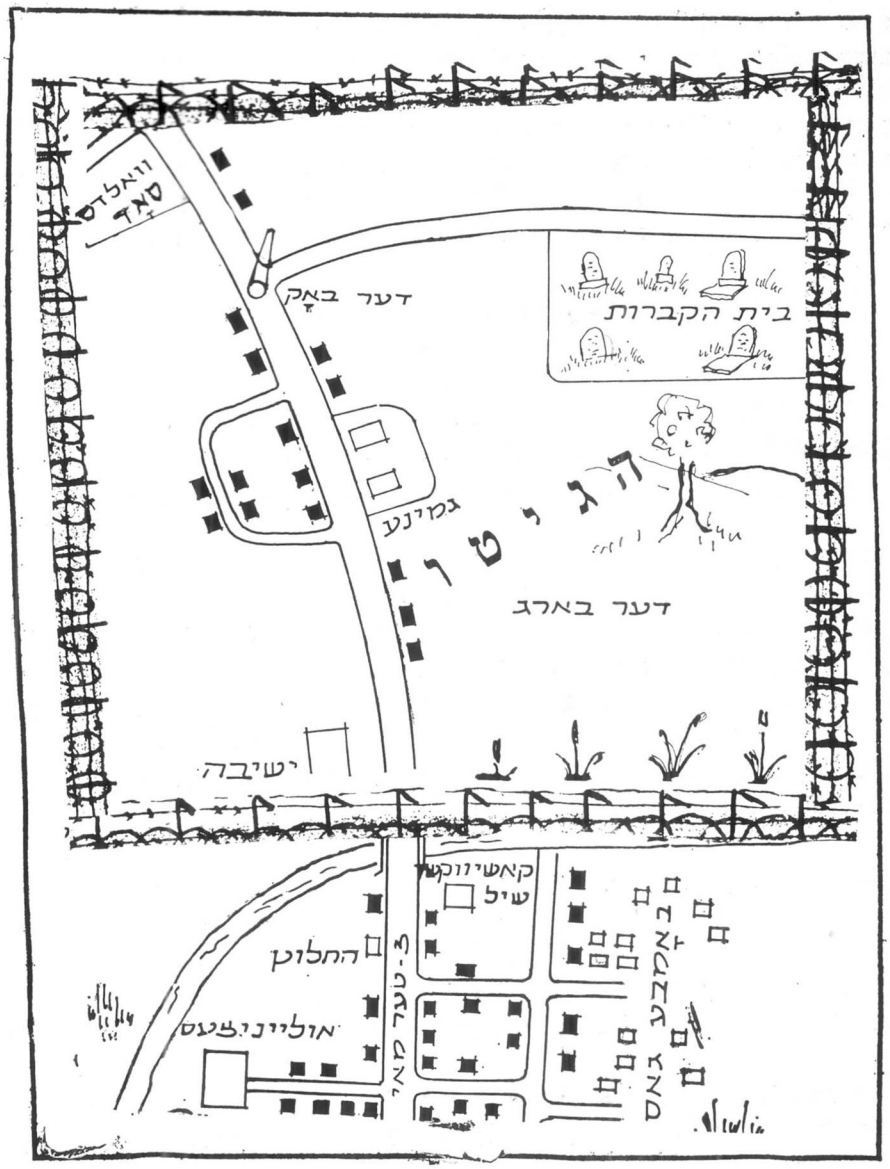
אין איינעם אַזאַ ווינטער־טאָג איז געקומען צו אונדז אַ פאָלאַק און האָט מיר געבעטן, אַז איך זאָל פאָרן צו אים אין דאָרף שטריקן סוועדערס פאַר זיין משפּחה. ער האָט מיר צוגעזאָגט גוט צו באַצאָלן. איך האָב געפאָדערט אַלץ אין מעל. ער האָט צוגעזאָגט. איך בין מיט אים אַוועקגעפאָרן. כ׳האָב געהאַט אַסאַך אַרבעט און כ׳האָב געשריבן צו מיין שוועסטער, אַז זי זאָל קומען מיר העלפן. זי האָט געדאַרפט קומען דאָנערשטיק. דער דאָנערשטיק איז אַריבער און זי איז נישט געקומען. איך האָב גלייך פאָרשטאַנען, אַז עפּעס איז געשען.

פרייטיק אין דער פרי האָב איך געזאָגט מיין באַלעבאָס, אַז איך וויל פאָרן אַהיים. ער רעדט מיר אַפּ און איך האַלט זיך ביי מיינס, אַז כ׳וויל פאָרן אַהיים. ער טוט מיר צוליב. ער לאַדעוואָט אָן אַ פולן וואָגן מיט פראָדוקטן און מיר פאָרן אַרויס. ווי נאָר מיר זענען אַרויסגעפאָרן פון זיין הויף איז אָנגעקומען אַ פאָלאַק און אים געזאָגט:

„מארקאווסקי, ווּהין פירסטו די זשידווקע? לאָז זי איבער ביי דיר, ווייל אין שטאָט טרייבט מען די יידן אין געטאָ אַריין".

דער קריסט וויל איך זאָל בלייבן ביי אים, אָבער איך וויל נישט הערן און הייס אים טרייבן שנעלער די פערד. מיר זענען אָנגעקומען אויף וועלניאַנקע. מען זאָגט מיר, אַז די יידן פון וועלניאַנקע זענען נאָך אויף די פעלדער. איך לויף שנעל אַהיים.

אין שטוב איז יום־כיפור. אַלע ווייַנען. יעדער שטייט מיט אַ פּעקל אין האָנט און וואַרט אויף אַ באַפעל. אויך איך מאַך זיך שנעל אַ פּעקל און וואַרט גלייך מיט אַלע.

דער באַפעל פון די דייטשן איז געווען, אַז מער ווי איין פּעקל טאָר קיינער נישט נעמען. פּאַרשטייט זיך, אַז דעם גרעסטן טייל זאָכן האָט מען צעטיילט צווישן די קריסטלעכע שכנים.

מען רויבט יידיש האָב און גוטס

מיר שטייען בייַם פענצטער און וואַרטן. מיר זעען זייער אַ טרויעריק בילד: אוקראַינער, פּאָלאַקן — אַלט און יונג — ווער עס גייט אָן ווער ס׳פּאַרט מיט ווּעגענער, זענען אָנגעלאָדן מיט יידיש האָב און גוטס. דאָס האַרץ ווערט צעריסן צוקוקנדיק זיך צום בילד. זיי גייען דורך אָן שרייען צו אונדז:

„איר זעט? מיר האָבן דערלעבט אַ נקמה אין די יידן! די יידן האָבן אַזוי פיל יאָרן געזויגט אונדזער בלוט אָן יעצט נעמען מיר דאָס אָפּ ביי זיי״.

אין ראָזשישטשער געטא

אין 24־טן יוני 1941, דריי טעג נאָכן אויס־ברוך פון דייטש־רוסישן קריג, איז דאָס דיי־טשע מיליטער אַריין אין אונדזער שטאָט. אין דער צייט איז דאָס רוסישע מיליטער נאָך געווען פון יענער זייט סטער און געשאָסן אויף די דייטשע זעלנער, וואָס זענען געווען אין ראָזשישטש. פיל פון זיי זענען געפאַלן אין דידאָזיקע שיסעריַען. די דייטשן האָבן געטענהט, אַז דאָס שיסן די יידן פון די הי־זער. זיי זענען אַריין אין שטוב פון שלמה קלימבאַרד, פון דאָרט אַרויסגענומען אייניקע יידן און זיי דערשאָסן. דערנאָך זענען זיי צו צו אונדזער הויז און באַפוילן אונדז אַרויסצוגיין פון קעלער און זיך אויסשטעלן אין אַ ריי. פלוצלים האָט זיך געעפנט אַ שיסעריי פון יענער זייט סטער און די דייטשן זענען אַנטלאָפן. אַזוי זענען מיר ניצול געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

דערנאָך איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן זיך פאַרזאַמלען אויפן מאַרק. דאָרט האָט מען אונדז אַנגעטאָן געלע לאַטעס און געדראָט, אז ווער ס׳וועט געכאַפּט ווערן אַן די געלע לאַטע וועט שטרענג באַשטראָפט ווערן.

דערנאָך האָבן „אונדזערע״ אוקראַינער אַנ־געהויבן זיך נוקם זיין אין די יידישע באַפעלקערונג.

דער ערשטער קרבן

דער ערשטער יידישער קרבן אין אונדזער שטאָט איז געווען קאַפּעלמאַן. די דייטשע האָבן אים צוגעבונדן צו אַ פערד, וואָס האָט גאַלאָפּירט איבער דער שטאָט ביז צום בית־הקברות. דער אומגליקלעכער קרבן איז צע־ריסן געוואָרן לעבעדיקערהייט בעת דעםווילדן גאַלאָפּ פונעם פערד איבער די ברו־קירטע גאַס.

ס׳האָט זיך אַנגעהויבן אַ לעבן מיט שרעק פאַר די אַפּטע אַקציעס, וואָס די דייטשן האָבן איינגעאָרדנט. מ׳האָט געכאַפּט אויף אַרבעט. שפּעטער פלעגן זיך די יידן פאַרזאַמ־לען אין די שולן, און פון אַט־די פאַרזאַמלטע האָבן די דייטשן אויסגעקליבן מענטשן צו דער אַרבעט.

אַ געוויסן טאָג האָבן די דייטשן געפאָדערט 300 יידן צו דער אַרבעט; די צאָל געפאַ־דערטע יידן איז געמומען געוואָרן פון די, וואָס זענען געווען פאַרזאַמלט אין די שולן. די 300 יידן זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אונטער דער שטאָט און דאָרט דערשאָסן געוואָרן. די דייטשן האָבן געמאָלדן, אַז זיי זענען געזומען געוואָרן צו דער אַרבעט. דער שוידערלעכער מאַרד איז אַנדעקט געוואָרן דורך אַ צופאַל: סענדער פעפער, וועמענס איידעם, אפרים דאָבראָוויטקער, איז געווען צווישן די דריי הונדערט אַוועקגעפירטע, איז באַנאַכט אַרויס אין פעלד און דאָרט געפונען ליגן אַלע דריי הונדערט דערשאָסענע יידן. אין

שטאָט איז אַנטשטאַנען אַ גרויסער יאָמער. די יידן האָבן אויסגעמיטן די שולן און זיך אויסבאַהאַלטן אין פאַרשידענע פלעצער.

דאס שאפן פון געטא

איך מיט מיין משפחה האָבן געאָרבעט ביי די דייטשן ביי פאַרשידענע אַרבעטן. וועג ס׳איז געקומען שניט־צייט האָבן מיר גע־מאַלדן, אַז מיר האָבן פעלדער. מען האָט אונדז באַפרייט פון דער אַרבעט און איך מיט מיינע ברידער זענען אַוועק צו אונדזער פעלד־אַרבעט.

די דייטשן האָבן אַוועקגעראָבט אַלע יידי־שע פעלדער און מיר זענען געוואָרן אַרבעטער ביי די דייטשן אויף אונדזערע אַוועקגעראָבטע פעלדער.

אין שטאָט איז דערווייל געשאפן געוואָרן אַ יידן־ראט מיט אַ יידישע פאָליציי. באַלד דערנאָך איז אַרויס אַ באַפעל אַז אַלע יידן מוזן זיך קאַנצענטרירן אין אַ באַזונדער יידישן קוואַרטל — אין אַ געטאָ, וואָס איז באַשטימט געוואָרן „אויפן בארג". דער טאָג פון אַריבערגיין אין געטאָ איז געווען אַ שווערער ווינטער־טאָג, אין חודש שבט. מען האָט אונדז געטריבן צום געטאָ, ווי די בהמות צו דער שחיטה. דער וועג צום געטאָ האָט געפירט דורך אַ בריקל, אויף וועלכן ס׳זע־נען געשטאַנען דייטשן און אוקראַינער און פאַראייביקט דאָס באַרבאַרישע געשעעניש מיט פילם־אַפּאַראַטן. מ׳האָט אונדז געשלאָגן אַן־רחמנות, ביז דער שניי איז רויט געוואָרן פון יידיש בלוט. אין דעם טאָג זענען פיל יידן געשטאָרבן פון שרעק.

אין דעם טאָג זענען אין געטאָ געבראַכט געוואָרן יידן פון גאַנצן געגענט: סיקילער, קאָפאטשיווקער, פאָזשאַרקער און ברעזעלאָ־פער יידן. אין געטאָ איז קיין פלאַץ נישט געווען פאַר די אַלע צונויפגעשלעפטע יידן, און ס׳זענען פאַרכאַפט געוואָרן אַלע פרייע פלעצער אויף די בוידעמער און קעלערס אין שטח פון געטאָ.

אקציעס אין געטא

אויך אין געטאָ זענען פאַרגעקומען אַקציעס און ס׳זענען געכאַפט געוואָרן יידן צו אַרבעט, וואָס דער אמתער באַדייט איז געווען — צום טויט. אונדזער געטאָ איז באַשטימט געוואָרן אַלס שטראָף־געטאָ, ווייל די אַרטי־קע אוקראַינער האָבן געטענהט, אַז אַלע יידן פון שטאָט זענען געווען קאָמוניסטן. דער געטאָ איז געוואָרן אַרומגעצוימט מיט שטעכל־דראָט און שטרענג באַוואַכט געוואָרן דורך פאָליציי. יעדער האָט עמוזט האָבן אַן אַרבעטס־קאָרטע. אַ יד אַן אַן אַרבעטס־קאָרטע איז פאַקטיש געווען פאַרמשפט צום טויט.

מיר זענען געווען אָפּגעשניטן פון דער גאַנצער וועלט. אָפילו אַרויסגיין אויף די קברים פון אונדזערע טייערע כדי אויסווי־נען זיך אויף אונדזער ביטערן גורל איז נישט ס׳דויערט נישט לאַנג און ס׳באַווייזט זיך די אוקראַינישע פאָליציי. מען נעמט אונדז יאָגן פון די הייזער. ס׳איז שווער צו פאַרלאָזן די היים. מען ספּאַזמירט, מען קושט די וועגן, די פּאָדלאָגע. מען צווינגט אונדז צו פאַרלאָזן דאָס הויז.

מיר גייען אַרויס. אויפן וועג באַגעגענען מיר אַלע יידן פון וועלבינאַנקע. מיר גייען דורך דעם געפרוירענעם טייך. די ליפן מורמלען אַ געבעט צו גאָט, ס׳זאָל געשען אַ נס דאָס אייז זאָל זיך איינברעכן און אונדז איינשלינגען. דער נס איז נישט געשען. מיר גייען לאַנגזאַם אין דער ריכטונג צום בארג. דאָרטן האָט מען באַשלאָסן צו מאַכן דעם געטאָ.

מיר קומען צו צום בריקל. ס׳שטייט אַ וואַך, וואָס הייסט אונדז עפענען די פעקלעך. וואָס עס געפעלט זיי — נעמען זיי צו. צו דעם גיבן זיי נאָך צו עטלעכע קלעפּ מיט זייערע נאַגייקעס.

מיט אונדז גייט אַ יונגע פרוי און שלעפּט אַ וועגעלע מיט אַ קליין קינד פון עטלעכע מאָנאַטן. זיי נעמען זוכן אין וועגעלע און געפינען דאָרט אַ גאָלדן זייגערל. זיי נעמען דאָס זייגערל אַרויס און דאָס קינד מיטן וועגעלע שליידערן זיי אַראָפּ פון דעם בריקל אונטן.

אַזוי האָבן זיי געטאָן מיט מיין שוועסטערס קינד אוֹן מיט נאָך צענדליקער קינדער. מיט נסים איז די קינדער גאָרנישט געשען, ווייל אונטן איז געווען זאָמד און די קינדער זענען געפאַלן אין זאָמד.

דעם געטאָ האָט מען גלייך אָפּגעשלאָסן פון אַלע זייטן. די ענגשאַפט איז געווען גרויס. אין איין צימער האָבן געווויינט דרייַ־פיר משפחות. מען האָט געמאַכט נאָרעס פון ברעטער אין עטלעכע שטאָק.

מיר זענען געווען אַ גליקלעכע משפחה, ווייל מיר האָבן פאַרכאַפּט אַ קליין קיכעלע אוֹן נאָר אונדזער משפחה האָט דאָרט געווויינט. אונדזער משפחה האָט געציילט עלף פערזאָן.

ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן פרישע צרות. ערשטנס — דער שמוץ. אין אַזאַ ענגשאַפט האָט מען נישט געקאָנט האַלטן ריין. צווייטנס — דער הונגער. דערפאַר אָבער האָבן זיך געפאַשעט די לייז.

פאַרשטייט זיך, אַז ביי אַזעלכע באַדינגונגען האָט מען נישט געקענט לעבן בשלום. מען האָט זיך געקריגט, אַרומגעשלאָגן און איינער האָט נישט געקענט פאַרליידן דעם צווייטן.

דער געטאָ איז געווען אָפּגעשלאָסן, ד.ה. אַרומגענומען מיט שטעכלדראָט. איין אַריינגאַנג איז געווען אין געטאָ — דורכן בריקל, וווּ ס׳איז שטענדיק געשטאַנען אַ וואַך.

יידישע פאליציי

באַלד נאָכן אַריינטרייבן אין געטאָ האָבן די דייטשן געשאַפן אַ יידישע פאָליציי. זיי האָבן געווויסט, אַז מיט דער הילף פון דער יידישער פאָליציי וועט זיי זיין לייכטער דורכצופירן זייערע פאַרברעכנס.

אין דער פאָליציי האָט מען גענומען נאָר יונגע בחורים. ווי איך געדענק האָבן צו דער פאָליציי געהערט: זלמן שפירא, יאַנקל וואַקסמאַן, מישקע מאַרמור, יאַנקל זאַלץ, אַ בעזשעניק פון פוילן מיטן נאָמען קייזמאַן, יוסף ערליכגערעכט און נאָך אייניקע. אַלס קאָמענדאַנט פון דער פאָליציי איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ טשעכישער ייד, ברונער, וועלכער איז געווען אונדזער אַ גוטער באַקאַנטער. ער פלעגט שלאָגן די יידן נישט ווייניקער ווי די אוקראַינער. אויסגעזען האָט ער ווי אַ דייטשער ס.ס.־מאַן.

ס׳איז גלייך געשאַפן געוואָרן אַן אַלגעמיינע קיך. מען האָט געקראָגן 100 גראַם ברויט אַ טאָג און איין מאָל אין טאָג אַ לעפל זופ, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ ביסל וואַסער מיט אַ פאָר לופעס פון קאַרטאָפל. פאַרשטייט זיך, אַז פון אַזאַ עסן האָט מען נישט געקענט עקזיסטירן. ווי זאָגט אַ שפּריכווערטל? „נויט ברעכט אייזן". די יידן אין געטאָ

האָבן נישט געוואָלט שטאַרבן פון הונגער. מען פלעגט דורכשניידן די שטעכלדראָט און זיך לאָזן אין די דערפער צו באַקאַנטע קריסטן, כדי אויסצוטוישן דאָס לעצטע ביסל אַנטוועכץ אויף ברויט, אָדער אַ פאָר קאַרטאָפל.

באגראבן לעבעדיקערהייט

באַלד נאָכן אַרײַנגיין אין געטאָ האָט מען זיך אַרומגעזען, אַז ס׳איז נישטאָ קיין זאַלץ און אָן זאַלץ איז שווער צו לעבן. מיין פעטער, שלמה מלמד (אידעלעכעס) האָט זיך דערמאָנט, אז אין שטוב האָט ער געלאָזן אַ זאַק מיט זאַלץ. זיין הויז איז געווען בײַ הונדערט מעטער אויף יענער זײַט געטאָ, פונקט אַנטקעגן דער מלעטשאַרניע. ער האָט צוגערעדט זיין פרוי און זיין שכן משה שוואַרץ, זיי זאָלן זיך דורכגנבענען און ברענגען אַ ביסל זאַלץ. זיי האָבן זיך געלאָזן אָנרעדן און זענען אַוועק. אין מאָמענט ווען זיי זענען אַדורך דעם בריקל, איז צו דער מלעטשאַרניע צוגעפאָרן דער דייטשער קאָמענדאַנט. ער האָט זיי באַמערקט אַרויסגיין פון געטאָ. צוריק האָט ער זיי שוין נישט געלאָזן גיין. ער האָט זיי פאַרנומען מיט זיך און איבערגעגעבן דער אוקראַיניישער מיליץ. די אוקראַיניש האָט קוים דערלעבט אַזאַ זאַך.

מען האָט זיי אַרײַנגעוואָרפן אין אַ פינצטער קעמערל און געפײַניקט. פיל יידן האָבן דעמאָלט געאַרבעט בײַ דער מיליץ בײַ פאַרשידענע אַרבעטן, ווי אין קוך, בײַם רייניקן דעם בית־שימוש א. א. זיי זענען געווען לעבעדיקע עדות פון די פײַניקונגען. וועמען די אַרבעטער זענען געקומען אין געטאָ, פלעגן זיי דערציילן ווי אַזוי עס ווערן געפײַניקט שלמה, זיין פרוי און משה שוואַרץ. אַ שטיין האָט דאָס געקענט רירן. די דריי אומגליקלעכע האָבן זיך געבעטן, מען זאָל זיי שיסן, כדי זיי באַפרײַען פון די יסורים, אָבער פאָר די מערדער איז דערשיסן געווען אַ צו לייכטער טויט. נאָך דריי טעג האָט מען זיי אַרויסגעפירט און דערשאָסן.

וועמען מען האָט זיי אַדורכגעפירט דורכן געטאָ אויף שליטלעך, האָט מען זיי נישט דערקענט. בײַ שלמהן איז געווען דער שאַרבן אראָפגענומען, בײַ זיין פרוי — די אויגן אַרויסגענומען. אויך משהן איז געווען נישט צו דערקענען. דערקענט האָט מען זיי נאָר לויט די בגדים. שלמה האָט נאָך געלעבט. מען האָט זיי אַוועקגעפירט אויפן בית־הקברות. שלמה האָט געעפנט דאָס מויל און געבעטן וואַסער. אַן אוקראַינער האָט אים דערלאַנגט אַ ביסל וואַסער, וואָס שלמה האָט אויסגעטרונקען.

ס׳זענען שוין געווען פאָר זיי צוגעגרייט דריי גריבער, ווו מען האָט זיי אַרײַנגעוואָרפן און פאַרשאָטן. שלמה איז באַגראָבן געוואָרן לעבעדיקערהייט.

געווען דערלויבט. די אוקראַינער האָבן דערקלערט די דייטשן, אַז דאָס גייען מיר אויפן בית־הקברות כדי צו בעטן אויף זייער מפלה...

אין געטאָ האָט עקזיסטירט אַ שפיטאָל און אַ קיך פאַר קינדער, ווו זיי האָבן באַקומען 100 גראַם ברויט אַ טאָג.

די רויב־אקציע

איין טאָג האָבן די דייטשן פאַראַרדנט, אַז די יידן זאָלן אַוועקגעבן דאָס גאַנצע גאָלד, קופער און צירונג, וואָס זיי פאַרמאָגן. די יידישע פאָליציאַנטן זענען אַוועק איבער די יידישע ווויונונגען און געשריגן: יידן, צדקה תציל ממות! מ׳האָט דאָס גאַנצע יידישע פאַרמעגן געבראַכט אין יידן־ראַט. דער פרעזעס, אברהם געלער, און די מיטגלידער זוסיע קלימבאַרד און ישעיה געלער זענען אַוועק מיטן גאָלד, קופער און צירונג צו די דייטשן, אָבער זיי זענען מער נישט צוריקגעקומען...

די פארניכטונג

אין געטאָ איז אויסגעבראָכן אַ גרויסע פּאַניק. איך בין אין יענע טעג נישט געקומען אין געטאָ. וועמען די אוקראַינער און די דייטשן זענען געקומען נעמען די יידן וואָס האָבן געאַרבעט אויפן פאַלוואַרק, בין איך אַנטלאָפן. איך בין אַריין צו אַ פויער און דאַרט איבערגענעכטיקט אַן זיין וויסן. קומענדיק צומאָרגנס אינם געטאָ, האָב איך געהערט געוואָלטיקע געשרייען. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז די דייטשן האָבן פאַרבראַנט דאָס שפיטאָל צוזאַמען מיט די קראַנקע.

איך האָב געטראָפן דריי יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט. זיי האָבן דערצײַלט, אַז שבת ביינאַכט זענען אַלע יידן דערשאָסן געוואָרן ביי קונטאשן, אויפן קאַפאטשיווקער וועג.

הערנדיק די איובֿ־בשורות זענען מיר אַנטלאָפן אין וואַלד אַריין, וווּ ס׳האָט זיך אַנגעהויבן פאָר אונדז אַ ניי „לעבן" מיט נייע צרות און געפאָרן. אַפטמאָל פלעגן פאַרקומען איבערפאַלן פון די דייטשן און אוקראַינער, אין וועלכע ס׳זענען געפאַלן פיל אויסבאַהאַלטענע יידן אין וואַלד.

די לאַגע איז געווארן פיל טראַגישער, ווען ס׳איז אַנגעקומען דער ווינטער. פיל פון אונדז זענען פאַרפרוירן געווארן אין די גרויסע פרעסט. מיר האָבן זיך צעטיילט אין קליינע גרופּעס. מיר האָבן אַנגעהויבן וואַנדערן און זוכן פאַרטיזאַנער, אָבער ס׳איז געווען זייער שווער זיי צו געפונען.

שמואל גורלניק

דער בריידער־קבר פון די ראָזשישטשער יידן

אויפן וועג קיין קאָפּאָטשיווקע. נישטאָ קיין צייכן אויפן קבר וואָס זאָל דערמאָנען די שוידערלעכע רציחה. די טייערע ביינער וואָלגערן זיך אויף דער ערד און קיינער קימערט זיך נישט וועגן זיי.

מארד פון יידישע פרויען

שפעטער זענען געווען פיל אַזעלכע קרבנות. מען האָט געכאַפּט צוועלף פרויען אויסערן געטאָ. אויך זיי האָט מען דערשאָסן. מען האָט אַרויסגעשלעפּט פון שטוב מאָטל ווערבע און נייערמאַן און זיי אַזוי געפּיניקט, אַז זיי האָבן זיך געבעטן, מען זאָל זיי דערשיסן. די אוקראַיניש באַנדיטן האָבן אַזוי פֿאַרפּיניקט זייערע קרבנות, אַז נאָכן טויט האָט מען נישט דערקענט ווער זיי זענען.

יעדן טאָג האָט מען געטריבן צו דער אַרבעט. די אַרבעט איז געווען אַ פֿאַרשידענע: אויף פעלדער, ביי וועגן, גראָבן גריבער, ראָווע, פֿאַנאַנדערנעמען יידישע הייזער א. א. גליקלעך זענען געווען די יידן, ווען זיי האָבן געאַרבעט אין די דערפער. דאָרט האָבן זיי אויסגעביטן ביי קריסטן פֿאַרשידענע חפצים אויף עסנוואַרג.

צו דער אַרבעט האָבן געפּירט יידישע פֿאָליציאַנטן. וועמען האָט געפּירט אויף אַרבעט אין אַ געווישן דאָרף, ווו מען האָט געהאַט גוטע באַקאַנטע קריסטן, פלעגן אַנדערע יידן בעטן דעם פֿאָליציאַנט, ער זאָל זיי דערלויבן מיטגיין אין דאָרף. ס׳זענען געווען אַזעלכע פֿאָליציאַנטן, וועלכע האָבן דערלויבט אין ס׳זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן עס בשום אופן נישט דערלויבט. זיי האָבן געדינט געטריי די דייטשע באַנדיטן.

מיר פרירן

וועמ מיר זענען אַריין אין געטאָ איז געווען ווינטער. די קעלט איז געווען נישט אַריבער־צוטראָגן. קיין האָלץ צו ווּאַרעמען די שטוב איז נישט געווען. פיל יידן האָבן זיך געלאָזן צום הייליקן אָרט שנייַדן ביימער. איך מיט מיין פֿאָטער פלעגן אויפשטיין פֿאַרטאָג און מיט הינטער־וועגן האָבן מיר זיך אויך געלאָזן צום הייליקן אָרט, כדי אָנצושנייַדן אַ ביסל האָלץ. ס׳איז נישט געווען קיין לייכטע אַרבעט. די ביימער זענען געווען געפֿרוירן אין האָבן זיך נישט געלאָזן שנייַדן. ביי יעדן סקריפּע פון בוים האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז די געשטאָרבענע קרעכצן. איך פלעג שנייַדן אין ווינטן, אי פון פּחד אי פון וויטיק, צו וואָס מיר האָבן דערלעבט!

נאָכן אָפּזאגן אַ צווייַ־דריי ביימער האָט מען זיך געשלעפּט מיט די פעלדער אין געטאָ אַריין. ס׳פלעגט זיך אויך מאַכן, אַז נאָך אַזוי פיל אַרבעט האָט מען אונדז באַמערקט, האָבן מיר דאַן אַלעס געמוזט לאָזן און לויפן שנעל אין געטאָ. אָפּילו אַ קליין שייגעצל האָט געקאָנט צונעמען ביי אונדז דאָס גאַנצע האָלץ. נאָך אַ קורצער צייט איז אויך דער בית־עולם געבליבן אָן איין בוים.

מיין פאָטער ווערט דערמארדעט

איינמאָל אַ פֿאַרטאָג האָט זיך מיין פֿאָטער אַרויסגעגנבעט פון געטאָ און זיך געלאָזן קיין טאָפּילנע, אפשר וועט ער דאָרט קריגן אַ ביסל אַרבעט און וועט אַזוי אַרום עפּעס וואָס פֿאַרדינען. אין דעם דאָרף האָט ער געהאַט פיל אַרבעט. און ווי ער גייט אַזוי פון איין אוקראַינער צום צווייטן עפּעס פֿאַריכטן, איז אָנגעקומען אַ טאַנק מיט דייטשן. די דייטשן האָבן אים גלייך דערקענט. זיי האָבן אים צוגעבונדן צום טאַנק און אַוועקגעשלעפּט קיין קאָפּטש צום דערשיסן.

וועגן דעם האָט זיך דערוווּסט דער טאָפּילנער פרעדסעדאַטיעל (עלטסטער פון דאָרף). ער איז גלייך געלאָפֿן צו די דייטשן און געבעטן, זיי זאָלן דעם „יודע" אָפּלאָזן. דאָסמאָל האָבן זיי עפּעס געהאַט אַ ביסל געווישן און האָבן מיין פֿאָטער אָפּגעלאָזן.

אָבער ניט לאָנג האָט געדויערט אונדזער פרייד. צווייַ וואָכן פֿאַר פּסח איז געקומען אַ באָפּעל, אַז מען דאַרף האָבן 150 יידן אויף אַרבעט. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ כאַפּעניש. זייענדיק פֿאַרשפּאַרט אין געטאָ איז ניט געווען ווּוהין צו אַנטלויפן. יעדער האָט זיך געמאַכט עפּעס אַ באַהעלטעניש אין שטוב.

די אוקראַיניש באַנדיטן זענען געגאַנגען מיט אויסשפּיר־הינט און אַרויסגעשלעפּט די יידן פון פֿאַרשידענע לעכער. מיין פֿאָטער איז אין דער אַקציע אַריינגעפֿאַלן. מען האָט די יידן געטריבן קיין לוצק אויף אַרבעט. געפּירט האָבן זיי דייטשע ס.ס.־לייט. פיל פרויען און קינדער זענען נאָכגעלאָפֿן די געכאַפּטע יידן. אויך איך בין געווען צווישן די. מיר האָבן געווויינט, ווייל מיר האָבן געווּוסט, אַז מיר ווּעלן זיי שוין מער ניט זען.

איינעם אַ דייטשן ס.ס.־מאַן, וועלכער האָט געריטן אויף אַ פערד, איז ניט געפעלן, וואָס מיר ווייזען. ער האָט אויסגעדרייט דאָס פערד אויף צוריק און אַנגעהויבן רייטן גלייך אויף אונדז. מיר האָבן אַנגעהויבן אַנטלויפן. מיר זענען אַריין אין אַ שטוב. ער איז מיטן פערד אַרייַנגעריטן אין שטוב. מיר האָבן געשריגן מיט ווילדע קולות. איין פרוי איז געפאַלן אין חלשות. דאָן האָט ער זיך ווילד צעלאַכט און איז אַוועק. דאָס שפיל איז אים זייער געפעלן.

דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פאָליציי, בראָנער, איז יעדן טאָג געפאָרן קיין לוצק צום קאָמענדאַנט און געפאָדערט, מען זאָל מיין טאַטן אָפלאָזן. מען האָט אים צוגעזאָגט. אַזוי זענען אַריבער עטלעכע וואָכן.

אַ דאָנערשטיק איז געקומען בראָנער פון לוצק און געזאָגט, אַז מאָרגן וועט ער ברענגען מיין פאָטער. פרייטיק איז ער טאַקע געפאָרן כדי צו ברענגען מיין פאָטער. אָבער אָנשטאָט אים צו ברענגען, האָט ער געבראַכט די שרעקלעכע בשורה, אַז פון צווישן די 150 יידן האָט מען אויסגעקליבן די, וועלכע זענען געווען עלטער פון פופציק און יינגער פון זעכצן יאָר און זיי דערשאָסן. צווישן זיי איז אויך געווען מיין פאָטער.

מען פארלאנגט יידיש גאלד

בראָנערן האָט מען דערמאָרדעט פריער פאַר אַלע. געשען איז עס אַזוי: ס׳איז געקומען אַ באַפעל פון דער דייטשער קאָמענדאַנטור, אַז די יידן דאַרפן געבן אויסלייזגעלט אַ קילאָ גאָלד. דער יודנראַט האָט זיך אָנטקעגנגעשטעלט און געזאָגט, אַז די יידן אין געטאָ האָבן שוין ניט קיין גאָלד. די דייטשן האָבן געוואָלט 5 יידן אָלס זאָקלאַדניקעס, מעלדנדיק אַז אויב מען וועט זיי ניט געבן דעם קילאָ גאָלד — וועלן זיי דערשיסן די פינף יידן. צווישן די פינף האָבן זיך געפונען מאיר ספעקטאָר, דער קאָמענדאַנט בראָנער, אַ פאָליציאַנט און נאָך צוויי יידן. מען האָט זיי פאַרשפּאַרט אין אַ צימער.

די יידישע פאָליציי האָט אָנגעהויבן ארומלויפן איבער די הייזער, כדי צוזאַמענצומען דאָס גאָלד. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז יידן האָבן נאָך געהאַט אַ סך גאָלד. מען האָט צוזאַמענגענומען מער ווי צוויי קילאָ. דאָס גאַנצע גאָלד האָט מען געבראַכט צום דייטשן קאָמענדאַנט. ער האָט דאָס גאָלד צוגענומען און טראָץ דעם געהייסן אַרויספירן די פינף יידן און זיי דערשיסן, וויל מען האָט אים אָפגענאָרט.

אכזריותדיקע פאלן

יעדן טאָג האָבן די דייטשן אויסגעטראַכט נייע גזירות און יעדן טאָג זענען געפאַלן יידן. אַ טרויעריקער פאַל האָט זיך אָפגעשפּילט מיט אַ פרוי פינקעלשטיין, אַ לערערין אין דער תרבות שולע אין ראָוונע. בעת דער אַקציע אין ראָוונע איז די פרוי אַנטלאָפן פון געטאָ, ניט וויסנדיק וווהין זי לויפט. זי האָט דערזען אַ פאַסאַזשיר־צוג, האָט זי זיך אַרויפגעכאַפּט און געפאָרן, ניט וויסנדיק אין וועלכער ריכטונג דער צוג פאָרט. אַזוי איז זי געקומען קיין ראָשישטש. ווען דער צוג איז אַרויף אויף דער אייזערנער בריק, האָבן איר די דייטשן דערקענט און זי אַראָפגעווארפן פון צוג גלייך אין סטער אַריין!

געווען איז דאָס פאַר פּסח, ווען דאָס אייז הייבט שוין אָן זיך ברעכן. די פרוי איז אַרויפגעפאַלן אויף אַ שטיק שווימענדיק אייז און דער שטראָם האָט זי געטראָגן אין דער ריכטונג צו דער שטאָט. זי איז דערגאַנגען ביז וועלניאַנקע. דאָ האָט איר דערזען איציק זילבערבערג וועלכער האָט צו יענער צייט געאַרבעט אויסערן געטאָ. ער האָט פאַרשטאַנען אַז דאָס איז אַ יידישע פרוי. ער איז שנעל אַוועק צו די יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי דער הילצערנער בריק. זיי האָבן מיט פאַרשידענע אופנים צוגעשלעפּט דאָס אייז צום ברעג און אַראָפגענומען די פרוי, וועלכע איז געווען האַלב טויט. איין האַנט האָט זי געהאַט אַ צעבראָכענע.

מען האָט די פרוי געבראַכט אין געטאָ, וווּ זי האָט באַקומען מעדיצינישע הילף און זי איז געקומען צו זיך. אָבער פון שרעק איז זי אַראָפּ פון זינען. מען האָט זי פאַרשפּאַרט אין אַ פינצטער קעמערל. זי פלעגט ניט רעדן, נאָר שרייען מיט אַזעלכע ווילדע קולות. אַז דער גאַנצער געטאָ פלעגט אויפגעטרייסלט ווערן. ווען די דייטשן זענען געקומען אין געטאָ און האָבן דערהערט די ווילדע געשרייען, האָבן זיי איר אַרויסגענומען און דערשאָסן.

די מערדער פון בערזעלופ

ווייניק וואָס מיר האָבן געהאַט אונדזערע אייגענע, ראָזשישטשער מערדער, האָבן מיר נאָך געהאַט פֿאַרשידענע מערדער פון דער סביבה. בערעזעלופ האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אירע מערדער. דאָרט איז געווען אַ דייטשער קאָמענדאַנט, איז ער געווען דער צווייטער היטלער. ער האָט געהאַט ביי זיך צווישן רוסישע געפֿאַנגענע און אַ פּאָליאַק, יאַוואָרסקי. מיר פלעגן זיי רופן די „קאַטעס" (תליינים).

וועז די „קאַטעס" פלעגן אַדורכפֿאָרן דעם געטא, איז דער גאַנצער געטא געווען אָפּגעשטאָרבן. וועז מען האָט געאָרבעט אויפן קאָפּאַטשיווקער וועג, פלעגט מען זיי זעען אָפּטער אַדורכפֿאָרן. זיי פלעגן, אָבער, קיינמאָל נישט סתם אַדורכפֿאָרן. זיי האָבן זיך פריער געמוזט אַ שפּיל טאָן מיט די „לייזיקע יודן", ווי זיי האָבן אונדז גערופן.

איין מאָל, זייענדיק אויף אַרבעט אין קאָפּאַטשיווקע ביים פּאַנאַדערנעמען יידישע הייזער, איז דורכגעפֿאָרן יאַוואָרסקי. ער האָט אָפּגעשטעלט זיין בריטשקעלע און אַראָפּ זעען, ווי אַזוי די יידן אַרבעטן. וועז מיר האָבן אים דערזען, האָבן מיר גלייך געמומען זוכן לעכער, וווּ צו אַנטלויפן, אָבער ליידער איז ניט געווען וווהין צו אַנטלויפן.

ער איז געווען אַ הויכער, געזונטער באַנדיט פון אַ יאָר 27—28. אין זיינע אויגן האָט געברענט אַ שנאה. ער איז צו צו קאַטעדרע (אַזוי האָט מען גערופן גדליה־ברוך בעל־עגלה), וועלכער איז געווען אַן עלטערער מענטש און שוין אַן אויסגעמאַטערטער. יאַוואָרסקי האָט אים אַראָפּגעלאָזן אַ פּאָטש. דער ייד איז גלייך אומגעפֿאַלן. דער באַנדיט האָט געמומען טאַנצן אויף אים. איך האָב געפּילט, אַז דאָס האָרץ פּלאַצט אין מיר.

איך האָב געמומען לויפן. נאָך מיר איז געלאָפֿן אדל גיבער. מיר זענען אַריבער דעם וועג און אַרויף אויף אַ הויף, וווּ ס׳האָט געווינט אַ דייטשער קאָמיסאַר, וועלכער האָט ניט אַזוי געהאַסט יידן. וועז ער האָט אונדז דערזען, האָט ער גלייך געהייסן דער קעכין, אַ יידיש מיידל, אונדז געבן עסן. ער האָט אונדז געהייסן בלייבן ביי אים ביז די יידן וועלן ענדיקן די אַרבעט. אַזעלכע פאַלן זענען פֿאַרגעקומען זייער פיל.

איין מאָל, וועז יידן האָבן געאַרבעט אין טאָפּילנע, אויפן וועג, זענען דורכגעפֿאָרן די צוויי רוסישע „קאַטעס". דאָן האָבן געאַרבעט צוזאַמען אַ פּאָטער מיט אַ זון. די מערדער האָבן זיך דערפון דערוווּסט, און האָבן באַשלאָסן זיך פֿאַרווייילן. זיי האָבן געכאָפּט דעם זון און גהייסן דעם פּאָטער ער זאָל אים צוהאַלטן. זיי האָבן דעם זון געשלאָגן אַזוי לאַנג ביז ער איז געפֿאַלן פֿאַרחלשט. וועז זיי האָבן אים אָפּגעמינטערט, האָבן זיי די שפּיל איבערגעחזרט, נאָר פֿאַרקערט: דער זון האָט באַדאַרפט האַלטן דעם פּאָטער, וועלכן זיי האָבן געשלאָגן ביז חלשות.

זיי האָבן געקענט טאָן אַלץ וואָס איז זיי אַרויף אויפן זינען. קיינער האָט זיך ניט פּרובירט אַנטקעגנשטעלן. דער געטא איז געווען ווי אַ טורמע, וווּ מענטשן פֿאַרמשפּט צום טויט וואַרטן אויף זייער סוף.

אומדערטרעגלעך איז געווען די ענגשאָפט, שמוץ און הונגער. איז עמיצער געשטאָרבן אין געטא, האָט מען אים מקנא געווען. אַזוי האָט דאָס געדויערט ביז אויגוסט 1942.

די ליקווידאציע דערנענטערט זיך

מען האָט שוין פריער געהערט, אַז אין די אַרומיקע שטעטלעך האָט מען ליקווידירט די יידן. מיר האָבן געווּסט, אַז ס׳דערנענטערט זיך אונדזער צייט. מען איז געזעסן אין געטא און געוואַרט. קיינער האָט ניט געפרווט אַנטלויפן אין די וועלדער.

איך בין צופֿעליק אַרויס פון געטא אַנדערטהאַלבן וואָכן פאַר דער ליקווידאַציע. מיך האָט אַ פּוילישע פרוי פון וואַלעריאַנאָווקע אַרויסגענומען פון געטא, איך זאָל איר שטריקן אַ פּאָר סוועדערס. ניט מיט מיין ווילן בין איך אַוועק, נאָר דער הונגער אין שטוב האָט מיך געטריבן. איך האָב געווּסט, אַז וועז איך וועל זיין אין דרויסן, וועל איך קאָנען איבערשיקן פּראָדוקטן אונדזער משפּחה. אָבער ליידער האָט דאָס לאַנג ניט געדויערט.

אַנדערטהאַלבן וואָכן שפּעטער, פרייטיק צונאַכטס, האָט מען מיר געבראַכט די

גרויליעכע בשורה, אַז דער געטאָ איז אַרומגערינגלט מיט ס.ס. און אוקראַיניש פאָליציי. אָלע יידן האָט מען צוזאַמענגעטריבן בײַם יודנראַט, וווּ זיי זענען געזעסן אַ גאַנצע נאַכט. שבת אין דער פרי האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע, וואָס האָט געדויערט צוויי טעג.

אויסראטונג פון מיינע טייערע

צו יענער צייט בין איך געזעסן צווישן קוסטעס אויף דער צווייטער זייט סטער. איך האָב געהערט דאָס געוויש פון די אויטאָס, די געשרייען פון די קינדער און דאָס שיסעריי. איך האָב געוווסט, אַז דאָרט אויף דער צווייטער זייט סטער פאַלן מיינע נאָענטסטע און ליבסטע. איך האָב קיין טרער ניט געלאָזן. פאַר גרויס ווייטיק איז דאָס האַרץ פאַר־שטיינערט געוואָרן.

מיט דעם האָט זיך געענדיקט דאָס קאַפּיטל ראָזשישטש און פאַר מיר האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַפּיטל פון נע־ונד.

מיינע וואנדערונגען

ביים ליקווידירן דעם געטאָ, אין אויגוסט 1942, האָב איך זיך געפונען ביי אַ קריסטין, יאַקובאָווסקאַ, וועלכע האָט מיך אַרויסגענומען פון געטאָ, כדי איך זאָל ביי איר אַרבעטן — שטריקן.

דריי וואָכן נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ האָט זי מיר באַפוילן פאַרלאָזן איר שטוב, ווייל זי האָט מורא געהאַט פאַר איר לעבן. איך בין אַוועק און אָנגעהויבן וואַנדערן. וווּ אַ וואַלד, וווּ אַ קוסט, וווּ אַ סטויגל אין אונדזער געגנט האָב איך זיך דאָרט געהאַלטן, איינע אַליין. איך האָב געוואַנדערט פון דאָרף צו דאָרף, פון וואַלד צו וואַלד, אָן עסן. איך בין געווען געשוואָלן פון הונגער.

בעת מיינע וואַנדערונגען האָב איך זיך ניט אָנגעשטויסן אויף קיין שום ייד, סיי אייַנצעלנע, סיי גרופּן. אַנדערטהאַלבן יאָר צייט האָב איך קיין ייד פאַר מיינע אויגן ניט געזעען. פאָלאַקן האָבן מיר געזאָגט, אַז עס זענען פאַראַן יידן פאַרטיזאַנער מיט געווער, וואָס קומען אין די דערפער — איך האָב זיי אָבער ניט געזעען. איך האָב געוואָלט גיין צו די פאַרטיזאַנער, אָבער איך האָב זיי ניט געקענט געפונען. גיין אַליין אין די טיפענישן פון די וועלדער — האָב איך מורא געהאַט.

די באַציאונג פון די אייַנווינער פון דער סביבה צו מיר איז געווען פאַרשידן. וועג די פרוי יאַקובאָווסקא האָט מיך אַרויסגעיאָגט און איך האָב אָנגעהויבן וואַנדערן, האָב איך זייער געהונגערט. פלעג איך, דעריבער, אַריינגיין אין אַ גאָרטן אַרויסרייסן אַ מייער, אַ בוראַק און מיט דעם האָב איך זיך דערנערט. איך פלעג גיין נאָר ביינאַכט. אין שטוב האָב איך מורא געהאַט אַריינצוגיין. בייטאָג פלעג איך ליגן אָדער אין וואַלד, אָדער צווישן די קוסטעס. די מייז זענען געווען מיינע חברים.

איך בעטל א שטיקל ברויט

נאָכהער האָב איך געזעען אַז איך קען שוין מער ניט אויסהאַלטן, און אַז איך בין געשוואָלן פון הונגער, האָב איך אָנגעהויבן גיין אין די הייזער בעטן אַ שטיקל ברויט. מען פלעגט מיר געבן אַ שטיקל ברויט און גלייך הייסן גיין, ווייל מען האָט מורא געהאַט.

איינמאָל איז געווען אַ פאַל, וועו איך בין אַריין אין אַ שטוב, וועמענס באַלעבאַטים זענען מיר געווען אומבאַקאַנט. דאָס זענען געווען אוקראַיִנער. מען האָט גלייך פון מיר אַרונטערגענומען די שטיוול און געוואָלט מיר אומברענגען. איך האָב געעפנט די טיר און שנעל אַנטלאָפן.

נישט ווייט פון דאָרט איז געווען אַן „אַלעאַרניע" (אייל פאַבריק), וווּ ס׳האָבן געאַרבעט פאָלאַקן. איך האָב זיך דאָרט אַריינגעגנבעט און באַהאַלטן זיך צווישן די מאַשינען. דאָ האָט מען מיר שוין ניט געטשעפעט.

וועג ס׳איז געווארן שטאַרק קאַלט, דעצעמבער 1942, האָב איך זיך אויפגעהאַלטן אַ שטיקל צייט אין וואַלד. פלוצים האָב איך באַמערקט, אַז פון אַן אַלט הויז גייט אַ רויך פון קוימען. איך בין אַריין אין שטוב און געבעטן מען זאָל מיך לאָזן אָנווארעמען.

די באַלעבאָסטע, פרוי זשימאָווסקאַ, האָט מיך גלייך אָפגעקאָכט אַ הייסע קאַשע. דאָס איז געווען אַ פוילישע משפחה, פון אַ מאָן, ווייב, צוויי טעכטער, אַן אייניקל און אַ באָבע. אַלע האָבן געווינט אין איין צימער. דאָס אָרעמקייט און שמוץ איז געווען שרעקלעך. די פרוי האָט מיך אויפגענומען און אָנגעהויבן אויספרעגן ווער איך בין, וויאַזוי איך בין געבליבן לעבן. זי האָט מיר געהייסן בלייבן בייַ איר. זי האָט וואָל און ווייל אַז איך זאָל אויסשטריקן אַ סוועטער פאַר דער טאָכטער. אַזוי בין איך געבליבן בייַ איר.

איך בין דאָרט פאַרבליבן בייַ דריי מאָנאַטן. דאָס דאָרף האָט געהייסן סידאָראָווקאַ, אַ פּוילישׂ דאָרף. איינמאָל האָבן מיר די שכנים אַנטדעקט, און איך האָב געמוזט אָווק פון דאָרט.

נייַע באהעלטענישן

אויף דער צווייטער זייט באַן־ליניע זענען געווען קאָרטשעס און צווישן זיי אייניקע הייזער. מיין באַלעבאָס, זשימאָווסקי, איז אַווּעק אַהין און געבעטן בייַ איינער אַ פאָלקע, פרוי ליאכאָווא, זי זאָל מיך אַריינעמען צו זיך. זי איז באַשטאַנען, אַז איך זאָל קומען צו איר.

בייַנאַכט האָט מיך זשימאָווסקי געבראַכט אַהין און איך בין דאָרט צייטווייליק פאַרבליבן. וועג דער פרויס מאָן איז געקומען און מיך דערזעען, האָט ער מיר געגעבן אַ שטיקל ברויט און באַפוילן פאַרלאָזן זיין שטוב.

אינדערפרי איז געקומען צו זשימאָווסקי די פרוי ליאַכאָווַ און געזאָגט, אַז זי וועט פאַר מיר מאַכן אויפן בוידעם אַ באַהעלטענש, אַז איר מאָן זאָל ניט וויסן. בעצם זענען זיי ביידע געווען אַנטיסעמיטן. זי האָט געשטאַמט פון פויזן און ער פון קעלץ. זי האָט מיך אָבער געדאַרפט האָבן צו דער אַרבעט. און אפשר איז עס געווען מיין מזל, איך זאָל בלייבן לעבן...

זי האָט מיר געמאַכט אַ באַהעלטעניש בייַ זיך אויפן בוידעם. דאָרט בין איך פאַרבליבן 5 מאָנאַטן. ווינטער פלעג איך זיצן מיט הענטשקעס אויף די הענט און שטריקן. איינמאָל האָט מיך דער מאָן געפונען אויפן בוידעם. איך האָב געזאָגט, אַז בעת אַן איבערפאַל פון באַנדעראָווצעס אין יענער געגנט בין איך אַנטלאָפן און געקומען אַהער זיך באַהאַלטן. ער איז באַשטאַנען איך זאָל בלייבן איבער נאַכט און פאַרלאַנגט איך זאָל אין דער פרי גלייך פאַרלאָזן זיין הויז. איך האָב אים דאָס צוגעזאָגט. די באַלעבאָסטע האָט מיר צוגעגרייט אַן אַנדער פלאַץ, ווו איך בין ווייטער פאַרבליבן.

מיין נייער באַלעבאָס האָט געאַרבעט בייַ דער באַן. אַכט טעג פלעגט ער אַרבעטן בייטאָג און אַכט טעג — ביינאַכט. וועג ער האָט געאַרבעט בייטאָג בין איך געווען אויסבאַהאַלטן אין זיין שטוב אונטערן בעט, הינטער די שראַנק און אַנדערע ענלעכע ערטער.

נישט איינמאָל פלעגט ער אָנקומען אומדערוואַרטעט. וועג איך פלעג אים דערזעען דורכן פענצטער און האָב שוין קיין צייט געהאַט אַרויסלויפן פון שטוב, פלעג איך אַריינשפרינגען אין אַ קעלער, אין וועלכן זיי האָבן געהאַלטן חזירים. צווישן די חזירים בין איך פאַרבליבן ביז איך האָב געקענט צוריק אַרויף אויפן בוידעם.

אין שטוב זענען געווען צוויי גרויסע קינדער און איין קליין קינד. זיי האָבן אויף מיר רחמנות געהאַט און קיינמאָל ניט דערקוטשעט. זיי האָבן מיר געגעבן עסן און אַ מעגלעכקייט זיך אָפּצוואַשן. בכלל, ווי לאַנג איך בין בייַ זיי געווען האָבן זיי מיך אָפּגעהיטן. איך בין אָבער געווען געצוווּנגען ווייטער צו וואַנדערן.

פנים־אל־פנים מיט די דייטשן

איינמאָל האָט פאַסירט אַ פאַל, אַז עס זענען געקומען רוסישע פאַרטיזאַנער און אונטערגעלייגט מינעס אין דער געגנט. דאָס הויז איז געווען ניט ווייט פון דער באַן־ליניע, אונטער וועלכער מען האָט אונטערגעלייגט די מינעס. די דייטשן האָבן אַרויסגעיאָגט די איינוווינער פון די הייזער און געמאַכט אָבלאַווּעס אין דער געגנט. דערנאָך האָבן זיי פאַרבערענט אַלע הייזער און די איינוווינער זענען געזונט־געצוווּנגען פון דאָרט אַנטלויפן.

וועז די דייטשן זענען אַרײַנגעקומען אין הויז מיט אַ באַפעל דאָס צו פאַרברענען, האָט די פרוי ליאַכאָווא אָנגעהויבן דערציילן, אַז דער מאַן אַרבעט אויף דער באַן־ליניע (זי האָט גוט גערעדט דייטש) און אַז זי איז דאָ אַליין מיט קליינע קינדער. זי בעט מען זאָל אויף איר רחמנות האָבן און ניט פאַרברענען דאָס הויז. בשעת מעשה בין איך געשטאַנען פנים־אל־פנים מיט די דייטשן, וואָס זענען געשטאַנען מיט געווער אין האַנט. מיין מוטיקע האַלטונג האָט ניט אַרויסגערופן קיין חשד ביי זיי, בעיקר ווייל זיי האָבן געזוכט מענער. מען האָט זיי איבערגעגעבן, אַז אין דער געגנט באַהאַלטן זיך אויס דריי פאַרטיזאַנער. איך האָב זיי איינמאָל געזעען. מען האָט זיי ניט געקענט געפונען.

די באַלעבאָטים זענען אַוועק פון שטוב און איך בין געבליבן ליגן אין דער סטאָדאָלע (שייער), ווייל איך האָב ניט געקאָנט גיין צוזאַמען מיט זיי. שפעט ביינאַכט בין איך אַוועק פון דאָרט, ווייל געווייגלעך פלעגט קומען אַ קאָמיסיע נישטערן אין יעדן ווינקל. איך בין אַוועק צו דער ערשטער פאָלקע, ביי וועלכער איך בין געווען באַלד נאָכן אַרויסגיין פון געטאָ.

דאָס איז שוין געווען אין יאָר 1943. דאַן האָבן שוין די באַנדעראָווצעס געבושעווט אין יענע געגנטן און די פאָלאַקן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פאַר זיי, גלייך ווי די יידן. וועז איך בין געקומען צו דער פרוי יאַקובאָווסקאַ האָט זי צו מיר געזאָגט:

„זעסט, איצט ליידן מיר, פאָלאַקן, אַזוי ווי די יידן און מיר מוזן זיך אויך אויס־באַהאַלטן".

איך האָב גאָרנישט געענטפערט, נאָר אין האַרצן האָב איך זיך געטראַכט: אַ גוטע צייט און גוט דיר אַזוי.

זי האָט מיך גראַדע גוט אויפגענומען. איך בין ביי איר געבליבן אַ לענגערע צייט. איך געדענק שוין ניט וויפל חדשים איך בין דאָרטן פאַרבליבן. אַזוי האָב איך דורכגעמאַכט די צייט, ביז יאָר 1944, בלאָנקענדיק און וואַנדערנדיק פון אָרט צו אָרט.

וועז איך בין געווען ביי דער פרוי ליאַכאָווא, האָט כלומרשט דער מאַן דערפון ניט געווווסט, אָבער איך האָב געהאָט דעם איינדרוק, אַז ער האָט יאָ געווווסט, נאָר זיך געמאַכט ניט־וויסנדיק. איך פלעג שלאָפן אין שטוב דאָן, וועז ער האָט געאַרבעט ביינאַכט. עס קען ניט זיין, אַז ער האָט מיך קיינמאָל ניט באַמערקט.

די שכנים פון די פרוי יאַקובאָווסקאַ וווּ איך האָב זיך איצט באַהאַלטן, האָבן מיך גלייך דערשנאַפט און איך האָב געמוזט אַוועק אין פעלד און דאָרט באַהאַלטן זיך. די פרוי יאַקובאָווסקאַ האָט מיר געבראַכט עסן אין פעלד, אָבער די לאַנג איז געווען אַ געפערלעכע און די מורא איז געווען גרויס.

איך האָב ניט איינמאָל געהערט, אַז די דאָרטיקע באַפעלקערונג כאַפט איינצעלנע, בלאָנקענדיקע יידן, און גיט זיי איבער דער פאָליציי. יעדעס מאָל פלעגן מיינע באַלע־באַטים דערציילן, אַז מען האָט געכאַפט אַסאַך יידן און זיי איבערגעגעבן דער אוקראַי־נישער פאָליציי, וועלכע האָט זיי אַוועקגעפירט צום שיסן. איך האָב אַפילו אָפגענומען אַ „גרוס" וועגן מיינער אַ קוזינע, וואָס האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד. זי איז אַרײַנגע־פאַלן אין די הענט פון די באַנדעראָווצעס, וואָס האָבן איר פאַרמישפט צום טויט. ביז מען האָט איר דערשאָסן האָבן זיי איר שטאַרק געפײַניקט.

די באפרייאונג

אין פעברואַר 1944 איז געקומען די באַפרייאונג. נאָך דער באַפרייאונג בין איך געבליבן אויסבאַהאַלטן נאָך צוויי וואָכן, ווייל מיין באַלעבאָסטעס יינגל איז געקומען און דערציילט, אַז די רוסישע זעלנער האָבן אים געזאָגט:

„אויב דו וועסט טרעפן אַ ייד, זאָלסטו אים דערהרגענען".

קאָן זיין אַז דאָס אענען געווען באַנדעראָווצעס. אָבער איך האָב מורא געהאַט. די באַלעבאָסטע אַליין האָט זיך אויך געטראָפן מיט רוסן וואָס האָבן איר אויך געזאָגט די זעלבע וווערטער. זי איז געקומען און מיר גלייך דאָס איבערגעגעבן. דערביבער בין איך געבליבן באַהאַלטן, ביז ס׳איז געקומען מער רוסיש מיליטער. זיי האָבן מיר דאָרט געזעען און געפרעגט, ווער איך בין. זי האָט געזאָגט, אַז איך בין איר מאַנס שוועסטער.

איך האָב זיי אויסגעפרעגט וועגן די לאַגע אין רוסלאַנד. זיי האָבן געענטפערט, אַז אַלץ איז ווי געווען. מיר האָט מען געזאָגט, אַז סטאַלין איז שוין ניטאָ און אַז אַלע יידן האָט מען פאַרשיקט אין סיביר, אַז יידן אַרבעטן ניט אויף קיין שום פאַראַנטוואָרטלעכן פאָסטן א.אַ.וו. ווען איך האָב געפרעגט די זעלנער, צי דאָס איז ריכטיק, האָבן זיי געלאַכט פון מיר און געזאָגט, אַז דאָס איז ליגן און אַז אַלץ איז דאָרט ווי געווען.

„אָט האָסטו — האָט איינער צו מיר געזאָגט — אַ יידישן סאָלדאָט".

דאָרויף האָב איך זיי דערציילט, אַז איך בין אַ יידישע און בין געווען אויסבאַהאַלטן בעת דער דייטשישער אָקופאַציע.

איך האָב גערעדט מיטן יידישן סאָלדאָט, אָבער די רוסן האָבן זיך מער מיט מיר אינטערעסירט ווי יענער יידישער זעלנער.

דעם 22־סטן פעברואַר, אין יום־טוב פון דער רויטער אַרמיי, האָבן זיך די רוסן זייער אָנגעשיכורט. די דייטשן האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און געעפנט אַ גרויס פייער. די רוסן האָבן אָנגעהויבן לויפן. איינער פון די רוסישע זעלנער האָט מיך געוואָרנט:

„טאָמער פאַלסטו איצט אַריין צו די דייטשן, וועלן זיי דיך דערהרגענען".

איך אנטלויף קיין רוסלאנד

איך אַליין האָב אויך דערפאַר זייער מורא געהאַט. איך בין אַנטלאָפן צוזאַמען מיט די רוסן. זיי זענען אָפּגעטראָטן פון יענעם געגנט. מיר זענען געלאָפן ביז קיווערץ. דאָרט האָב איך געטראָפן די ערשטע אָפּגעראַטעוועטע יידן פון אונדזער שטעטל, צווישן זיי מיינע אַ חברטע, שרה האָפמאַן (טאָכטער פון חיים האָפמאַן), איצט רובינשטיין, וועלכע איז דאָרט געווען צוזאַמען מיט איר פאָטער. זיי זענען געווען באַהאַלטן די גאַנצע צייט און דורכגעמאַכט דאָס זעלבע וויי איך. בדרך כלל האָבן זיך פון אונדזער שטעטל געראַטעוועט זייער וויניק מענטשן. די מערהייט פון זיי געפונט זיך איצט אין ישראל.

אַזוי ווי מיר האָבן געוואָלט וואָס מער זיך דערווייטערן פון די דייטשן, האָבן מיר פאַרגעזעצט דעם וועג אין לאַסט־צוג וואָס האָט אונדז אַרויסגענומען פון ראַזשישטש. מיר דריי און אַ פרוי, טייבל בעקער, זענען אָנגעקומען קיין קיעוו.

אויפן קיעווער וואָקזאַל זענען מיר אָנגעקומען ביינאַכט. מיר האָבן ניט געהאַט ווו צו נעכטיקן. קיין שפּייז האָבן מיר אויך נישט געהאַט. מיר זענען אַוועק צום קאָמענדאַנ־טור און געבעטן אַ פלאַץ צו שלאָפן. מען האָט אונדז געשיקט צו אַ יידישע משפּחה, וואָס האָט זיך צוריקגעקערט פון דער עוואַקואַציע אין טיף רוסלאַנד. איך געדענק ניט זייער נאָמען. זיי האָבן אונדז בכלל ניט אַריבערגעלאָזט זייער שוועל זאָגנדיק, אַז זיי זענען נאָר וואָס צוריקגעקומען און האָבן זעלבסט ניט ווו צו שלאָפן. ס׳האָבן ניט געהאָלפן אונדזערע תחנונים. אַז מיר זענען גרייט צו שלאָפן אויפן דיל. אַבי מיר זאָלן האָבן ווו אונדזער קאָפּ אַוועקצולייגן. מיר זענען געווען געצוווּנגען צוריקצוקערן אין דער קאָמענ־דאַנטור און דאָרט זענען מיר געשלאָפן אויפן דיל.

צומאָרגנס איז דער פאָטער פון מיין חברטע און די צווייטע פרוי אַוועק עפּעס קויפן און זיי זענען פאַרשוווּנדן, ווי אין וואַסער אַריין.

מיר זענען געבליבן צוויי יינגע מיידלעך אין אַ פרעמדער שטאָט, אָן באַקאַנטע און אָן מיטלען צום לעבן. מיר זענען אַוועק זוכן אַרבעט. מען האָט אונדז געזאָגט אַז אין גאָרסאָוויעט (שטאָט־ראַט) זוכט מען אַרבעטער.

מיר זענען דאָרט אַוועק. מען האָט אונדז געשיקט אַרבעטן אין אַ מיליטערישער פאַבריק. דאָס איז געווען אַ שיף־בוי־פאַבריק. מיר זענען אָנגענומען געוואָרן אַלס פשוטע אַרבעטער.

מען האָט אונדז דאָרט אויסגעפרעגט ווער מיר זענען און פון וואַנען מיר שטאַמען. מיר האָבן קיין שכל ניט געהאַט אָנצוגעבן פאַלשע נעמען, נאָר דערציילט געניט ווי מיר הייסן און פון וואַנען מיר שטאַמען. דאָס איז געווען אַ גרויסער פעלער, ווייל נאָכדעם האָט מען אונדז ניט געוואָלט אָפּלאָזן און מיר זענען געווען געצוווּנגען פון דאָרט אַנטלויפן.

ווען מען האָט אונדז צוגענומען צו דער אַרבעט איז געווען דערביי אָנוועזנד אַ רוסישע פרוי, אויך אַ מאָבילייזירטע צו דער אַרבעט אין דער פאַבריק. זי האָט זיך

צוגעהערט ווי איך דערצייל מיינע איבערלעבענישן און אויף וועלכן אופן איך האָב זיך געראַטעוועט. די פרוי, וועמענס מאַן איז געווען אַ מאַיאָר, האָט מיך געפרעגט, צי איך האָב וואָס צו עסן און ווו צו שלאָפן. הערנדיק, אַז איך בין אַליין און אָן מיטלען צום לעבן האָט זי מיך און מיין חברטע איינגעלאַדן צו זיך און אונדז געגעבן עסן. איר נאָמען איז געווען זשעניע סניעגיראָווא. זי האָט אונדז געצוווינגען בלייבן ביי איר. אַ דאַנק אָט דער טיאָטיע זשעניע, ווי מיר האָבן זי גערופן, האָבן מיר אויסגעהאַלטן אַ האַלב יאָר אין קיעוו.

מיר האָבן באַקומען אָן אָבשטשעזשיטיע (אַ בשותפותדיקע דירה), אָבער עסן האָבן מיר באַקומען זייער ווייניק, און ווען ניט די הילף פון טיאָטיע זשעניע, וואָלטן מיר אויסגעגאַנגען פון הונגער.

בלויז איין יידיש קינד האָט געארבעט מיט מיר אויפן זאַוואָד. פאַרן קריג איז איר מאַן געווען אָן אינזשיניער אין זעלבן זאַוואָד. ער איז געשטאָרבן אין סיביר, און זי איז געבליבן אַליין. זי איז צוריקגעקומען קיין קיעוו. קיין קינדער האָט זי ניט געהאַט. איר נאָמען געדענק איך ניט. מיר האָבן זייער גוט געלעבט צווישן זיך. מיר האָבן צוזאַמען געווינט אין אונדזער בשותפותדיקער דירה.

נאָך דריי מאָנאַטן האָט זיך מיין חברטע דערוווּסט, אַז איר פאָטער איז אין קאָראָסטען. זי איז אַוועק, אָן אַ דערלויבעניש, צו איר פאָטער. מען האָט זי געכאַפּט און פאַרמשפט אויף 5 יאָר צוואַנגס־אַרבעט אין דאָנבאַס.

איך, דאַקעגן, האָב פיל מאָל אָנגעגעבן ביטעס, מען זאָל מיר דערלויבן פאָרן אַהיים, זענען צי איז אימיצער פון מיין משפחה געבליבן לעבן. איך האָב געמאַכט מער אַרבעט ווי אַלע אַנדערע, און טראָץ דעם האָבן זיי געטענהט, אַז יידן ווילן ניט אַרבעטן.

אנטיסעמיטיזם אין רוסלאנד

בכלל איז דער אַנטיסעמיטיזם געווען זייער פאַרשפרייט אין קיעוו, אַפילו צווישן מיליטער־לייט. ס׳האָט פאַסירט, אַז אויפן באַזאַר איז אַ פאַרוווּנדעטער רוסישער אָפיציר צוגע־גאַנגען צו אַ יידישע פרוי קויפן מילך און האָט איר ניט געוואָלט באַצאָלן. וועגן זי האָט אָנגעהויבן שרייען, האָט ער די פלאַש מילך צעבראָכן אויף איר קאָפּ. דער אָפיציר איז געווען אַ גראַי סאָוויעטסקאָווא סאָיוזאַ (אַ העלד פון ראַטנפאַרבאַנד). גאַנץ קיעוו איז געווען אויפגעבראַכט. ס׳טייטש, אַ יידישע פרוי האָט נישט געוואָלט געבן אַ ביסל מילך אַ פאַרוווּנדעטן גראַי, וועלכער האָט אַזויפיל בלוט פאַרגאָסן פאַרן פאָטערלאַנד...

ס׳האָט אָפט פאַסירט, אַז אויפן יידישן באַזאַר („יעוו־באַז" — ווי מען האָט דאָס גערופן) איז מען אָנגעפאַלן אויף יידן.

איך האָב געלעבט אין אָפשטשעזשיטיע מיט בלויז קריסטינס. זיי האָבן געווווסט, אַז איך בין אַ יידישע. איך האָב ניט פאַרלייקנט מיין אָפשטאַמונג. איך האָב מיט זיי זייער גוט געלעבט. די טיאָטיע זשעניע האָט געטאָן פאַר מיר זייער פיל. טראָץ דעם איז מיר דאָס אַלעס פאַרמיאוסט געווארן און איך האָב געוואָלט אַהיים.

דער נאַטשאַלניק פון אונדזער זאַוואָד איז געווען אַ גרויסער אַנטיסעמיט. ער פלעגט מיינע ביטעס אָפילו ניט איבערגעבן דעם דירעקטאָר. ער האָט זיי גלייך צעריסן. פיר ביטעס האָב איך אָנגעגעבן מען זאָל מיר דערלויבן פאָרן אַהיים זוכן מיינע קרובים און האָט אַלע פאַרניכטעט. איך האָב דערפון ניט געווווסט, ביז ס׳איז געקומען אויף זיין פלאַץ אַ יידישער נאַטשאַלניק. זיין נאָמען קען איך מיר, ליידער, ניט דערמאָנען. ער האָט זיך צוריקגעקערט פון דער עוואַקואַציע. איך האָב זיך צו אים גלייך פערזענלעך געווענדעט מיט דער ביטע, אַז איך בין פון מערב־אוקראַינע און ווייל פאָרן אויף אורלויב אַהיים, כדי צו זען אויב ס׳איז ווער פון מיין משפחה געבליבן לעבן. ער האָט מיין ביטע איבער־געגעבן דעם דירעקטאָר. נאַכהער האָט ער מיך געפרעגט אַן געזאָגט:

„הער זיך איין. איך לאָז דיך פאָרן אַהיים, נאָר איך פאַרלאַנג, אַז דו זאָלסט צוריק־קומען. אויב ניט וועל איך האָבן גרויסע צרות".

אפשר האָב איך געטאָן אַ נאַרישקייט און אַפילו פאַרשאַפט דעם מענטש צרות, אָבער איך בין אַוועק און מער ניט צוריקגעקומען. מען האָט מיך נאַכהער געזוכט אין קיעוו און אין אונדזער שטאָט, אָבער איך בין שוין דאָרט ניט געווען.

צוריק אין ראזשישטש

אין ראָזשישטש האָב איך געטראָפן אייניקע באַקאַנטע יידן. פון אונדזער משפחה האָב איך קיינעם ניט געפונען. אונדזער שטוב איז געווען צעשטערט. די ערשטע נאַכט אין ראָזשישטש האָב איך איבערגענעכטיקט אויפן וואָקזאַל, ווייל כ׳האָב נישט געהאַט וווּ אַריינצוגיין. נאַכהער בין איך אַוועק צו דער פרוי יאַקובאָווסקאַ און ביי איר געווען אייניקע מאָנאַטן.

נאַכהער האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן אין מיין פאַך אַלס שטריקערן און געדונגען אַ צימער מיט נאָך אַ יידיש מיידל, אסתר טעסלער, וואָס איז אויך געבליבן אַליין און געבליבן לעבן דורך אויסבאַהאַלטן זיך ביי גויים, היינט איז איר נאָמען אסתר פוּפּ.

איך האָב געשטריקט פאַר די פּאָלאַקן אין שטעטל. אויף אַ פאַסטן האָב איך מורא געהאַט צו גיין, און בין געזעסן די גאַנצע צייט אין שטוב, כדי ניט אַרעסטירט צו ווערן דורך דער פּאָליציי וועלכע האָט מיך געזוכט. איך האָב אויך געלעבט אויף אַ פרעמדן נאָמען.

שפעטער זענען מיר אַרויסגעפאָרן קיין פוילן און פון דאָרט קיין דייטשלאַנד, און נאַכהער — קיין ארץ־ישראל.

דער לעצטער כל־נדרי

אברהם פריגאל

מיינע עלטערן האָבן געהאַט אונטערן בריק אַ רעסטאָראַן און אַ פאַבריקל פון פשוטע געוואַנטן און וואָל־פאָדעם. אין פרידן צייט פלעגן לי גויים ברענגען צו אונדז די וואָל און איבערבלייבן ביי אונדז אין שטוב וואָרטן ביז ס׳איז פאַרטיק געוואָרן דער געוואַנט. זיי האָבן באַקומען אַ פאַרטיק אויסגעארבעטע גראָבע שטאָף פון וועלכן זיי פלעגן נייַען גרויסע ווינטער־מאַנטלען, אַזוי געפופענע „בורקעס״. די פויערן פון דער געגנט האָבן אַזוי אַרום גוט געקענט אונדזער משפחה.

וען אָבער יידן זענען אַריינגעטריבן געוואָרן אין געטאָ און מיר צווישן זיי, איז דערלויבט געוואָרן אונדזער גאַנצער משפחה אַרויסגיין יעדן פרימאָרגן צו דער אַרבעט אין אונדזער פאַבריקל, ווייל אַ חוץ אונדז זענען נישט געווען קיין ספעציאַליסטן אין דעם פאַך. פאַרנאַכט פלעגט מען אונדז ברענגען פון דער ארבעט צוריק אין געטאָ. מיט סכנות נפשות פלעגן מיר ווי ס׳איז אַדורכשמוגלען עסנוואַרג פאַר קרובים און זייערע קינדער. צבי (הערשל) רויטער, וואָס זיין משפחה איז געווען מיט אונדז גוט באַפריינדעט, איז אויך צוגעטיילט געוואָרן צו אונדז אויף אַרבעט.

ס׳פלעגן אויך אַרויסגיין צו דער אַרבעט צוזאַמען מיט אונדז אהרון און בערל גראָווער, וואָס זייער שטוב האָט זיך געפונען אַנטקעגן אונדזער שטוב, אין אויך מאָטל דאָלגאָפאָליוק. די משפחה גראָווער פלעגט אויסאַרבעטן פאַר דער מלחמה דזשעגעטס און סמאָלע, מיט וועלכע מ׳פלעגט באַשמירן די רעדער פון די וועגענער.

וען ס׳איז אונדז באַווּוסט געוואָרן אַז די דייטשן גרייטן זיך צו ליקווידירן דעם געטאָ, האָבן מיר זיך שוין מער נישט צוריקגעקערט דעם אָוונט אין געטאָ. מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער, וואָס מיר האָבן באַצייטנס צוגעגרייט אין הויז פון דער משפחה גראָווער. אין מיטן דער נאַכט זענען מיר אַנטלאָפן אין דער ריכטונג פון די דערפער אין וועלכע ס׳האָבן זיך געפונען פיל באַקאַנטע פויערן פון מיינע עלטערן.

מיר זענען געווען אַ גרופע פון 15 מענטשן. מיר האָבן געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט ביז מיר זענען אָנגעקומען צו אַ גוי, ביי וועלכן מיין פאָטער האָט באַהאַלטן פאַר־שידענע חפצים. דער גוי איז געווען אַ מישלינג: פון אוקראַינער און דייטשישע עלטערן, ער האָט געדענקט די טובה וואָס מיין פאָטער האָט אים אַמאָל געטאָן און מסכים געווען אויסבאַהאַלטן אונדז ביי אים אַ קורצע צייט.

שפעטער, וען ס׳איז געווען אַ סכנה אַז מען וועט אונדז אַנטדעקן האָט דער פויער אונדז איבערגעפירט צו זיינע קרובים נעבן טראָכימבראָד. לויט זיין בקשה האָבן זיי זיך באַצויגן צו אונדז זייער גוט.

דער לעצטער „כל־נדרי״

וען ס׳האָט זיך דערנענטערט יום־כיפור, האָבן מיינע עלטערן באַשלאָסן פאַר יעדן פרייז גיין אין שול אין טראָכימבראָד. מיר זענען געקומען קיין טראָכימבראָד און די אָרטיקע יידן האָבן אונדז נישט געהרן אויפגענומען. די דייטשן האָבן איבערגעלאָזט ביים לעבן בלויז אַ טייל פון די אָרטיקע יידן, וועלכע זענען געווען גוטע ספעציאַליסטן פון פעל אויסאַרבעטונגען, וואָס איז געווען באַשטימט פאַר שיך און שטיוול. אַדאַנק דעם האָט די קהילה נאָך עקזיסטירט אַ געוויסע צייט נאָך דער ליקווידאַציע פון אַלע קהילות אין דער סביבה. יידישע פליטים, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון פוילן, האָבן זיך דאָ קאָנצענטרירט, און אויך זיי האָבן די אָרטיקע יידן נישט געהרן אויפגענומען, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט אַז צוליב זיי וועלן זיי זעלבסט ליידן.

אברהם פריגאל, אַלס יינגל (אינמיטן דער ערשטער ריי) מיט די עלטערן, ברודער און שוועסטער, ביים אַריינגאַנג פון זייער רעס־טאָראַן „אונטערן ברוק״ אין ראָזשישטש.

אין דער שול האָט מיין פאָטער פאַרקויפט זיין העמד פאַר 7 לעבלעך ברויט. צו כל־נדרי איז די שול אָנגעפילט געוואָרן מיט יידן. פון די וועלדער און פון פאַרשידענע באַהעלטענישן אין די דערפער זענען געקומען די אויסבאַהאַלטענע יידן מתפלל זיין די הייליקע תפילה, נישט קוקנדיק אויף דער גרויסער סכנה וואָס ס׳האָט זיי געדראָט.

פלוצלינג האָט זוער אויסגעשריגן:

„יידן, מען רינגלט אונדז אַרום. ראַטעוועט זיך ווי איר קענט!״

ס׳איז אַנטשטאַנען אַ מוראדיקע בהלה. מ׳האָט אָנגעהויבן שפרינגען פון די פענצטער. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דאָס איז פשוט געווען אַן אומזיסטער פחד, אַ רעזולטאַט פון אַ פאַלשער שמועה. אייניגע וועלכער האָט שפּעטער געדרשנט מענייני דיומא האָט געזאָגט: „דער מלאך המות לאָזט נישט מתפלל זיין״ און דער עולם האָט פאָרגעזעצט די תפילה כל־נדרי.

אין דער זעלבער נאַכט האָבן מיר געזען זוי דאָס שטעטל ווערט אַרומגערינגלט פון דייטשן און זייערע מיטהעלפער, די אוקראַינער. מיינע עלטערן האָבן באַפוילן אַז איך, מיין ברודער און צבי רויטער זאָלן אַנטלויפן. אָבער ווי נאָר מיר זענען אַרויסגעגאַנגען פון הויף, האָט מיין ברודער באַקומען אַ קויל, וואָס האָט צעריסן דאָס פלייש פון זיין אָרעם.

צווישן די פרעמדע יידן, די פליטים פון פוילן, וועלכע מ׳האָט גערופן „ביעזשענצעס״, און צווישן די סאָלדאַטן פון דער רוסישער אַרמיי וועלכע זענען אַנטלאָפן פון דער דייטשער געפאַנגעניש איז געוואָרן אַ גרויסע מהומה. זיי האָבן געוואָלט אָרגאַניזירן אַ ווידערשטאַנד, אָבער יעדעס מאָל ווען זיי האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן, האָבן זיך די עלטערע מענטשן אַנטקעגנגעשטעלט, מורא האָבנדיק פאַר אַ נקמה פון די דייטשן. זיי האָבן אַלץ געגלויבט, אַז זיי וועלן גערַאַטעוועט ווערן פון טויט.

צומאָרגנס זענען געקומען דייטשישע פאָליציאַנטן און אוקראַינער, וועלכע האָבן אַרויסגענומען אַ גרופּע פין עטלעכע צענדליק יידן. איך בין אויך געווען אין דער דאָזיקער גרופּע. מיין פאָטער האָט זיך אומגעקערט, כדי נישט איבערלאָזן מיין מוטער און שוועסטער אַליין. מ׳האָט אונדז געגעבן גראָבאייזנס (האָראָדניקעס) אין די הענט און אונדז אַוועקגעפירט ווייט הינטערן שטאָט. אַ דייטש האָט געמאַכט מיט אַ גראָבאייזן אַ צייכן אויף וועלכן פלאַץ צו גראָבן אַ גרוב.

א העלדישער בחור

איינער פון די בחורים, וועלכער איז געווען דער אָרגאַניזאַטאָר פונעם ווידערשטאַנד, האָט געזאָגט:

„וועז מ׳וועט אונדז צווינגען גראָבן דעם גרוב — וועלן מיר זיך קעגנשטעלן!״

ס׳איז געווען באַווּוסט, אַז די דייטשן האָבן בדעה צו שיסן אַלע מענטשן פון דער גרופּע און אַריינווואַרפן אינעם גרוב, אַזוי ווי זיי האָבן געטאָן נישט איינמאָל מיט די יידן פון ראָזשישטש, טראָכימבראָד און אין יעדן אָרט אין וואָלין.

די דייטשן האָבן אונדז באַפוילן גראָבן דעם גרוב. דער בחור האָט זיך אָפּגעזאָגט צו גראָבן. ס׳איז צו אים צוגעגאַנגען אַ פאָליציאַנט און געגעבן אים אַ קלאַפּ מיט דער קאָלבע פון זיין ביקס. דער בחור האָט אויפגעהויבן דעם גראָבאייזן און פלינק אַ זעץ געגעבן דעם פאָליציאַנט און אים אומגעווואָרפן אויף דער ערד. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע מהומה פון יידן, דייטשן און אוקראַינער. די דייטשע סאָלדאַטן, וועלכע זענען געשטאַנען נישט ווייט פון דעם פלאַץ מיט מאַשין־געווער און זייער פליכט איז געווען צו שיסן אין די יידן נאָכן אויסגראָבן דאָס גרוב, האָבן צוליב דער מהומה נישט געקענט שיסן, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט צו טרעפן זייערע אייגענע מענטשן.

די יידן האָבן אויסגענוצט די מהומה און באַלד אָנגעהויבן צו אַנטלויפן אין פאַרשידענע ריכטונגען. אייניקע זענען געטראָפן געוואָרן פון די דייטשישע קויל, אָבער פיל האָבן באַוויזן אַנטלויפן און אין קליינע גרופּן אָנקומען אין וואַלד. מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן צווישן די קוסטעס און אַזוי זענען מיר געלעגן 4 טעג אין רעגן און אין קעלט.

ווי ס׳איז בין איך אָנגעקומען צו דער משפחה, ביי וועלכער מיר האָבן זיך געפונען איידער מיר זענען אַרויס קיין טראָכימבראָד. זיי האָבן אונדז אויפגענומען זייער גוט

די פאַרצווייגטע פאַמיליע פריגאל. אין צענטער — דער זיידע, אַן ערד־באַזיצער אין טאנאריידע.

און מיר האָבן דאָרט באַקומען אַ באַהעלטעניש. דאָ האָב איך געטראָפן אַהרון און בערל גראָוועי. זיי זענען געווען פאַרצווייפלט און פאַריאושט, ווייל זייערע פרויען און קינדער זענען פאַרבליבן אין טראָכימבראָד. דאָ האָט אויך געפונען אַ באַהעלטעניש מאָטל דאָלגאָפאָליוק, זייער שוואָגער.

ווען די לאַגע איז געווארן באַדראָט אין רעזולטאַט פון די אַבלאַוועס אויף יידן, בין איך און הערשל רויטער, מיט וועלכן איך האָב זיך ווידער געטראָפן, אַריבער צו טאָמאַשעווויטשן אין וועלניאַנקע, ביי וועלכן מיינע עלטערן האָבן איבערגעלאָזן ווערט־פולע זאַכן.

אַזוי האָבן מיר געוואַנדערט ביז סוף 1943. אָנהייב 1944 האָב איך געפונען אַ מקום מקלט ביי אַ פּאָליאַק ניעסמיאלאָווסקי. איך האָב ביי אים געאַרבעט אַלס אַ פּאַסטוך און געפּאַשעט זיינע פערד. קיין מענטש האָט מיך נישט דערקענט. אין דער סביבה האָבן זיך אויסבאָהאַלטן נאָך אייניקע יידן, און צווישן זיי יאָסקע וואלד און זיין ברודער משה.

די ברידער וואלד האָבן זיך זייער גוט באַצויגן צו מיר און צו אַנדערע יידן וועלכע זענען דאָרט אָנגעקומען. זיי האָבן יעדן געהאָלפן מיט אַן עצה און ספעציעל געמוטעט און געטרייסט די וועלכע האָבן זיך געפונען אין אַ מצב פון יאוש. זיי האָבן זיך נאָטירלעך אויך פאַראינטערעסירט מיט מיין גורל. אין יענער צייט האָבן די רוסישע פּאַרטיזאַנער אַנטוויקלט אַ שטאַרקע טעטיקייט אין דער געגנט. איך האָב זייער געוואָלט אָנשליסן זיך צו זיי אַלס פּאַרטיזאַן, אָבער זיי האָבן נישט געוואָלט צונעמען קיין יידן, פאַרקערט, זיי האָבן אָפילו געפּרוווט מיך דערהרגענען.

מיטן אָנקומען פון די רוסן בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער רוסישער אַרמיי. מען האָט מיך געשיקט אין אַ מיליטעריישער שול קיין טשקאַלאָוו אין אוראַל. דאָרט בין איך דורכגעגאַנגען אַ קורס פון 8 חדשים און מען האָט מיך אַוועקגעשיקט אויף צפון, נעבן דער פינלענדישער גרענעץ. דאָרט האָב איך זיך געפונען אין אַן אָפּטיילונג פון אַ ספּעציעלער קאָמאַנדאָ פון סקי. פון דאָרט האָט מען מיך געשיקט אויפן פראָנט נעבן קראָקע. דאָרט בין איך פאַרוווּנדעט געוואָרן און געלעגן 6 חדשים אין אַ מיליטערישן שפּיטאָל.

קיין ראָזשישטש בין איך אָנגעקומען שוין נאָך דער מלחמה, אין יאָר 1945. אונדזער הויז און פאַבריקל זענען געבליבן נישט באַשעדיקט. איך האָב דאָרט געפונען אייניקע יידן, צווישן זיי יאָסל מונק.

וועו איך האָב זיך אויסגעהיילט פון די מלחמה וווּנדן, בין איך אַוועקגעפאָרן קיין פוילן און פון דאָרט קיין דייטשלאַנד. אין ישראל בין איך אָנגעקומען מיט דער עליה ב', נאָכן אָפּזיין אַ יאָר אין אַ לאַגער אין קפריסין.

איך וויל אונטערשטרייכן דעם הערזישן טאַט פון דעם קריסט טאָמאַשעווויטש פון וועלניאַנקע וועלכער האָט מיך געהאָלפן אין די שווערע צייטן דורכלעבן די געפאָר. איך וויל מיט אַ געפיל פון האַס און עקל דערמאָנען די שוואַרצע געשטאַלטן, די יידן מערדער: דער קאָמענדאַנט פון דער פאָליציי פון וועלניאַנקע זענץ און דער אוקראַיניישער סאָלטיס ווישניעווסקי. זיי האָבן אַכזריותדיק געפייניקט אומבאַהאָלפענע יידן און זיי דערמאָרדעט מיט זייערע אייגענע הענט.

אויידיש מיידל אין ווראנגל פארן קיום

פאניע ראזנבלאט

מיר האבן געווינט אין דאלף טשעטווערטניע, ביי 30 קילאמעטער פון ראזשישטש. אויף וויפל מיין זכרון דערלויבט מיר זיך צו דערמאנען פון דער פריסטער יוגנט, איז דער נאמען ראזשישטש, ווי אויך די נעמען פון די ראזשישטשער יידן, שטענדיק דערמאנט געווארן אין אונדזער שטוב. מיין פאטער האט געהאט א קראם אין דארף און איין מאל אין וואך (מאנטיק) איז געווען א יריד אין ראזשישטש. צום יריד פלעגן ארויספארן פון דארף, זונטיק נאך האלבער נאכט, פורן אנגעלאדענע מיט תבואה און פלעגן זיך אומקערן פון דארט מיט כל מיני סחורות פאר אונדזער קראם. נישט איין מאל האב איך געהערט פון מיין פאטער ז"ל די ווערטער, ווען ער פלעגט זאגן אין די ווינטער־טעג: „איך בין נאך געפרוירן פון מאנטיק". דאס הייסט, אז פרייטיק פלעגט ער נאך פילן די מאנטיקדיקע קעלט, ווען ער פלעגט ארויספארן צום ראזשישטשער יריד. אין צוזאמענהאנג מיט די מאנטיקדיקע נסיעות פלעגן מיינע עלטערן שטענדיק דערמאנען נעמען פון מענטשן, מיט וועלכע זיי האבן געהאט געשעפטלעכע פארבינדונגען, למשל: קאקל, טעפער, דער קיילער און אנדערע, וועלכ איך האב קיינמאל נישט געזען, אבער איך האב זיי געקענט פון די דערציילונגען.

פאניע ראזנבלאט אין יאר 1945 — פאניע איז די טאכטער פון זעליק בארנבוים, וואס האט געווינט אין דארף טשעטווערטניע, ביי 30 קילאמעטער פון ראזשישטש.

דער געטא

אין דער נאצישער תקופה האבן די דייטשן ארויסגעטריבן די יידן פון די דערפער סיסק, סלאוואטיטש, לישטשע, האדאמיטש, לוקאזו, נעזווייר און זיי קאנצענטרירט אין געטא אין טשעטווערטניע. אין דעם דאזיקן דארף איז אין די סאוויעטישע צייטן געווען א קאלכאז, וואס די רוסן האבן ארגאניזירט אין דער גרויסער און שיינער לאנדווירטשאפט פון דעם פאליאק מיקוליטש, וואס איז געווען א רייכער פוילישער גוטבאזיצער.

די דייטשן האבן געצוונגען די יידן פון געטא ארבעטן לאנדווירטשאפטלעכע ארבעטן. צו אונדז זענען דערגאנגען די טרויעריקע ידיעות וועגן די ליקווידאציע פון די געטאס אין לוצק, ראזשישטש און קאלק, מיט גרויס צער און וויטיק האבן מיר אויפגענומען די שרעקלעכע ידיעות און מיר זענען געווען געצוווינגען פארזעצן אונדזער ארבעט און לעבן מיט דער אילוזיע, אז אפשר וועט אונדז געלונגען איבערלעבן די שווערע צייט, אלס אומזיסטע ארבעטער. אבער דאס איז געווען בלויז א פאנטאזיע. ווען מיר האבן געענדיקט די ארבעט אין די פעלדער, איז דער געטא ליקווידירט געווארן. דאס איז געשען דעם 10־טן אקטאבער 1942.

מיין מוטערס שוועסטער איז געווען די פרוי פון גרשון האכמאן פון ראזשישטש. ער איז געווען איינער פון די יונגע יידן, וואס זענען געזומען געווארן צו „ארבעט" אין ראזשישטש און מער האט מען זיי שוין נישט געזען. מיין מומע מיט 2 קינדער האבן באוויזן ארייגדרינגען אין אונדזער געטא, אבער אויך דא האט איר דערגרייכט די רוצחישע האנט אין דער צייט פון דער ליקווידאציע.

די אויסראטונג פון געטא

איך בין געווען די איינציקע פון געטא, וואס איז געבליבן לעבן. דאס איז געווען דער ערשטער טאג אין מיין לעבן, וואס איך בין געבליבן אליין. דעם 10.10.42, א וואך נאך שמחת־תורה, שבת פרי, זיי שטענדיק, איז מיין מוטער אויפגעשטאנען, כדי צוגרייטן עפעס עסן פאר די, וועלכע גייען ארויס צו דער ארבעט. באלד האט זי באמערקט, אז נעבן יעדער טיר שטייען שוצמענער. מיר האבן זיך אלע באלד אויפגעוועקט און האבן

פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס איז שוין דער סוף. מיינע עלטערן האָבן באַשלאָסן מיך באַהאַלטן און האָבן מיר פֿאַרגעלייגט אַרייַנקריכן אין אַ סאָפּע, וואָס האָט זיך אויפֿגעפּנט פֿון אויבן. אויף איר האָט מען אַרויפֿגעלייגט קישנס, אַזוי אַז מען האָט מיך נישט באַמערקט. אין דער צייט, וואָס איך בין געלעגן אינעווייניק, האָט מען אַלעמען אַרויסגענומען פֿון שטוב און פּיר שוצלייט האָבן אָנגעהויבן זוכן אין שטוב. זיי האָבן מיר, פֿאַרשטייט זיך, באַלד געפֿונען. צווישן די שוצלייט איז געווען אַן עלטערער מאַן, פֿון אַ יאָר 45, ער האָט געזאָגט:

„לאָמיר איר לאָזן גיין. זי זעט נישט אויס ווי אַ יידישע. זאָל זי בעסער אַרײַנפֿאַלן אין אַנדערע הענט".

אַזוי איז געווען. ער איז דער ערשטער אַרויס אינדרויסן, אַ קוק טאָן צי קיינער באַמערקט נישט און מיר אָנגעווינען אין וועלכער ריכטונג איך זאָל גיין, דאָס הייסט אין דער ריכטונג, ווו ס׳זענען נישטאָ קיין דייטשן.

אייַנזאָם אליין

איך בין אַרויס אויפֿן וועג, וואָס פּירט צו די פּעלדער. פֿון ווייטנס האָב איך באַמערקט בהמות און צוויי שיקסלעך, וואָס האָבן זיי געפּירט. איך האָב אויפֿגעהויבן אַ שטעקן און צוגעשטאַנען צו זיי, ווייל כדי צו דערגרייכן די פּעלדער, האָב איך געדאַרפט דורכגיין אַ דאָרף, און איך האָב געהאָפּט, אַז אַזוי אַרום וועט מען מיך נישט באַמערקן. איך בין אַדורכגעגאַנגען דאָס דאָרף און אָנגעקומען צום פֿאַשע־פּעלד. דאָרטן זענען אויך געווען קוסטעס. איך האָב זיך ביסלעכווייז דערווייטערט פֿון די שיקסלעך־פֿאַסטוכער און זיך אַוועקגעזעצט אונטער אַ קוסט, אַזוי אַז מען זאָל מיך נישט באַמערקן. דאָס איז געווען דער לעצטסטער טאָג אין מיין לעבן. ער האָט זיך קיינמאָל נישט געענדיקט!

איך האָב זיך דערמאָנט אַן מיינע נאָנטע, וועלכע איך וועל שוין מער נישט זען. איך האָב פּשוט נישט געוווסט וואָס צו טאָן מיט זיך. איך בין געווען עלנט, אַן שום עקזיסטענץ־מעגלעכקייטן. איך וועל זיך דאַרפֿן אויסבאַהאַלטן ווי אַ געיאָגטע חיה, און דאָ דערנענטערן זיך שוין די ווינטער־טעג. ביי אַזאַ מצב איז נישט מעגלעך צו עקזיסטירן, און וואָס פֿאַראַ טעם האָט בכלל אַזאַ לעבן?

דער ערשטער רעטער

איך זיץ אַזוי פֿאַרזונקען אין מיינע מחשבות און פֿלוצלינג זע איך פֿאַרבייגיין אַ דאָרפֿישער גוי, וואָס האָט געקענט מיך און מיינע עלטערן. ער האָט געהערט צו די „שטונדיסטן"; דאָס איז געווען אַ אוקראַיניש־ער רעליגיעזע סעקטע, וואָס האָט געגלויבט אין דער קדושה פון שבת. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט שוין געהערט וואָס ס׳האָט פֿאַסירט מיט די יידן אין געטאָ. פּירנדיק זיינע בהמות אַ היים, האָט ער מיר איבערגעלאָזט אַ שטיקל ברויט און אַ קאָלדערע פון דאָרפֿישן לייוונט. ער איז באַלד אַוועק, ווייל אויך די שטונדיסטן זענען געווען טרייף ביי די דייטשן, זיי האָבן געשמט פֿאַר יידן־פּריינד.

אין דער צייט, וען מיר האָבן נאָך געאַרבעט אין געטאָ, האָט אונדז געהיטן אייַנער אַ פּויער. ער האָט מיר אייַנמאָל געזאָגט:

„זאָלסט וויסן, אַז מיר ווייסן ענווי אין וואָס פֿאַראַ לאַגע איר געפֿינט זיך. אויב ס׳וועט מיט דיר עפּעס פּאַסירן — וועסט זיך גלייך צו מיר. אויב ס׳וועט זיין מעגלעך, וועל איך דיר געווויס העלפֿן".

דעם אמת געזאָגט האָב איך זיינע ווערטער נישט געקומען ערנסט, ווייל ער איז נישט געווען אַ מענטש וועמען מ׳האָט געקאָנט גלויבן. דער עצם פֿאַקט, וואָס ער האָט געדינט ביי די דייטשן און געשלאָגן יידן, און דערצו איז ער נאָך געווען אַ גרויסער שיכור, איז שוין גענוג געווען, אַז איך זאָל זיך צו אים באַציען מיט אומצוטרוי. פֿאַר אַזאַ טיפּ האָבן אַפֿילו די גויים מורא געהאַט.

אָבער אין אַ רגע פון יאוש האָב איך זיך דערמאָנט אין אים און ס׳איז מיר עפּעס לייכטער געוואָרן אויף דער נשמה. איצט האָב איך שוין געווווסט וואָס איך דאַרף טאָן:

איך וועל וואַרטן ביז ס׳וועט ווערן פּינצטער. מיט דער גויאישער קאָלדערע וועל איך פֿאַרדעקן מיין קאָפּ (אַזוי פלעגן גיין די פּויערטעס) און איך וועל זיך לאָזן זוכן דעם פּויער. איך האָב געטראַכט, אַז ס׳איז מעגלעך, אַז ער וועט מיך איבערגעבן די דייטשן. דאָס האָב איך אין דעם מאָמענט געוואָלט, ווייל קיין אַנדערן אויסוועג האָב איך נישט

געזען פאַר מיר. איך האָב שוין געזען ענגוי, וואָס מיר דערוואַרט. אַזוי זיצנדיק פאַרזונקען מיט מיינע מחשבות האָב איך אײנגעדרימלט, פילנדיק אַ געוויסע דערלייכטערונג.

וועז איך האָב זיך אויפגעכאַפט פון שלאָף איז שוין געווען נאַכט. ליכט האָט באַלויכטן די דאַרפישע כאַטעס, אָבער בלויז דער שטח פון געטאָ איז געווען פינצטער. איך בין אויפגעשטאַנען, כדי צו גיין צום הויז פון דעם פויער קורניעי (אַזוי האָט מען אים גערופן). כ׳בין געגאַנגען מיט זייטיקע וועגן, כדי נישט אַריינגיין אין פאָדערשטן טייל פון דאָרף. געגאַנגען בין איך מיט אַ זייטיקער סטעזשקע, וואָס האָט געפירט דירעקט צום געטאָ. וועז איך האָב זיך דערנענטערט צו די הייזער האָב איך געטראַכט: איצט איז דאָרט פוסט. נאָך נעכטן בין איך דאָרט געווען צוזאַמען מיט מיינע נאָענטע. קיינמאָל מער וועל איך זיי שוין נישט זען. אַזוי האָב איך זיך דערווייטערט פון געטאָ, אײנגעוויקלט מיט דער גויאישער קאָלדרע איבערן קאָפּ.

א פויער דערבאַרמט זיך איבער מיר

פלוצלינג דערהער איך אַן אויסרוף: „סטוי! (שטיי), ווער איז דאָס?"

אַנטקעגן מיר דערנענטערט זיך אַ געשטאַלט און איך דערזע דעם זעלבן קורניעי. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די דייטשן האָבן אויף אים אַרויפגעלייגט די פליכט צו היטן דעם איבערגעבליבענעם רכוש פון די יידישע קרבנות. וועז ער האָט מיך דערזען, האָט ער מיט פאַרוווּנדערונג אויסגערופן:

„דאָס ביסטו? — נישט מעגלעך! די וועלכע האָבן פאַרשאָטן די גריבער האָבן טאַקע געזאָגט, אַז זיי האָבן געזען ווי מ׳האָט געפירט די יידן משפחותווייז, אָבער זעליקס טאָכטער האָבן זיי דאָרט נישט געזען. גוט וואָס כ׳האָב דיך דאָ באַגעגנט".

ער האָט מיך געגומען אויף דער זייט און געזאָגט:

„זיץ אונטער דידאָזיקע קוסטעס. 12 ביינאַכט קומט מען בייטן די שמירה, דאַן וועל איך דיך נעמען צו זיך. אָבער דערווייל היט זיך, אַז אַ צווייטער שומר זאָל דיך נישט באַמערקן".

ער האָט אַראָפגענומען פון זיך זיין פעלץ און געבעטן איך זאָל אים אָנטאָן, ווייל אין דרויסן איז געווען זייער קאַלט און איך בין געווען אָנגעטאָן בלויז אין אַ לייכט קליידל. טראָץ דעם וואָס איך האָב צו אים נישט געהאַט קיין צוטרוי, בין איך געווען אינגאַנצן גלייכגילטיק: וואָס עס דאַרף געשען — זאָל געשען!

סוף־סוף איז געקומען קורניעי און מיך אַוועקגעפירט פון דאָרט. אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט זענען מיר אָנגעקומען צו זיין הויז. ער האָט מיר געזאָגט, אַז קיינער וועט נישט וויסן, אַז איך געפין זיך ביי אים, אַפילו זיין פרוי און קינדער וועלן דערפון נישט ווייסן, ווייל אויב ס׳וועט נאָר ווער זיך דערווייסן, וועט דאָס נישט קענען זיין קיין סוד און דאַן וועל איך זיין פאַרלוירן.

ביי אים אין ווירטשאַפט איז געווען אַ שייער (קלינע) פון פאַרשידענע תבואות. אויפן בוידעם פון שייער איז געלעגן שטרוי און היי פאַר די פערד און בהמות. ער האָט אין דעם שטרוי געמאַכט פלאַץ, איך זאָל קענען זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן. ער פלעגט יעדן טאָג מיר ברענגען עסן און טרינקען. דאָס עסן פלעגט ער באַקומען ביי די שכנות און באַקאַנטע אין דאָרף, נישט פון שטוב, כדי זיין פרוי זאָל נישט באַמערקן, אַז עס פעלט איר עסנוואָרג. דער תירוץ צו נעמען עסן ביי די פויערטעס איז געווען, אַז ער מאַכט אַן אויפנאַמע פאַר די דייטשן.

ווי איך האָב שוין פריער באַמערקט איז ער געווען אַ טיפֿ, וואָס אַלע האָבן פאַר אים מורא געהאַט, דאַריבער האָט אים קיינער נישט אָפּגעזאָגט. איינמאָל האָט ער געבראַכט געבעקס, אַ צווייט מאָל ברויט מיט חזיר־פלייש, אַזוי אַז עסן האָב איך געהאַט בשפע. אַזוי זיצנדיק אַ וואַך צייט אין דער באַהעלטעניש האָב איך באַמערקט, אַז ער איז נערוועז. ער האָט זיך אָפּגעגעבן אַ דין־וחשבון, וואָס ער האָט דאָ געטאָן. יעדן טאָג פלעגט ער אַליין אַראָפנעמען שטרוי און היי פאַר די בהמות, ווייל ער האָט מורא געהאַט צו שיקן זיינע קינדער, זיי זאָלן מיך נישט געפונען. דער עצם פאַקט, וואָס ער אַליין דאַרף

האַלטן אַזאַ שטרענגן סוד איז נישט געווען נאַטירלעך פאַר אַזאַ פויער. איינמאָל האָט ער מיר געזאָגט:

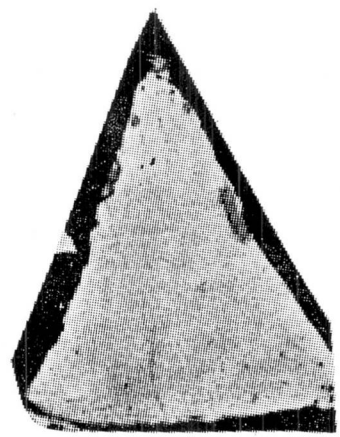
„איך האָב פאַר דיר גוטע נייעס. כ׳האָב אויסגעטראַכט אַ גוטן פלאַן: כ׳האָב זיך דערוווּסט, אַז אין שכנותדיקן דאָרף האדאמיטש האָט איינער געפונען אַ פאַספּאָרט פון אַ שיקסע, וואָס האָט געטאַנצט אויף אַ וועטשערינקע אין דאָרף. אי דהאָב מיט אים געריידט און ער איז מסכים מיר געבן דעם פאַספּאָרט. ער האָט אָבער געפאָדערט פון מיר געלט". דערביי פרעגט ער מיר: „דיינע עלטערן האָבן דאָך געהאַט אַ גרויסע קראָם אין דאָרף, אפשר וווייסטו ביי וועמען זיי האָבן באַהאַלטן אייערע זאַכן?"

„יאָ", האָב איך אים געענטפערט, „איך וווייס אָבער נישט, ווי אַזוי קריגט מען זיי אַרויס? ווי טוט מען דאָס?"

קורניעי האָט דאַן געענטפערט:

„גאַנץ פשוט, מיר וועלן וואַרטן ביז ס׳וועט ווערן פינצטער. וועסט אַרויפוואַרפן דעם צודעק אויפן קאָפּ און מיר וועלן גיין צוזאַמען. דו וועסט אַריינגיין אין שטוב, איך וועל בלייבן אין דרויסן, און וועסט פאָדערן זיי זאָלן דיר אָפּגעבן אייער געלט און חפצים".

איך באקום צוריק מיינע זאכן

לויט קורניעיס פלאַן האָבן מיר בריידע זיך געלאָזט אין וועג באַנאַכט אין דער פינצטערניש. אונדזערע זאַכן זענען געווען באַהאַלטן ביי פאַרשידענע גויים. איך בין צוערשט אַריין צום גלח. ער האָט געהייסן מיר אומקערן אַלע מיינע זאַכן. די גויים האָבן מיר אָבגעקוקט מיט פאַרווונדערונג, ווי אויף אַ מענטש, וואָס איז געקומען פון יענער וועלט. אַזוי בין איך אַרויס אָבגעלאָדן מיט פיל זאַכן און האָב זיי אָפּגעגעבן דעם פויער קורניעי. כ׳בין אַריין אין אונדזער הויז, וווּ מיד האָבן געווויינט פאַרן געטאָ. מיט אונדזער הסכמה איז אַריין וווינען אין אונדזער שטוב דער דיאַק (אַ געהילף פון גלח), וואָס האָט אָבגעפירט מיטן כאָר פון קלויסטער. ביי אים האָבן מיר איבערגעלאָזט דאָס רוב זאַכן. אויך פון אים בין איך אַרויס מיט אַ גרויסן פּאַק. דאַן בין איך אַריין צו אַן אַנדערן שכן, אָבער דאָרט האָט מען מיר קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט אָפּצוגעבן אונדזערע חפצים. אַ פאַרשעמטע בין איך אַרויס אין גאַס צו קורניעי און אים דאָס דערציילט. קורניעי האָט געענטפערט, אַז ער וועט זיך שוין מטפל זיין מיט דער משפחה.

מיר האָבן זיך אומגעקערט צו קורניעיס שטוב. איך בין אַרויף אין מיין באַהעלטעניש. קורניעי איז געבליבן אין דרויסן מיט אַלע אונדזערע זאַכן. איך בין געווען זייער אויפגערעגט. כ׳בין געלעגן און געטראַכט וועגן דעם אַרישן דאָקומענט, וואָס דערוואַרט מיר, אויב קורניעי וועט מיר אים בכלל ברענגען. די נאַכט האָב איך נישט צוגעמאַכט קיין אויג און געוואַרט אויף קורניעין מיט אומגעדולד. איך האָב געקענט דעם פויער מיט זיין ברויזנד־כוליגאַנישער נאַטור.

ער האָט באַהאַלטן מיינע זאַכן אין אַ זיכערן פלאַץ. ער איז אַוועק צוריק אין דאָרף צום גוי, וואָס האָט מיר אָפּגעזאָגט געבן מיינע זאַכן. אויף דער טיר פון דעם הויז האָט ער אָנגעקלעבט אַ צעטל: „אויב דאָס לעבן איז אייך טייער — זאָלט איר צוגרייטן די זאַכן הינטער דעם שייער. אין געגנפאַל — וועט איר האָבן צו טאָן נישט מיט זעליקס טאַכטער, נאָר מיט עמעצן אַנדערש".

דאָס האָט מיר דערציילט קורניעי צומאָרגנס, ווען ער האָט מיר געבראַכט דעם אַרישן דאָקומענט. וווייזט אויס אַז דער גוי האָט באַלד פאַרשטאַנען דעם רמז און האָט זיך דערשראָקן. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז זעליקס טאַכטער וועט נישט האָבן אַזאַ חוצפה, און אַז הינטער איר שטייט עמעץ אַנדערש. דער גוי האָט געטאָן ווי קורניעי האָט באַפוילן.

איך וואָר אן אוקראַיניש שיקסע

וועו איך האָב שוין געהאַלטן אין האַנט דעם דאָקומענט האָב איך געמומען לייענען, וואָס אין אים איז געשריבן. כ׳האָב באַלד דערזען, אַז דער עלטער פון דער אייגנטימערין פון דעם דאָקומענט איז פונקט ווי מיין עלטער — געבוירן אין 1924. מיין נייער נאָמען איז געווען ניגאַ פאָמין. דער דאָקומענט איז געווען, צום גליק, אַן אַ פאַטאָגראַפיע, בלויז

מיט אַן אונטערשריפט פון אַן אָפקוועטש פון פינגער. דאָס איז געווען זייער צוגעפאַסט פאַר מיר. איך האָב לייכטער אָפגעאָטעמט. ס׳איז מיר געוואָרן גרינגער אויף דער נשמה און האָב זיך ביסלעכווייז באַפרייט פון דער שפּאַנונג.

דאַן האָט מיר קורניעי געזאָגט:

„איך האָב אַ פעטער, וואָס וווינט אין דער סביבה פון קאָפּאַטשיווקע, אין דאָרף באשאווא, אַ 20 ק״מ פון ראָזשישטש. ער איז דאָרטן אַ גרויסער מענטש, אַ סאָלטיס ביי די דייטשן. איך וועל דיך ברענגען צו אים. דו זעסט בכלל נישט אויס ווי אַ יידישע און ביי אים וועסטו געפונען אַ זיכער אָרט פאַר דיר״.

פרעג איך אים:

„וואָס זאָל איך אויסטראַכטן אים צו זאָגן, אַז עס זאָל זיך לייגן אויפן שכל?״

דאַן האָט קורניעי אויסגעטראַכט פאַר מיר אַזאַ פלאַן:

„איך האָב אַ ברודער אין רוסלאַנד, וועלכער וווינט אין זשיטאָמירער געגנט, אין דאָרף זשידקאָוויטשי. דו ווייסט דאָך, אַז פון דאָרט פירט מען טאָג־טעגלעך וואַגאָנעס מיט רוסישע יוגנט קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. פיל שפּרינגען אַרויס פון די וואַגאָנעס און באַהאַלטן זיך אויס אין די דערפער. אָט ביסטו די טאָכטער פון מיין ברודער, וואָס לעבט אין רוסלאַנד. מען האָט דיך געפירט אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. דו ביסט געשפּרונגען פון וואַגאָן אויף דער סטאַציע קיווערצע און ביסט געקומען צו מיר. דו פאַרשטייסט — זאָגט קורניעי — אַז אַלס אַזעלכע וועל איך דיך קענען ברענגען צו מיין פעטער, וועלכער איז אויך דיין פעטער. דו וועסט זיין איינע פון דער משפּחה״.

געווען איז דאָס פרייטיק. קורניעי האָט באַשלאָסן, אַז מאָנטיק גייען מיר אַרויס אין וועג. געזעגנעדיק זיך מיט מיר האָט מיר קורניעי געזאָגט, אַז ס׳קען זיין, אַז ביז דער נסיעה וועט ער מיך נישט זען, ווייל ער האָט פיל זאָכן צו דערלידיקן. איך בין פאַרבליבן אַליין. אין קאָפּ האָבן זיך געדרייט פיל מחשבות. איך האָב פשוט נישט געקענט באַגרייפן, אין וואָס פאַר אַ מצב איך געפין זיך איצט און וואָס מיך דערוואַרט, אַנהייבנדיק מיין לעבן אַלס קריסטין.

מאָנטיק 3 אַזייגער פאַרטאָג האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג. פאַרשטייט זיך, אַז קיינער פון קורניעיס משפּחה האָט גאָרנישט געווווסט וועגן אונדזער פלאַן. פאַרנדיק האָט קורניעי געמומען מיר אייניחזרן אַלע נעמען פון דער משפּחה, כדי איך זאָל זיין געהעריק באַהאַוונט אין אַלע משפּחה־ענייניס, אַלס איינע פון דער משפּחה.

זיצנדיק אַזוי אויפן וואָגן טראַכט איך זיך: צוליב וואָס טוט דאָס קורניעי פאַר מיר און צוליב וואָס ריזיקירט ער אַזוי מיט זיין לעבן און מיטן לעבן פון זיין משפּחה? היינט, ווען איך טראַכט וועגן דעם, קען איך עס פשוט נישט באַגרייפן: דאָס איז דאָך געווען אַ געפערלעכער שריט פון זיין זייט. און אפשר האָט ער געזען אין דעם ריזיקאַלישן שריט אַ גבורה־טאַט, וואָס בלויז ער איז מסוגל אויסצופירן?

מיין „פעטער״ דער סאלטיס

אין דעם זעלבן טאָג, מיטאָג־צייט, זענען מיר בשלום אָנגעקומען אין דאָרף באשאווא. דער פעטער און די מומע האָבן שוין אַ לאַנגע צייט נישט געהערט וועגן קאָרניעי און זיין משפּחה. איז פאַרשטענדלעך זייער פרייד געווען זייער גרויס, ווען זיי האָבן אים אומ־דערוואַרטערהייט דערזען. באַלד האָט די מומע צוגעגרייט אַ פולן טיש מיט כל טוב. די שמחה איז געווען גרויס. דאָ האָט קורניעי אָנגעהויבן דערציילן די גאַנצע פּרשה וועגן מיר, ווי אַזוי די דייטשן האָבן מיך געפירט קיין דייטשלאַנד, איך בין געשפּרונגען פון צוג און געקומען צו אים. באַלד האָט ער, פאַרשטייט זיך, אונטערגעשטראָכן, אַז ער האָט מורא געהאַט מיך צו האַלטן, היות מיין אָנטלויפן קען דערגיין צו די דייטשן. לכן האָט ער געטראַכט, אַז אַמבעסטן וועט זיין, ווען ער וועט מיך ברענגען אַהער. דאָ איז אַ זיכערער פלאַץ, ביי אַ סאָלטיס אין שטוב, קיינער קען מיך דאָ נישט. און קיינער וועט דעם סאָלטיס נישט חושד זיין אין גאָרנישט.

דער „פעטער״ מיט דער „מומען״ האָבן מיך אויפגענומען מיט גרויס שמחה. זיי האָבן אויך אויסגעדריקט זייער מיינונג, אַז קורניעי האָט געטאָן די זאַך מיט גרויס חכמה און ער האָט גוט געטאָן, וואָס ער האָט מיך געברענגט צו זיי, ווייל עס קומט דער

ווינטער און ס׳איז דאָ פיל אַרבעט. סיי ווי האָבן זיי געטראַכט צו נעמען אויף אַרבעט אַ רוסישן קריגס־געפאַנגענעם, ער זאָל זיי העלפן אין זייער ווירטשאַפט.

פאַרנאַכט האָט זיך קורניעי מיט זיי האַרציק געזעגנט און איך, שוין אַלס „נינאַ", האָב אָנגעהויבן אַ נייי בלעטל אין מיין לעבן. כ׳האָב זיך גוט צוגעפאַסט צו דער אַרבעט אין זייער ווירטשאַפט. איך האָב זיך אַליין געווונדערט, ווי גיך כ׳האָב באַוויזן שפילן די ראָל פון אַ פויערטע. איך האָב געאַרבעט פלייסיק. כ׳האָב אָבסערווירט ווי זיי אַרבעטן און זיי נאָכגעטאָן. אַנדערש וואָלט איך געקענט זיך אַליין דעמאַסקירן, ווייל די פויערן זענען זייער פילבאַר. זיי האָבן אַ גוט אויג און ווען זיי וואָלטן באַמערקט, אַז איך גיב זיך נישט קיין עצה מיט דער אַרבעט, וואָלט דאָס ביי זיי אַרויסגערופן אַ חשד. איך האָב באמת געאַרבעט, ווי כ׳וואָלט געבוירן געווארן אין אַ פויערישער פאַמיליע. ווייסט אויס, אַז דער ווילן צו בלייבן לעבן איז אַזוי שטאַרק, אַז דער מענטש מאָביליזירט אַלע זיינע בעסטע אייגנשאַפטן, כדי זיך צוצופאַסן צו פאַרשידענע באַדינגונגען און קענען זיך אַן עצה געבן אין יעדן געפערלעכן מצב.

ערגער איז געווען זיך געבן אַן עצה צו שפינען פאָדעם פון קלאָטשע און וואָל, אַזוי ווי ס׳טוען דאָרפישע שיקסעס ווינטערצייט. ביי זיי איז דאָס שפינען אַן אַרבעט, וואָס זיי טוען פון קינדווייז אָן, אַזוי אַז אַפילו אַ 5־יעריק קינד קען שוין שפינען ווי אַ גרויסער. זיי אַרבעטן אויס פאַרשידענע שטאָפן און קאָלדרעס פון די פעדעם, וואָס זיי זעלבסט שפינען אויס. ביז איך האָב זיך אויסגעלערנט די מלאכה האָט, פאַרשטייט זיך, געזומען אַ שפאָר ביסל צייט, אָבער איך האָב געהאַט אַ גוטן תירוץ: איך בין פון רוסלאַנד. איך האָב זיי געגעבן צו פאַרשטיין, אַז אין רוסלאַנד איז נישטאָ קיין פריוואַטע ערד, כדי צו זייען פלאַקס. דאָס טוט מען אין קאָלכאָז און פון קאָלכאָז ווערט אַלץ אַריבערגעפירט אין די פאַבריקן. מיין תירוץ האָט זיך געלייגט אויפן שכל און זיי האָבן מיך אין גאָרנישט חושד געווען. זיי האָבן, פאַרשטייט זיך, אויך פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ נאַטירלעכע זאַך, ווען איך גיי אַרויס פאַשען די בהמות, נעם איך מיט מיט זיך אַ ביכל צום לייענען. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז די אוקראַיניש יוגנט, וואָס ווויינט אויף דער סאָוויעטישער זייט, איז מער אינטעליגענט אַלס די יוגנט פון מערב־אוקראַינע.

ס׳איז אָנגעקומען דאָס יאָר 1943. איך האָב צוזאַמען מיט מיין „פעטער" און „מומע", געמומען זיך פלייסיק צוגרייטן צו זייער יום־טוב — נייי־יאָר. פאַרשטייט זיך, אַז יעדן זונטיק בין איך געגאַנגען אין קלויסטער דאַוונען, ווייל מיין מומע איז געווען זייער אַ פרומע און זייער אַ גלויביקע. איך בין געווען איר שטענדיקע באַגלייטערין.

די איינציקע תפילה ביי איר אין מויל איז געווען, אַז די דייטשן זאָלן ממשיך זיין זייער הערשאַפט און אַז די רוסן זאָלן, חס־וחלילה, זיך נישט צוריקקערן, ווייל די רוסן באַדייטן פאַר זיי אונטערגאַנג. שטענדיק פלעגט זי מיר פרעגן, ווי אַזוי האָב איך געקענט לעבן אַזוי פיל יאָרן אונטער דער סאָוויעטישער מאַכט. דערביי האָט זי אונטערגעשטראָכן, אַז די סאָוויעטישע מאַכט איז אויסשליסלעך אַ יידישע מאַכט.

ווען איך פלעג איר דערציילן וועגן לעבן אין רוסלאַנד, פלעג איך, פאַרשטייט זיך, אויסמיידן אָנרופן דעם נאָמען פון דאָרף, ווייל דאָס דאָרף האָט געהייסן זשידקאָוויטשי און ביים דערמאָנען דעם נאָמען פון דאָרף פלעגט עס מיר אַריינברענגען אין אַ נישט באַקוועמען מצב. איך האָב זיך געטראַכט, אַז דווקא פון די אַלע דערפער, ווס געפינען זיך אין סאָוויעטיש אוקראַינע — דאָרף איך פונקט זיין אַן אָפשטאַמיקע פון דעמדאָזיקן דאָרף, זשידקאָוויטשי, און אפשר איז בכלל נישטאָ אַזאַ נאָמען פון אַ דאָרף און דאָס איז בכלל אַ טעות. פון רוב פחד פלעג איך שטענדיק אַרויסרעדן דעם נאָמען „זשידקאָוויטשי" צווישן די ציין.

(שפעטער אין יאָרן אַרום. האָט מיר דערציילט מיין מאַן, וועלכער איז געווען אַ פאַרטיזאַן אין קאָוופאַקס בריגאַדע, אַז זיי זענען אַדורכגעגאַנגען דעם דאָרף זשידקאָוויטשי און ער דערמאָנט טאָקע דעם דאָרף אין זיין בוך „אש אחזה ביער", וויל דאָרט האָבן זיי געהאַט אַ צוזאַמענשטויס מיט די דייטשן).

איך האָב זיך אויך באַפריינדעט מיט פיל שיקסעס און בין געוואָרן זייער חברטע און ממש איינע פון זיי.

דער רוצח יוליוס

אין אונדזער שטוב פלעגן אָפט קומען דייטשן און אוקראַינער, וואָס האָבן געדינט אין דער אוקראַינישער פאָליציי. יעדעס מאָל, ווען זיי פלעגן אַדורכפאָרן דאָס דאָרף בעת זייערע אָנפאַלן אויף יידן, פלעגן זיי אָפשטאַטן אַ וויזיט ביים סאָלטיס. נישט אײנמאָל פלעג איך הערן די שוצמענער באַרימען זיך, אַז זיי מאַכן אָבלאַווע אויף יידן, וועגן וועלכע מען האָט זיי איבערגעגעבן, אַז זיי באַהאַלטן זיך אויס אין די וועלדער. באַזונדערס האָט מיין „פעטער" זיך באָפריינדעט מיט איינעם פון דערדאָזיקער „חברותא", אַ דייטש יוליוס, אַן אָרטיקער געבוירענער. לויט ווי מען האָט דערציילט, איז דערדאָזיקער יוליוס געווען אַ משרת ביי די טשעכן. ווען עס זענען אָנגעקומען די דייטשן האָט ער פון זיי באַקומען אַ גרויסן פאָלוואַרק און באַשטימט געוואָרן אָלס אָנפירער פון אַ גרויסער מיל אין קאָפאטשיווקע. דער פאָלוואַרק פון יוליוסן האָט זיך געפונען נאָנט צום דאָרף בערעזאָלופ. דאָרט האָט ער געווויינט מיט זיין משפחה אין אַ פרעכטיק הויז מיט פיל באַדינער. ווען יוליוס פלעגט פאָרן קיין קאָפאטשיווקע צו דער מיל, פלעגט ער זיך נוהג זיין אַרײַנגיין צו מיין „פעטער", דעם סאָלטיס, און מאַכן מיט אים אַ כוסה. ביידע האָבן זיי ליב געהאַט דעם ביטערן טראָפן.

ס׳האָט זיך דערנענטערט דער פרילינג, מען האָט געדאַרפט צוטרעטן פאַרזייען די פעלדער און גערטנער, און, פאַרשטענדלעך, אַז קיין אַרבעט האָט נישט געפעלט. אויך האָט מען געדאַרפט זיך צוגרייטן צום פסחא. צו דעם יום טוב דאַרף מען זיך צוגרייטן אַ פאָר חדשים פריער: צוויי חדשים פאַסטן זיי, ד. ה. ס׳איז פאַרבאָטן צו עסן פלייש, פּוטער און אייער. אַלץ גרייט מען צו פסחא. מען קוילעט אַ חזיר און מען באַקט פאַר־שידענע פסחדיקע געבעקס. זיי גרייטן צו קושן מיט פלייש, ווּורשט און פיל אייער. יעדער גייט מיט זיין קויש אין קלויסטער, כדי „מתוודה" זיין זיך פאַרן גלח אין אַ באַזונדער צימער. דער גלח באַשפריצט מיט „הייליק ווַאסער" דעם קויש און דאַן פאָרט מען אַ היים. נאָך אַ צוויי־חדשימדיקן פאַסטן הייבט מען אָן עסן. נישט איינער פלעגט מוזן אָנקומען צום דאָקטער פון צו פיל פרעסן.

גאַנצע נעכט פלעג איך נישט שלאָפן און בלויז געטראַכט, ווי אַזוי גייט מען אַדורך דעם צערעמאָניאַל, כדי נישט אַרויסרופן אַ חשד מיט מיין אויפפירונג. איך פלעג זיך גוט צוקוקן ווי אַזוי די קריסטן פירן זיך אויף, אָבער איך האָב נישט געקענט אָבסערווירן, פאַרשטייט זיך, וואָס זיי זאָגן דעם גלח בעת זייער „וויזוי", און ווי אַזוי זיי פירן זיך אויף אין צימער ביים גלח.

איך גיי צום גלח זיך מתוודה זיין

מיין רייַ איז געקומען. איך האָב זיך איבערגעצלמט פאַרן גלח. ער האָט באַדעקט מיין קאָפּ מיט עפּעס אַ טיכל, איך האָב עפּעס געמורמלט צווישן די ליפּן. דער גלח האָט געזאָגט:

„טאָכטער מיינע, גאָט וועט דיר מוחל זיין פאַר דיינע זינד".

אַזוי האָט זיך געענדיקט דער שרעקלעכער צערעמאָניאַל פון מתוודה זיין זיך פאַרן גלח.

נעבן דאָרף באַשאָווּ איז געווען אַ טשעכישע קאָלאָניע, וואָס האָט זיך געפרופן אוזשאָווּ. מיין „פעטער" פלעגט שטענדיק געבן אַ רמז, אַז אין דער טשעכישער קאָלאָניע באַהאַלטן זיך אויס יידן, וואָס האָבן געווויינט אין די דערבייאיקע דערפער אוליאַנעק און בערעזאָלופ. דער „פעטער" האָט געהאָט פעלדער, וואָס האָבן זיך געגרענעצט מיט די פעלדער פון אַ טשעך פון דאָרף אוזשאָווּ. דאָס איז געווען גוטע ערד און זיי האָבן באַשלאָסן פאַרוואַנדלען אַ טייל פון דער ערד אין אַ גאָרטן און פאַרזייען דאָרט קאָרטאָפל.

איך זוך א ייד

איינמאָל קומט דער „פעטער" און פאַרטרויט אַ סוד דער „מומען", אַז דער טשעך, מיט וועמענס באָדן ס׳גרענעצט זיך דער גאָרטן, באַהאַלט אויס אַ יידישע משפחה פון אוליאניק. ווען איך האָב דאָס דערהערט האָב איך באַשלאָסן, אַז איך מוז זען דידאָזיקע משפחה פאַר יעדן פרייז. איך האָב דאָך נישט געזען קיין ייד שוין אַ לענגערע צייט, און בכלל האָב איך געמיינט, אַז איך בין די איינציקע וואָס לעבט, און אַז אַלע יידן,

חוץ מיר, זענען אומגעקומען, און קיין ייד לעבט שוין נישט. און אָט הער איך, אַז עס לעבט נאָך אַ יידישע משפחה. איך בין געווען זיכער, אַז דער „פעטער" זאָגט אמת. פאַקטיש איז ער נישט געווען קיין פאַרביסענער יידן־פיינט. ער איז געווען אַ גאַנץ ליבעראַלער מענטש און אַלס אַזעלכער האָט מען אים געקענט אין דער געגנט. דעריבער האָב איך געמיינט, אַז אַפילו דער טשעך אַליין, וואָס באַהאַלט אויס די יידישע משפחה, האָט דאָס אים דערציילט.

איך האָב זיך געשטעלט פאַר אַ הייליקן ציל נאָכשפּיאָנירן די יידישע משפחה און זיך טרעפן מיט עמעצן פון זיי. כ׳האָב אָנגעהויבן גיין אַרבעטן אין גאָרטן, וואָס גרענעצט זיך מיטן טשעך. גאַנץ פרי פלעג איך גיין צו דער אַרבעט און גאַנצע טעג פלעג איך אַרבעטן פלייסיק און אָבסערווירן יעדע באַוועגונג פון די מענטשן, וואָס געפינען זיך אין דער געגנט. כ׳האָב מיינע אויגן נישט אַראָפגעלאָזט פון דעם טשעכס שטוב און געהאָפט, אַז כ׳וועל סוף־כל־סוף באַמערקן אַ יידיש פנים. אויך האָב איך זיך שטאַרק באַפרייַנדעט מיט דעם טשעכס פרוי. ספּעציעל פלעג איך אַרייַנגיין צו איר זיך אָנטרינקען מיט וואַסער. זי פלעגט באַוווּנדערן ווי איך אַרבעט זייער פלייסיק ביים באַאַרבעטן דעם גאָרטן. מיין „מומע" איז געווען זייער צופרידן פון מיין אַרבעט און פלעגט זיך באַרימען מיט איר פּלימעניצע, וואָס וועט אַלע שלאָפן נאָך, אַרבעט זי שוין אין גאָרטן. צוליב מיין אַרבעט אין גאָרטן האָב איך באַקומען אַ גוטן שם אַלס פלייסיקע אַרבעטערין און דאָס איז אַ לויב פאַר אַ דאָרפישע טאָכטער. מיין גוטער שם האָט דערגרייכט אַזוי וויַיט, אַז עס פלעגן קומען צו מיר שדכנים מיט חתנים. אָבער צום מזל האָט מיין „מומע" נישט געוואָלט, אַז כ׳זאָל חתונה האָבן און פאַרלאָזן איר הויז.

די ערשטע באגעגעניש מיט יידן

איינמאָל, גאַנץ אומדערוואַרט, האָב איך באַמערקט אַ פרוי אַריינגיין צו דער טשעכין אין הויז. איך בין געווען איבערצייגט, אַז דאָס מוז זיין אַ יידישע פרוי. איך האָב אָבסערווירט צי די פרוי פאַרבלייבט אין הויז און צי זי גייט נישט אַרויס. כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז דידאָזיקע פרוי געפינט זיך אַ גאַנצן טאָג אין אַ געוויסן פלאַץ און בלויז ביינאַכט קומט זי נעכטיקן צו דער טשעכין.

איך האָב באַשלאָסן, אַז איך מוז ווידער גיין מיט אַ געוויסן אויסרייד אין גאָרטן פאַרנאַכט, אין דער זעלבער צייט ווי נעכטן, און זען, צי דידאָזיקע פרוי קומט ווידער פאַרנאַכט אַריין צו דער טשעכין. איך דערזע ווידער די זעלבע פרוי אַרייַנגיין פאַרנאַכט צו דער טשעכין אין הויז. איצט בין איך געווען זיכער, אַז מיין פאַרדאַכט איז אַ ריכטיקער. אַן אויפגערעגטע און מיט גרויס האַרץ־ציטערניש בין איך אַרויס אַנטקעגן דער פרוי. כ׳האָב זי געראָפן אויף אוקראַיניש אין גאָרטן, כדי איר עפּעס צו ווייַזן. וועג איך האָב זי דערזען פון דער נאָענט איז בייַ מיר שוין קיין ספּק נישט געווען, אַז דאָס איז אַ יידישע פרוי.

יאָ, דאָס איז געווען רחל שאָר פון אוליאַניק!

איך האָב אָנגעהויבן צו רעדן צו איר יידיש. זי איז ממש צוגעשמידט געוואָרן צום פלאַץ. זי האָט צוערשט געמיינט, אַז דאָס איז אַ פראָוואָקאַציע פון מיין זייט, עפּעס אַ „טריק", כדי זיך דערוויסן זוער זי איז. אָבער וועג זי האָט זיך איבערצייגט, אַז אויך איך בין אַ יידישע — איז אונדזער אויפרעגונג געווען זייער אַ גרויסע.

רחל שאָר האָט מיר דערציילט, אַז די טשעכין האָט איר שטענדיק אויפמערקזאָם געמאַכט, אַז דעם סאָלטיסעס אַדאָפּטירטע טאָכטער געפינט זיך שוין ווידער אין גאָרטן און זי האָט געמיינט, אַז עפּעס אַ מאָדנער פלייס איז אַריין אין דעם סאָלטיסעס טאָכטער, וואָס שוין פון גאַנץ פרי אַרבעט זי אין גאָרטן און צוליב איר קען מען נישט אַרויס פון שטוב. רחל האָט מיר אויך דערציילט, אַז אירע 2 זין, יאַנקעלע און יצחק, באַהאַלטן זיך ביי די טשעכן.

פון דאַן אָן איז מיר לייכטער געוואָרן. איך האָב זיך באַרואיקט, וויסנדיק, אַז נאָך יידן לעבן אין דער סביבה און אַז איך בין נישט די איינציקע יידישע טאָכטער, וואָס איז געבליבן ביים לעבן.

פון דאַן אָן האָב איך זיך באַגעגנט מיט רחל שאָר נאָך אַ פאָר מאָל. איך האָב אַפילו געזען איר זון יצחק, וועלכן מען האָט דאַן גערופן „וויטיא".

צווישן צוויי פראנטן

זומער 1943 האָבן זיך פאַרערגערט די באַציאונגען צווישן די דייטשן און די אוקראַינער. די אוקראַינער האָבן אָנגעהויבן אָרגאַניזירן באַוואָפנטע באַנדעס, וואָס האָבן זיך גערופן: בולבאָווצעס אָדער באַנדעראָווצעס, אויף די נעמען פון זייערע אָנפירער. אַלע שוצמענער, די אוקראַינישע פאָליציאַנטן, וועלכע האָבן געדינט ביי די דייטשן, זענען אָנטלאָפן מיט זייער געווער און צוגעשטאַנען צו די נאַציאָנאַליסטישע אוקראַינער־באַנדעס. זיי האָבן אַרײַנגענומען פיל פון דער אוקראַינישער יוגנט. ס׳האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרויסער אוקראַינישער כוח, וואָס האָט געקעמפט קעגן די דייטשן און קעגן די סאָוויעטן. זייער ציל איז געווען אויפשטעלן אַן אומאָפהענגיקע אוקראַינע.

וען די דייטשן האָבן געזען, אַז די אוקראַינער האָבן זיי פאַראַטן, האָבן זיי זיך געוענדעט צו דער אָרטיקער פּוילישער באַפעלקערונג, געגעבן זיי געווער און פון זיי אָרגאַניזירט אַ זשאַנדאַרמעריע, וואָס זאָל זיך שלאָגן מיט די אוקראַינישע באַנדעס. ס׳האָט זיך אָנגהויבן אַ גרויסער תוהו־ובוהו. די אוקראַינישע באַנדעס פלעגן אָנפאַלן אויף די פאָליאַקן, זיי מאָרדן מיט מעסערס און העק. די אוקראַינער פלעגן אויסהרגענען גאַנצע פּוילישע משפחות און פאַרברענען זייערע הייזער. די פאָליאַקן, ווידער, האָבן געטאָן דאָס זעלבע: ביינאַכט פלעגן זיי זיך אַרײַנרייסן אין די אוקראַינישע דערפער און אויסשעכטן גאַנצע משפחות און לאָזן מיטן רויך זייערע הייזער. אַזוי האָט זיך געשאַפן אַ מצב, אַז די אוקראַינער זענען געווען געצוווּנגען אָנטלויפן מיט זייערע משפחות, מיטנעמענדיק זייערע פערד, בהמות און אַלץ וואָס ס׳האָט זיך געלאָזט אָנלאָדן אויף די וועגענער און אָנטלויפן אין וואַלד. איך בין ביי זיך געווען צופרידן פון דעם מצב, וואָס האָט זיך געשאַפן: די יידן־שונאים הרגענען זיך אויס אײנע די צווייטע. באַזונדערס האָב איך דערלעבט נקמה נעמען פון די אוקראַינער. און אַזוי האָב איך זיך אַליין געפונען צווישן די אויסבאַהאַלטענע אין וואַלד, אָבער דאָס מאָל נישט אַלס יידישע, נאָר אַלס אוקראַינערין.

וען מיר פלעגן זיצן אין וואַלד, פלעגן מיר זען וויי עס ברענען די דערפער, ווי אַזוי דאָס פייער נעמט אָרום אַלץ מער און מער אוקראַינישע הייזער. צוויי מאָל אין וואָך פלעגן יונגע אוקראַינער אַרײַנגיין אין דאָרף זען, וואָס ס׳איז נאָך פאַרבליבן און זיך באַזאָרגן מיט שפּייז.

איין מאָל, גייענדיק ברענגען קאַרטאָפל, האָב איך באַגעגנט דעם דייטש יוליוס. ווי איך האָב שוין פריער דערציילט, איז ער ביי די דייטשן עולה לגדולה געוואָרן. אַלס פריינט פון מיין „פעטער" האָט ער זיך אָפגעשטעלט. ער האָט מיך דערקענט און געפרעגט, וואָס עס הערט זיך ביי מיין „פעטער" און דרך־אגב האָט ער מיר צוגערעדט:

„ניקא, וואָס זיצטו דאָרט מיט די זקנים אין וואַלד? קום צו מיר, וועסטו אַרבעטן ביי מיר. איך זוך טאָקע אַ שיקסע צו דער אַרבעט".

איך האָב אים געענטפערט, אַז איך מוז זיך באַראַטן מיט מיין „פעטער". אין האַרצן האָב איך געטראַכט, אַז פאַר מיר וועט דאָס זיין אַ פרעכטיקער אויסוועג, ווייל טאָקע וואָס וועל איך זיצן אין וואַלד און זיך אויסבאַהאַלטן מיט די אוקראַינער. אויך דאָס גיין אין דאָרף איז געווען זייער געפערלעך, אי אַלס אוקראַינערין, אי אַלס יידישע.

אין דער געשאַפענער לאָגע אויף די פראָנטן האָט מען שוין געשפירט, אַז דער סוף פון דער מלחמה דערנענטערט זיך, אַז די נאַצישע חיה ווערט דערשלאָגן. ס׳האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז ביי מיין מצב, כדי צו בלייבן לעבן, איז דער בעסטער און זיכערסטער פלאַץ פאַר מיר ביי יוליוסן.

אומקערנדיק זיך אין וואַלד האָב איך דערציילט מיין „מומען" וועגן מיין באַגעגענישּ מיט יוליוסן. זי, נאַטירלעך, האָט זיך נישט געאיילט צו געבן איר הסכמה, אַז איך זאָל איר פאַרלאָזן, אָבער ביי זיך האָב איך אָנגעהויבן פלאַנירן, ווי אַזוי איך זאָל אַריבערגיין צו יוליוסן.

איך מוז באַצייכענען, אַז פאַר דער גאַנצער צייט, וואָס איך האָב זיך געפונען ביי מיין „פעטער", האָט מיר אײנמאָל באַזוכט קורניעי. זיין פויערישע לאָגיק האָט אים

אונטערגעאַגט, אַז ער מוז מיך באַזוכן, כדי זיי זאָלן נישט מיינען, אַז ער האָט מיך אינגאַנצן פאַרלאָזט און אַז ער אינטערעסירט זיך נישט מיט מיר. איך האָב זיך זייער דערפרייט וועז איך האָב אים דערזען. וועז איך האָב אים באַגלייט אין וועג צוריק, האָט ער מיר געזאָגט, אַז איך שפיל די ראָל זייער גוט, בעסער ווי ער האָט זיך פאַרגעשטעלט. דערביי האָט ער מיר דערציילט, אַז מיין „פעטער" און „מומע" זענען זייער צופרידן פון מיר. מיר האָבן זיך צעשיידט. איך האָב אים געדאַנקט פאַר אַלץ, וואָס ער האָט פאַר מיר געטאָן און אים געווונטשן פיל גוטס. מער האָב איך קורניעין שוין נישט געזען.

ביי דעם רוצח יוליוס

אייניקע טעג נאָכדעם האָב איך באַגעגנט יוליוסן רייטנדיק אויף אַ פערד. ער איז געפאָרן צונויפקלייבן שיקסעס, כדי זיי זאָלן אויסגראָבן קאַרטאָפל פון זיינע פעלדער (אין יענע צייטן האָט מען די קאַרטאָפל געגראָבן מיט די הענט). ער האָט צונויפגעקליבן 20 שיקסעס פון דאָרף און איך בין געווען צווישן זיי. די קאַרטאָפל זענען צעזייט צווישן בייטן. יעדע אַרבעטערין נעמט 2 בייטן און אַלע 20 אַרבעטערינס דאַרפן אָפרייניקן דעם שטח פון די קאַרטאָפן גלייך ווי אויסגעמאָסטן. אויב איינע אַרבעט שלעכט און מאַכט עס נישט געניג שנעל — שטייט זי אָפּ פון די איבעריקע אַרבעטערינס פון דער גרופּע, וועלכע גייען דערווייל פאָרויס. דאָס האָט מיך נישט באַאומרואיקט, ווייל פאַר דער צייט האָב איך זיך שוין אויסגעלערנט די טעכניק פון גראָבן קאַרטאָפל.

צום סוף פון אַרבעטס־טאָג האָט יוליוס צונויפגעקליבן אַלע אַרבעטערינס צו אים אין פאָלוואַרק. ער האָט אין דרויסן געגרייט טישן מיט כל טוב צום אָוונט־ברויט. יוליוס איז צוגעגאַנגען צו מיר און פאַרגעלייגט בלייבן ביי אים אויף אַרבעט. ער האָט מיר אָנגעווויזן אויף אַ דינסט, וואָס אַרבעט מיט איר מאַן, אַז זי דאַרף אָט־אָט געבוירן און ער דאַרף זייער נויטיק און שנעל אַן אַרבעטערין. איך האָב אים געגעבן מיין הסכמה. מיט איינער פון די שיקסעס האָב איך איבערגעגעבן מיין „פעטער", אַז איך בין געבליבן ביי יוליוסן אויף אַרבעט און ביי זיי וועל איך ערשט זיין נאָנטסטן זונטיק.

אין עטלעכע טעג אַרום בין איך געקומען צום „פעטער" און אים געגעבן צו פאַרשטיין, אַז ס׳דערנענטערט זיך דערווינטער און סיי־ווי־סיי איז נישטאָ קיין אַרבעט אין דעם „טויטן סעזאָן", דאַריבער איז בעסער, אַז איך זאָל אַרבעטן ביי יוליוסן ביז פרילינג. איך וועל פאַרדינען אַביסל געלט און וועז ס׳וועט זיך אין פרילינג אָנהויבן די אַרבעטן אויף די פעלדער, וועל איך זיך צוריקקערן אַ היים.

אַזוי האָב איך זיך אָנגאַזשירט אויף אַרבעט ביי יוליוסן. ער האָט געהאַט אַ פרוי מיט 2 קינדער. זיין פרוי איז געווען אַ טשעכין פון אַ טשעכישע קאָלאָניע ביי לוצק. זי איז געווען אַ פיינע פרוי, אָבער אַ קרענקלעכע. זי איז געווען אַ גרויסע ווירטין און געהאַט אין איר רשות אַ גאַנצן פערסאָנאַל פון משרתים און דינסטן.

מיין אַרבעט איז באַשטאָנען פון מעלקן די בהמות און אויפרוימען די שטוב. דאָ, ביי יוליוסן, איז די אַרבעט געווען פיל לייכטער ווי ביי מיין „מומען", ווייל די שווערע אַרבעטן פלעגן אויספירן די מענער אין דרויסן, אויסער דער שטוב. יוליוסעס פרוי האָט זיך זייער גוט און פריינטלעך באַצויגן צו מיר. צום סוף האָט זי מיך באַשעפטיקט בלויז מיט אירע קליינע קינדער. דאַקעגן ער, יוליוס, איז געווען ממש אַ רשע פון דער ערשטער מדרגה. זיין הויז איז שטענדיק געווען פול מיט דייטשן. שפּעטער האָב איך זיך דערוווסט, אַז יוליוס, צוזאַמען מיטן קאָמענדאַנט פון בערעזאָלופ, אַ גרויסער אַכזר, האָבן געהאַט אַ גרויסן חלק אין אויסמאָרדן די יידן פון דער סביבה. נישט איינמאָל האָב איך געטראַכט, ליגנדיק אויף מיין געלעגער אין די נעכט, אין וואָס פאַרַא שלאָנגען־נעסט איך בין אַריינגעפאַלן.

אין צווישנצייט איז יוליוסעס פרוי קראַנק געוואָרן און מ׳האָט איר געדאַרפט אָפּערירן אין קאָפּ. די אָפּעראַציע איז געווען אַ שווערע און מען האָט איר געזומען אין מיליטעריש שפּיטאָל אין ראָווגע. געווען איז דאָס ווינטער 1943. די ידיעות וועגן די דייטשישע מפלות אויף די פראָנטן זענען דערגאַנגען אויך צו אונדז. מען האָט שוין געהערט דאָס שיסן פון דער רוסישער אַרטילעריע.

די באַלעבאָסטעס מוטער איז געקומען נעמען די קינדער, און אויך מיך, צו איר

אין דאָרף קניאהינקי. יוליוס האָט צוגעגרייט פערד און וואָגן און מיר האָבן זיך געלאָזן אין וועג. אויף די שאָסייען האָבן מיר געזען די אָפּטרעטנדיקע דייטשישע אַרמיי. איך האָב געהערט ווי יוליוס מיט זיין שוויגער רעדן צווישן זיך, אַז אין ראָוונע געפינען זיך שוין די רוסן און אַז די רויטע אַרמיי געפינט זיך ביים טייך סטיר. שפּעטער, אין מיטן דעצעמבער 1943, האָט מען שוין געזען די רוסישע מיליטער־טיילן אין קניאהינקי. די דייטשן האָבן אַראָפּגעוואָרפן פון עראָפּלאַנען פלוג־בלעטלעך, וווּ זיי האָבן געשריבן, אַז די דייטשע אַרמיי טרעט אָפּ כדי אייניצושפּאָרן קרבנות און אויך כדי צו „פּאַרנאַרן" די רויטע אַרמיי טיף אין די מערב־שטחים.

אין אַ וואָך שפּעטער האָט מען שוין געזען סאָוויעטיש מיליטער אין פיל דערפער. מיין האַרץ איז געווען פול מיט פרייד, זענדיק די דייטשע מפּלה. אָבער פונדעסטוועגן האָט זיך נאָך נישט געגלויבט, אַז די נאַצישע חיה איז שוין צעשלאָגן און אַז איך בין שוין פאַקטיש פריי, און דאָרף זיך שוין מער נישט שרעקן אַלס יידיש קינד.

די דייטשן קומען צוריק

די טשעכן פון קניאהינקי, וועלכע זענען געפאָרן קיין לוצק, האָבן זיך צוריקגעקערט און דערציילט, אַז זיי האָבן אין לוצק באַגעגנט אייניקע יידן אין די גאַסן. איך האָב אָנגעהויבן פלאַנירן פאַרלאָזן מיין פלאַץ און אַוועקפאָרן קיין לוצק, אפשר וועל איך דאָרטן באַגעגענען אַ ייד, מיט וועלכן מ׳זאָל זיך קענען פרייען צוזאַמען. אַזוי איז אַדורך נאָך אַ וואָך. דעם 31־סטן דעצעמבער 1943, אין דער סילוועסטער־נאַכט, האָבן די רוסן זיך אָנגעטרונקען מיט בראָנפן, ווי עס באַדאַרף צו זיין, פרייענדיק זיך, נאַטירלעך, מיט דער דייטשער מפּלה. די דייטשן האָבן אויסגענוצט די גינסטיקע געלעגנהייט און אָנגע־הויבן אַ שטאַרקע אַטאַקע קעגן דער רויטער אַרמיי. ס׳זענען געפאַלן פיל קרבנות פון די רוסן. די דייטשן האָבן באַוויזן אָפּשטויסן די רוסן אויף דער צווייטער זייט סטיר, אַזוי אַז דעם 1־טן יאַנואַר 1944 געפינען מיר זיך שוין ווידער אונטער דער דייטשער הערשאַפט. לכבוד דעם דייטשן נצחון, זייענדיק מלא שמחה, האָט יוליוס געמאַכט אַ גרויסע סעודה און אייניגעלאָדן צו זיך אין שטוב דייטשע אָפּיצירן. ער האָט באַשלאָסן ברענגען צוריק זיינע קינדער. מיך האָט ער געבעטן, אַז איך זאָל אַלץ צוגרייטן. מיט גרויס באַרימערייַ האָט ער אויסגערופן:

„איך האָב אייך געזאָגט, אַז דאָס דערמעגלעכן דעם אַריינקום פון די סאָוויעטן איז געווען אַ פאָליטישער טריק פון דעם גאון געבעלס, כדי אַריינצאָרן די רוסן אין אַ קעסל און זיי אומברענגען. איר וועט נאָך זען ביז וואַנען די דייטשן וועלן נאָך דערגיין!"

מיר האָבן זיך צוריקגעקערט צו יוליוסן אין פאָלוואַרק און אַלץ האָט זיך אָנגעהויבן ווי פריער. די גאַנצע סביבה איז געווען פול מיט דייטשן, וויל דער פראָנט איז געווען זייער נאָענט פון אונדז. דער טייך סטיר איז פאַקטיש געווען די פראָנט־ליניע. פון איין זייט געפונען זיך די רוסן — לוצק צוזאַמען מיט דער סביבה זענען שוין געווען באַפרייט — און ביי אונדז זיצן די דייטשן. איך האָב זיך אַליין געמאַכט פאַרווונדרפן, פאַרווואָס איך בין נישט אַריבער צו די רוסן אויף דעם צווייטן ברעג סטיר. איך וואָלט שוין איצט געקענט זיין אַ באַפרייטע. די געשעענישן האָבן זיך אַנטוויקלט אַזוי שנעל, אַז איך האָב געטראַכט, אַז עס איז עפּעס אַ מאַדנער חלום: דאָ זענען שוין געווען די סאָוויעטן און איצט זענען זיי נישטאָ.

איך בין נישט מסוגל איבערצוגעבן און שילדערן מיינע איבערלעבענישן, וואָס איך האָב אַדורכגעמאַכט אין משך פון די 10 וואָכן, וואָס איך האָב זיך ווידער געפונען צווישן די דייטשן. איך בין דאָך שוין געווען אַזוי נאָענט צו דער גאולה און האָב מיט מיינע אייגענע הענט אַרויסגעלאָזן די באַפרייאונג. ביי דער געלעגנהייט ווייל איך דערציילן אַן עפּיזאָד, ווי אַזוי איך האָב געקענט באַצאָלן מיטן לעבן צוליב אַ צופאַל, וואָס ס׳האָט מיט מיר פאַסירט:

איך בין אין לעבנסגעפאר

בעת איך האָב זיך געפונען אין דער טשעכישער קאָלאָניע קניאהינקי צוזאַמען מיט יוליוסן און זיינע קינדער זענען שוין דאָרט געווען די רוסן. ס׳האָבן זיך דאָן באַווייזן עטלעכע יידן, וועלכע זענען באַפרייט געוואָרן, און צווישן זיי אויך רחל שאָר ז״ל

(געשטאַרבן אין ישראל). רחל שאָר איז געקומען צו יוליוסן אין פאַלוואַרק מיך זוכן און געפרעגט, ווו עס געפינט זיך נינקא. מ׳האָט געענטפערט, אַז איך געפין זיך צוזאַמען מיט יוליוסעס קינדער אין קניאהינקא. שפעטער איז רחל געגאַנגען צו אַ באַקאַנטער פרוי אין בערעזאָלופ, וועלכע האָט געהאַט אַן אייגענעם פאַלוואַרק. איר נאָמען איז באַראַנקאָווא. ביי דער דאָזיקער קריסטין האָט רחל שאָר זיך אַרויסגערעדט, אַז איך בין אַ יידישקע. שפעטער, ווען מיר האָבן זיך צוריקגעקערט פון דער טשעכישער קאַלאָניע קניאהינקי צו יוליוסן, האָט יוליוס באַזוכט אָט די באַראַנקאָווא, מיט וועמען ער איז געווען זייער גוט באַפריינדעט, און באַראַנקאָווא האָט אים דערציילט, אַז איך בין אַ יידישקע.

יוליוס האָט זיך צוריקגעקערט זונטיק אַהיים בעת איך גרייט דעם טיש צו מיטאָג. אין די זונטיקן איז געווען אַ מנהג ביי יוליוסן, אַז אַלע זענען זיך צום טיש, די באַלעבאָטים מיט די משרתים. פלוצלינג האָט זיך יוליוס אָפּגערופן:

„איר ווילט הערן אַ שיינעם וויץ? איך קער זיך איצט אום פון באַראַנקאָווא און זי דערציילט מיר אַז בעת די סאָוויעטן זענען דאָרט אַריין איז ביי איר געווען אַ יידישע פרוי פון אוליאניק און איר דערציילט, אַז אונדזער נינקא איז גאָר אַ יידישקע.

איך האָב זיך אויפגעשטעלט און אומגעקערט זיך אין קיך. איך האָב נישט געוואָלט, אַז מען זאָל באַמערקן אויף מיין פנים דעם גוואַלדיקן אייַנדרוק וואָס די ווערטער האָבן אויף מיר געמאַכט. איך האָב געמאַכט דעם אָנשטעל, אַז איך גיי עפּעס ברענגען פון קיך און כ׳האָב אויסגעשאָסן מיט אַ הילכיקן געלעכטער. צו יוליוסן האָב איך געזאָגט:

„דו זעסט, הער יוליוס, ביי דיר געפינט זיך שוין אַ לענגערע צייט אַ יידישקע און דו ווייסט נישט פון דעם".

יוליוס האָט זיך אָפּגערופן אין אַלעמענס אָנווועזנהייט:

„די פרוי איז משוגע, נישט אַנדערש. ווען ביי מיר וואָלט זיך געפונען אַ יידישקע אַ פאָר טעג, וואָלט איך לויט איר אַרבעט באַלד דערקענט ווער זי איז. וואָס דאַרף מען בעסער — דער סאָלטיס פון באשאָווא איז דאָך אירער אַ פעטער. נו, פרעג איך אייך: איז די פרוי נישט משוגע?"

און כדי זיך אַליין צו באַרעכטיקן פאָר אַזאַ שווערן פאַרווורף האָט יוליוס צוגעגעבן:

„איך וועל האַלטן אַ יידישקע? איך האָב דאָך אַליין באַפוילן דערמאָרדן טאָרטשיניוקס טאָכטער. איך האָב באַפוילן, אַז אַן אַנדערער זאָל זי דערהרגענען, ווייל זי איז געווען זייער אַ שיינע, און איך אַליין האָב דאָס נישט געקענט טאָן. אָבער דעם אַלטן רימער פון ראָזשישטש האָב איך אַליין דערמאָרדעט, נאָך דעם ווי ער האָט ביי מיר געענדיקט צורעכט מאַכן אַלע געשפאַנען. מיט מיינע אייגענע הענט האָב איך אים דערמאָרדעט. זיינע בייַנער וואַלגערן זיך אַרום הינטער מיין קלינע".

פון דאַנען איז זיך לייכט פאָרצושטעלן און וואָס פאָר אַ מצב איך האָב זיך געפונען און אין וועלכע רוצחישע הענט איך בין אַריינגעפאַלן און וועמען איך האָב באַווייזן אָפּנאַרן אַ לענגערע צייט.

(פון די דאָזיקע שורות פון מיין דערציילונג וועלדע איך זיך צו די אָפּשטאַמיקע פון ראָזשישטש, זיי האָבן זיכער געקענט דעם אַלטן רימער און זיין פאַמיליע: מיר מוזן פאַראייביקן זיין נאָמען צווישן די אַלע קדושים, וואָס זענען אומגעקומען פון די הענט פון די נאַצישע רוצחים).

די לעצטע טעג פון דער דייטשער הערשאפט

דעם גאַנצן ווינטער, פון יאַנואַר 1944 ביז העלפט מערץ 1944, האָבן זיך געפירט שווערע קאַמפן צווישן די דייטשן און די רוסן. די רוסן האָבן געפרווט איבערשווימען דעם סטיר און די דייטשן האָבן דאָ קאָנצענטרירט ריזיקע כוחות. דאָס איז געווען ביי זיי דאָס לעצטע רעטונגס־ברעט. אַלץ אין דער סביבה האָט געברענט: די וועלדער האָבן געברענט אין רעזולטאַט פון די סאָוויעטישע באַשיסונגען, ווייל אין די וועלדער האָבן זיך קאָנצענטרירט די דייטשע כוחות; די דערפער האָבן געברענט, ווייל די דייטשן האָבן זיי אונטערגע־צונדן בעתן אָפּטרעטן פון דער געגנט. די גאַנצע געגנט איז געווען ווי נאָר אַ וווּלקאַן־אויסברוך. איך האָב שוין געזען, אַז דאָס זענען די לעצטע טעג פון די דייטשן.

די רוסן קומען

סוף מערץ 1944 זענען ווידער אַריין די רוסן אַזוי פּלוצלינג, אַז יוליוס האָט אַפּילו נישט באַווייזן אַנטלויפן קיין דייטשלאַנד. מיט גרויסע שוועריקייטן האָט ער באַוויזן אַנטלויפן מיט זיינע קינדער צוריק צו דער פרויס משפחה, וועלכע זענען געווען טשעכן. איך, צוזאַמען מיט אַלע משרתים, זענען פאַרבליבן אויפן פלאַץ. אין יוליוסעס הויז האָט זיך באַזעצט דער הויפּט־שטאַב פון פראָנט. איצט האָב איך שוין לאַנג נישט געוואַרט. ביי דער ערשטער געלעגנהייט בין איך אַוועק קיין ראָזשישטש מיטן ציל אָפּצוגעפינען יידן. קיין ראָזשישטש בין איך געגאַנגען צופוס. איך האָב נישט געווסט ווּהין מען גייט אוּן ווּ צו זוכן. איך האָב זיך אַזוי אַרומגעדרייט איבער די גאַסן פון ראָזשישטש אוּן פלוצלינג האָב איך באַמערקט אַנטקעגן דער הויפּט־גאַס גייט עפּעס אַ יינגעלע. איך בין געווען איבערגייצט, אַז דאָס איז געווען דער קלענערער ברודער פון אַנשל גוּן, יענקעלע. ביידע ברידער זענען געבליבן לעבן.

ער האָט מיך אַוועקגעפירט אין אַ הויז, ווּ ס׳האָבן געווווינט אייניקע אָפּגעראַטעוועטע יידן. דאָרט האָב איך אויך געטראָפן רחל שאָר מיט אירע 2 קינדער. דאָרט האָט זיך אויך געפונען די פרוי טארטשיניוק מיט אירע צוויי טעכטער, יוסף מאנק, צבי רויטער אוּן שלמה בייטש. די באַגעגעניש וועל איך נישט פאַרגעסן כל זמן איך לעב. העלפט פון די אָפּגעראַטעוועטע יידן זענען געווען קראַנק אויף טיפוס. זיי זענען געלעגן איינגעוויקלט אין קאָלדרעס. וועז איך האָב זיי דערציילט, אַז איך האָב זיך געפונען ביי יוליוסן אַ לענגערע צייט, האָבן זיי דאָס נישט געגלייבט, ווייל יוליוס צוזאַמען מיטן קאָמענדאַנט פון בערעזאָלוֹפּ זענען געווען באַקאַנט אַלס געפערלעכע מערדער אוּן האָבן אָנגעווארפן אַ פּחד אויף די יידן פון דער גאַנצער סביבה.

איך האָב זיך צוריקגעקערט צו יוליוסעס פאָלווארק אוּן זיך געווענדעט צו אַ הויכן סאָוויעטישן אָפּיציר, וועלכער האָט דאָרט געווווינט אוּן אים דערציילט, אַז איך האָב דאָ געאַרבעט צוויי יאָר אַן געהאַלט. איצט וויל איך נעמען אייניקע זאַכן, וועלכע געהערן צו מיר.

„נעם וואָס דו ווילסט״.

איך האָב אים דערציילט, אַז איך ווויז אין ראָזשישטש אוּן איך דאַרף 2 פורן, כדי אַוועקצופירן מיינע זאַכן. אויך האָב איך אים געבעטן, ער זאָל מיר אויסשרייבן אַן אָפּיציעלן דאָקומענט, אַז קיינער האָט נישט דאָס רעכט ביי מיר אַוועקנעמען די זאַכן, אין פאַל וועז סאָוויעטישע סאָלדאַטן וועלן חושד זיין, אַז איך פיר געוריבטע זאַכן.

דער אָפּיציר האָט אויסגעפילט אַ פאַפּיר אוּן אויף ביידע זייטן אויסגערעכנט אַלץ, וואָס ס׳געהערט צו מיר, אָנהויבנדיק פון אַ בהמה, פראָוויאַנט פאַר דער בהמה, 2 זעק קאָרן, 2 זעק ווייץ, גרויפן, בלעך מיט בוימל, פוטער, עטלעכע קישנס אוּן קאָלדרעס. אויף די ווענענער האָב איך אָנגעלייגט פון כל טוב אוּן מיט דעם בין געקומען קיין ראָזשישטש. איך בין געווען גליקלעך, וואָס איך האָב געקענט העלפן די קראַנקע שארית־הפּליטה.

די פאָר וואָכן, וואָס איך האָב געלעבט אין ראָזשישטש נאָך דער באַפרייאונג, האָב איך געווווינט צוזאַמען מיט רחל שאָר אוּן אירע קינדער. וועז דער פראָנט איז שוין געווען זייער ווייט, בין איך אַוועק אין דאָרף טשעטווערטניע. איך האָב געווווסט, אַז איך וועל דאָ קיינעם נישט געפונען, ווייל אַלע זענען אומגעקומען. איך בין אַוועק צום ברודער־קבר אוּן דאָ האָב איך זיך דערווווסט אַ פרט, ווי אַזוי די גערעכטיקייט האָט געווירקט צום באַדויערן אין דער פאַרקערטער ריכטונג...

דער סוף פון מיין רעטער

בעת דער ליקווידאַציע פון אונדזער גטאָ זענען געווען צוויי יידן — ישראל זילבערפאַרב אוּן לייבל לישטשער — באַשעפטיקט אַלס גלעזער. זיי זענען געבליבן לעבן אוּן האָבן זיך צוריקגעקערט צומאָרגנס נאָך דער שחיטה. וועז זיי האָבן דערזען, וואָס ס׳האָט פאַסירט מיט די יידן, זענען זיי אַנטלאָפן אין וואַלד אוּן זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן. אין אַ ווינטער־נאַכט זענען זיי אַוועק צום שטונדיסט, וואָס האָט מיך באַגעגנט באַלד נאָך דער שחיטה אין פעלד אוּן מיר געגעבן זיין קאָלדרע.

נאָך אַ געוויסער צייט האָט דער שטונדיסט באַגעגנט מיין רעטער דעם אוקראַינער קורניעי, רייטנדיק אויף אַ פערד, און האָט דערקענט זיין קאָלדרע אונטערן זאָטל. דער שטונדיסט איז געווען איבערצייגט, אַז קורניעי האָט מיך געהרגעט און האָט ביי מיר צוגענומען די קאָלדרע. ער האָט זיין קאָלדרע דערקענט, ווייל זי איז געווען אויסגעשטריקט פון אַ ספּעציעלן שטאָף. דער שטונדיסט האָט דערציילט די צוויי יידן, לייבל און ישראל, אַז ער האָט מיך באַגעגנט אַ טאָג נאָך דער שחיטה און מיר געגעבן אָט די קאָלדרע וואָס געפינט זיך איצט ביי קורניעי. ער איז געווען איבערצייגט, אַז קורניעי האָט מיך ליקווידירט.

ווען די סאָוויעטן זענען געקומען זענען לייבל מיט ישראל אַוועק צו קורניעי און אים געפרעגט, וווּ איך געפין זיך, און פאַרוואָס ער האָט מיך דערהרגעט? קורניעי האָט, פאַרשטייט זיך, אָפּגעלייקנט די שווערע באַשולדיקונג. ער האָט זיי דערציילט, אַז איך לעב. ער האָט זיי געראַטן וואַרטן ביזן סוף פון דער מלחמה. דאַן וועט מען זיך דערוויסן דעם אמת. פאַרשטייט זיך, אַז זיי האָבן אים נישט געגלויבט. זיי האָבן געטענהט, אַז אַלע לעבן־געבליבענע האָבן זיך שוין אָפּגעפונען און זיך צוריקגעקערט, און איך בין נישטאָ. דאָס איז אַ סימן, אַז איך לעב נישט און ער, קורניעי, איז שולדיק אין מיין טויט.

זיי האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געווּסט דעם אמת; ווייל ווען זיי זענען שוין געווען באַפרייט, האָב איך זיך נאָך אַלץ געפונען אונטער דער דייטשער מאַכט, ביז די רויטע אַרמיי איז אַריבערגעגאַנגען אויף דער צווייטער זייט פון סטיר. ביז עס איז באַפרייט געוואָרן ראָזשישטש און די סביבה, האָט נאָך געדויערט צווּיי מיט אַ האַלבן חודש. במשך אָט דער צייט האָבן ישראל זילבערפאַרב און לייב לישטשער נישט אויפגעהערט טעראָריזירן דעם פויער קורניעי. זיי האָבן אים אַוועקגעשלעפט צו דער נ.ק.וו.ד. און מען האָט ביי אים אין שטוב געמאַכט אַ רעוויזיע.

קורניעי האָט פון גרויס שרעק געטראַכט, וואָס וועט זיין, אויב איך לעב טאַקע נישט, ווייל איך האָב דאָך געקענט אומקומען בעת די קאַמפן אויפן פראָנט אין דער געגנט, וווּ איך האָב זיך געפונען. נישט האָבנדיק קיין אַנדער אויסוועג, האָט ער זיך, טראָץ זיין שפּעטן עלטער, פרייוויליק געמאָלדן אַלס זעלנער אין דער סאָוויעטישער אַרמיי, כדי אויף אַזאַ אופן זיך דערווייטערן פון שטוב און אויסמיידן אַן אַרעסט. אין יענער צייט האָבן די סאָוויעטן מאָביליזירט פיל אייגווינער פון דער געגנט, וועלכע זענען געווען דינסט־פעיק. פיל פון זיי האָט מען געשיקט אויפן פראָנט אויף דער ערשטער ליניע. אַ סאַך זענען געפאַלן אין די קאַמפן, צווישן זיי אויך קורניעי. מער האָב איך שוין מיין רעטער נישט געזען...

השמדת קהילת רוז׳ישץ׳

מן המחתרת עד למיצעד המוות

בלה יערי (חזן)

כשפרצה מלחמת העולם השנייה שהיתי בהכשרה מטעם „החלוץ" בבנדין. כשנכנסו הגרמנים לעיר החלטנו לעזוב את הקיבוץ ולעבור לווילנה, שהיתה תחת שלטון הסובייטים. הצלחנו להגיע לפשמישל, אבל כאן נאסרנו על־ידי שומרי הגבול כמרגלים. 3 שבועות בילינו בבית הסוהר ואחר־כך המשכנו בדרכנו לווילנה. בדרך ביקרתי בפעם האחרונה בבית. כשיצאתי למחרת בבוקר לרכבת ליוו אותי בדרכי אחי ואחותי הקטנה, דבורה׳לה. היתה זו הפעם האחרונה שראיתי אותם, לפני שהגורל הטראגי הפריד בינינו לעולם.

בקרון עמדתי ליד החלון ונפנפתי לאחי ולאחותי כל עוד שיכולתי לראות אותם, עד שהרכבת הרחיקה אותי מהם.

משפחתה של בלה חזן: האם אסתר וילדיה. בשורה הראשונה מימין לשמאל: רוניה, האם אסתר, דבורה ולייבל. בשורה השניה: בלה (מחברת הרשימה), פייגה והניה.

בווילנה

בווילנה שהינו בקיבוץ בסובוץ׳. עבדנו בעבודות שונות וגרנו בצפיפות רבה. היינו שם מאות חברים ובראשנו עמד המזכיר ז׳לנוגורה וחברי המרכז אברהם גיבלבר, נתן בליזובסקי ועוד.

ביום בהיר אחד הופיעה אצלי אמא, שבאה לראות מה שלומי. תחילה השתדלה להשפיע עלי לחזור הביתה, וכשראתה שזה לא מועיל השלימה עם העובדה, שאני אשאר בווילנה במטרה לעלות משם לארץ.

אמא חזרה לרוז׳ישץ׳, אך העליה שלי לא נתגשמה, בגלל מספר הסרטיפיקטים הזעום שעמד לרשותנו והתפקידים החשובים שהוטלו עלי.

הגרמנים הגיעו

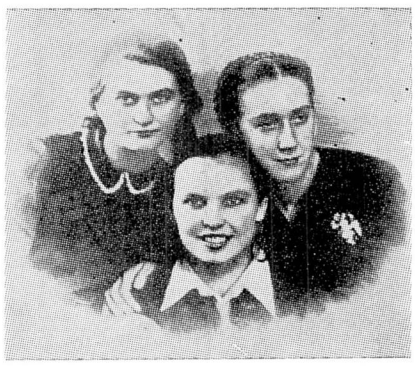
כשהגיעו, ביוני 1941, הגרמנים לווילנה, הוצגה לפנינו השאלה מה הלאה? עלה הצורך לשמור על קשר עם המרכזים השונים של „החלוץ" בפולין, שהיתה כבר שנתיים כבושה על־ידי הגרמנים. למטרה זו נבחרו בחורות עם תווי־פנים אריים, לשמש קשרות בתנועה החלוצית. אני הייתי אחת מהן.

שלוש המקשרות הנועזות

שלוש הבנות שבתצלום הן המקשרות הנועזות של תנועת „דרור" בפולין ושל מפקד המרד בגיטו ביאליסטוק, מרדכי טננבוים־שטרומף. לונקה קוזיברודזקה ובלה חזן נאסרו באפריל 1942 ברכבת, במעבר הגבול מאלקיניה, שבין באצירק ביאליסטוק וה־גנרל־גוברנמנט. הן נשלחו מגיטו ביאליסטוק לגיטו וארשה כשברשותן סכום כסף גדול וידיעות המיועדים למחתרת בגיטו וארשה. הן נתפסו ע"י הגרמנים שחשבו אותן לנוצריות, חברות מחתרת, והוחזקו בבית סוהר „פאביאק" בווארשה חודשים רבים. למרות החקירה הממושכת והעינויים, לא גילו דבר ובסוף נשלחו למחנה אושביץ. לונקה נפטרה במחנה ב־18 במארס 1943.

טמה שניידרמן, חברתו של מרדכי טננבוים, נשלחה בינואר 1943 לגיטו וארשה עם כספים והעתקי תעודות גרמניות על תכניות ההשמדה של הגרמנים. היא הגיעה בשלום לגיטו ב־18 בינואר. באותו לילה התחילו הגרמנים באקציה נגד היהודים ופרץ המרד המזויין הראשון בגיטו וארשה. טמה נפלה כנראה ביום הראשון של המרד ומאז נותק כל קשר בין המחתרת בגיטו ביאליסטוק ובין הארגון היהודי הלוחם בגיטו וארשה. בלה חזן היא היחידה מן השלישיה שנשארה בחיים.

ב. קליבנסקי, יד ושם

שלוש המקשרות הנועזות. התצלום נעשה בידי איש גסטאפו בחג המולד, שחגגו שלוש המקשרות כעובדות בגסטאפו. התצלום נמסר ל„יד ושם".

אני משנה את זהותי

התחלתי לדאוג להשיג תעודת־זהות ארית, כדי שאוכל לצאת מהגיטו היהודי. הזדמנות זו ניתנה לי כעבור זמן קצר. עבדתי אז כאחות בחדר־הניתוחים של בית־החולים היהודי בגיטו. עבדו שם כמה בחורות פולניות אריות. פניתי לאחת ששמה ברוניסלאבה לימאנובסקה ואמרתי לה שאני רוצה להציל את עצמי ולכך דרושה לי תעודת־זהות פולנית. היא הביעה את הסכמתה לעשות הכל כדי להציל אותי ואף הסכימה למסור לי את התעודה שלה. החלפתי את התמונה שבתעודה ומאז היה שמי ברוניסלאבה לימאנובסקה.

עשיתי את הנסיון הראשון ליציאה מן הגיטו, כדי לראות אם אוכל להופיע כנוצריה. קניתי צלב ולמדתי את התפילה הנוצרית מתוך ספר־תפילה שקניתי. תירגלתי את עצמו לומר „יזוס" במקום „אלוהים" — אם יצא לי ללון בין אריים. כל זה עשיתי לא רק כדי להציל את עצמי, אלא כדי להציל חייהם של חברים רבים של התנועה שלנו.

מכיוון שלא הייתי תושבת וילנה מילדותי לא הכירו אותי הגויים של העיר. מהר מאוד השתכנעתי, כי אכן אני יכולה להופיע כארית אמיתית. אף קניתי לי מטפחת צבעונית מיוחדת, המשווה לי צורה אופיינית של אשה סלאווית.

לתנועה בגיטו וילנה החלו להגיע ידיעות מחרידות על חיסול היהודים בגיטו וארשה. בראש המחתרת שלנו בווילנה עמדו: אבא קובנר, מרדכי טננבוים, מרסיק ועוד.

בשליחות לגרודנו

השליחות הראשונה שלי היתה לגרודנו, לבדוק מה מתרחש שם. יצאתי לכביש לחפש הזדמנות להגיע לגרודנו. נמנעתי מלנסוע ברכבת או באוטובוס רגיל. עמדתי בדרך וחיכיתי לטרמפ, אם היה זה איכר על עגלה או חיילים גרמנים באוטובוס — שמחו לתת טרמפ לבחורה צעירה, כדי לגוון קצת את השעמום שבדרך. חששתי מפני הפולנית שלי, שלא היתה שפתי מלידה; את השפה הפולנית למדתי כשפה שניה, ולא כשפת אם. לכן העדפתי תמיד לנסוע עם חיילים גרמנים מאשר עם איכרים פולנים, שהזדמנו לי בדרך.

בלילה הגעתי ללידה, שהיתה הרוסה כולה. העדפתי להישאר בלילה בין ההריסות ולא ללכת לבית מלון פולני. למחרת נזדמן לי אוטו עם חיילים גרמנים, שלקח אותי לגרודנו. החיילים התלוצצו על חשבוני, אך לא עניתי להם, כי לא רציתי להראות להם, שאני מבינה את שפתם, משום שרק יהודים יכלו לדבר עם גרמנים בשפתם, ולא תושבי המקום הפולנים.

הגעתי לגרודנו

בגרודנו היתה לי חברה טובה, אידה בוראקוב, שנפגשתי אתה בסמינריונים רבים של התנועה. הלכתי אליה. שם נודע לי על הפקודה להקים גיטו בגרודנו.

זה היה בסתיו 1941. בגלל הפולנית שלי החלטתי לחפש דירה אצל פרוטסטאנטים, המדברים בעיקר רוסית, ולא אצל פולנים, שהיו מייד מכירים באקצנט הפולני הפגום שלי. מצאתי חדר אצל אשה פרוטסטאנטית, שבעלה נהרג במלחמה. היה לה ילד ויהורים זקנים. בחדר שמסרה לי היתה תמונה „קדושה" ו„נר תמיד" — שהטילו עלי אימה: איך אישן בלילה בנוכחותם!...

אני עובדת אצל הגסטאפו

כדי לא לעורר חשד הייתי צריכה לעבוד, שלא יראו אותי מתבטלת. קיבלתי עבודה אצל הגסטאפו כמתרגמת. כדי לקבל את העבודה הזאת פניתי לעיריה ואמרתי שאני יודעת גרמנית. כל הידיעה שלי התבטאה ב„וואס" ו„דאס", וזה הביא את הפקידים לידי התפעלות מהגרמנית „הטובה" שלי. ביקשתי שם תעודה על־שם ברוניסלאבה לימאנובסקה, בתירוץ שבהפצצה איבדתי את התעודה שלי. באופן כזה קיבלתי תעודה רשמית על השם החדש שלי, ואת התעודה הקודמת שקיבלתי בווילנה השמדתי.

בעת עבודתי בגסטאפו הובאו לשם קבוצת יהודים. עודדתי אותם ואמרתי להם להחזיק מעמד. הם התפעלו מאוד מן ה„שיקסע" הטובה הזאת. אך לא יכולתי בגלוי להביע את רגשותי לסבלם של האחים והאחיות.

עיקר דאגתי היה איך להגיע לווילנה ולמלא את שליחותי כקשרת של התנועה. פניתי לאחראי עלי בעבודה, נאצי אכזרי וגס, ואמרתי לו שאני צריכה לנסוע לווילנה: אחי מת ויש להביאו לקבורה. התחלתי לבכות על „מות אחי", אך בכיי האמיתי היה על גורל היהודים שאני הייתי עד לו במקום עבודתי. המנהל שלי נתן לי „פאסירשיין" לנסוע ברכבת ואף ניחם אותי ואיחל לי נסיעה טובה.

הכניסה לגיטו לא היתה כה פשוטה בשבילי. הייתי צריכה להיזהר גם מן השוטרים הגרמנים וגם מהמשטרה היהודית. הכנתי לי כמה טלאים צהובים וחיברתי אותם בסיכות לבגדי, למרות שלפי החוק היו צריכים להיות תפורים לבגד.

הצלחתי להתגנב לגיטו ונפגשתי עם מנהיגי המחתרת. מסרתי להם דו"ח על המצב בגרודנו.

כשחזרתי לעבודתי בגסטאפו בגרודנו נדהמתי למצוא על הלוח בפרוזדור בגרמנית מודעה על „השתתפות בצערה של ברוניסלאבה למות אחיה". לא האמנתי, שאני משחקת את תפקידי בצורה כה מושלמת. עובדה זו נתנה לי עידוד רב במלוי תפקידי.

אני מזהירה את יהודי גרודנו

עם קבלת הידיעה על הטבח בפונארי והסלקציות בווילנה — החלטתי למסור ליודנראט בגרודנו על הנעשה בווילנה. חיפשתי אמתלה להיכנס לגיטו. סיפרתי במשרד שאני סובלת מכאב שיניים, וכי בדעתי לפנות לרופא־שיניים מומחה בגיטו. קיבלתי רשיון להיכנס לגיטו. פניתי ליודנראט ומסרתי כל מה שידוע לי על השמדת יהודי וילנה. בתחילה לא רצו להאמין לי, ואף פרצתי בבכי, על שאין מאמינים לדברי. אך אחד מחברי היודנראט הכניס אותי לחדרו ודיברנו על הדרכים לעזור ליהודי גרודנו להימלט ליערות.

אני נוהגת כנוצריה

אחרי ימים אחדים הגיעה לונקה מווארשה. היא ביקרה במשרד שלי בגסטאפו. היא ראתה את „ההשתתפות בצער" על הקיר ושאלה אותי איך עשיתי זאת?

לקחתי את לונקה אל המשפחה הפרוטסטנטית. לונקה דיברה פולנית טובה מאוד, היה לה מראה ארי והייתי מרגישה בטוחה לידה. לבעלת־הבית אמרתי שהזמנתי חברה ל„חג המולד". בחדרי סידרתי לי עץ אשוח וקישטתי אותו יפה מאוד. באותו הזמן הגיעה אלי גם טמה (ואנדה). חגגנו יחד את חג המולד. לחגיגה הזמנתי גם גרמנים אחדים מן המשרד. אחד מהם צילם את שלושתנו, וזו המזכרת היחידה שנשארה לנו מן התקופה ההיא (התצלום נמסר ל„יד ושם").

בימי ראשון הלכתי עם בעלי הדירה שלי הפרוטסטנטים לכנסייה, הקשבתי לדרשות שלהם, ש„אסור להרוג ואסור להשמיד". כולנו עמדנו על הברכיים והתפללנו: הם את תפילתם ואני את תפילתי, ואיש לא הרגיש בכך...

אני בורחת מגרודנו

יום אחד בא אלי מרדכי טננבוים, שהגיע לגרודנו בשם מזייף של טאטארי. הוא פנה לדירתי. הבן הקטן בן העשר של בעלת־הבית שלי אמר לאמו:

„אמא, ברוניסלאבה הכניסה יהודי לבית!"

היה לו אמנם, למרדכי אף יהודי. כששמעתי זאת — נחרדתי מאוד לגורלו ולגורלי. הוא לן אצלי לילה אחד בלבד, ולמחרת חזר לגיטו.

אחרי המקרה הזה חיפשתי דרך לעזוב את המקום, ולהצטרף שוב אל אחי היהודים ולחלק יחד אתם את גורלם המר.

הודעתי לבעלת־הבית שלי שאני נוסעת, בלי להודיע דבר במקום העבודה שלי. לקחתי לי רק את התמונה של שלוש הקשרות שצולמה על ידי הגרמני בליל חג המולד. הגעתי לביאליסטוק, ענדתי טלאי צהוב וחזרתי לגיטו היהודי.

באתי למרסיק, שהיה אז רכז ענייני התנועה. החברים שמחו מאוד לראות אותי ביניהם ולקבל ידיעות על גורל היהודים בגרודנו.

גורלה של משפחת שכטר

מניה שכטר רידקער נשאר לבדו בגיטו אחרי חיסולו. הוא התחבא בביתו של איציק ווייסברג (גלייזר) והשוטרים האוקראינים לא גילוהו.

לאחר ימים מספר נמלט לסביבות הכפר פרסקה ושם נפגש עם בנו אהרן ועם בנו השני, שהיה נכה־רגליים. מניה לא יכול עוד לשאת את הפחד והסבל הבלתי־אנושי ונפטר במחבואו. בנו נכה־הרגליים ונערה יהודייה נתפסו על־ידי האוקראינים. הם חנקו אותם בידיים והשליכום לבאר.

אהרן גוייס, אחרי השחרור, לצבא האדום ונפל בקרב עם הגרמנים.

צבי רוזנבוים

פגשתי את פרומקה וקשרות אחרות, ששמותיהן התפרסמו מאוד בתנועה. בימים אלה נעלמו עקבותיה של לונקה. אחרי שחיכינו למעלה משבועיים הוחלט שאני אסע לווארשה, כדי לחקור על גורלה.

עוצרים אותי בדרכי לווארשה

עליתי לרכבת הנוסעת לווארשה. לפני מאלקין נכנס מבקר הכרטיסים. הוא ביקש את התעודה שלי ולקח אותה ממני. לא ידעתי מה לעשות. התחלתי לחשוש לגורלי. כשנעצרה הרכבת בתחנת מאלקין נכנסו שני אנשי גסטאפו והורידו אותי מן הרכבת.

הכניסו אותי לחדר וערכו חיפוש. היה ברשותי, בתוך השערות הארוכות שלי, מכתב בעברית על נייר דק. חששתי מאוד לגורלי אם ימצאו את הדו"ח על מצב היהודים בווילנה וביאליסטוק. למזלי לא מצאו אותו.

אך הדאגה הראשונה שלי היתה, איך להיפטר מן המיסמך הזה. הזדמנות זו ניתנה לי כשהובילו אותי לבית־הסוהר, שהיה במרחק קילומטרים רבים מן התחנה. ביקשתי רשות להיכנס לבית־שימוש. הרשות ניתנה לי. הוצאתי את הדו"ח מן השערות שלי, קרעתי אותו לחתיכות והשלכתי אותו לבור של בית־השימוש הפרימיטיבי.

בבית־הסוהר נלקחתי לחקירה. שלושה אנשים חקרו אותי. אני טענתי, שאיננני מבינה גרמנית. נתנו לי תורגמן, שתירגם את הגרמנית שלהם לפולנית.

באמצע החקירה הניחו לפני את התמונה, שבה אני מצולמת עם לונקה ושאלו אותי, אם אני מכירה אותה ומתי ראיתי אותה?

סיפרתי את הסיפור, איך חגגנו יחד את חג המולד בגרודנו ואת התמונה צילם גרמני, חבר שלי מן העבודה. איננני יודעת איפה שתי הבחורות, כי לא היה לי מגע קרוב אתן. אך התמונה נשארה אצלי כמזכרת, בתקווה שעוד ניפגש.

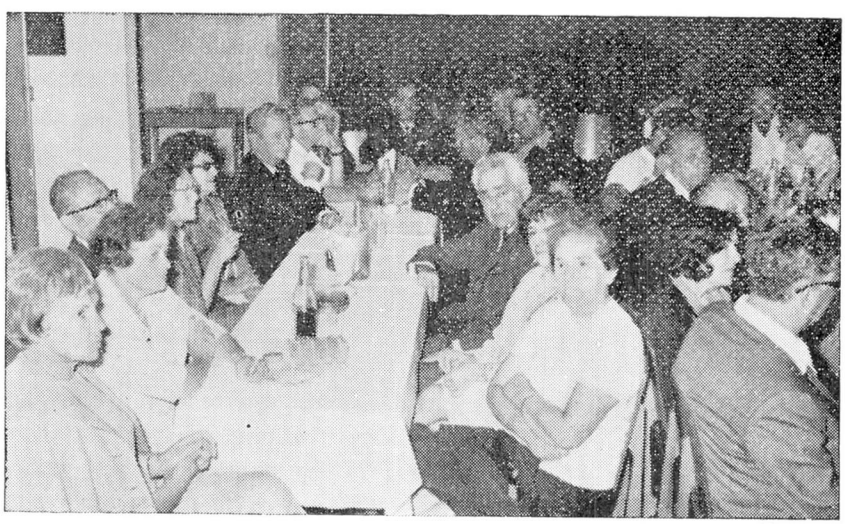
אז סיפרו לי החוקרים, שלונקה נמצאת במאסר.

ללילה הכניסו אותי לבית־סוהר, שהיה בית קטן של 4 חדרים בלבד. לא היתה שם אפילו רצפה והדלת היתה פרימיטיבית, שסוגרים בלי מנעול. שמעתי צעקות של גבר והתחלתי לבכות, כי הבכי הקל במקצת את המועקה שבלבי. הגבר צעק אלי: „אל תבכי, החזיקי עצמך!"

מזרן לא היה לי ונאלצתי לשכב על האדמה. בלילה ניסו השומרים לחדור לחדר ולהציק לי, אך התגוננתי בצעקות וגירשתי אותם ממני.

בבוקר השכם הוציאו את הגבר ואותי מן החדרים והובילו אותנו לרכבת בליווי 4 אנשי גסטאפו.

בלה יערי (ראשונה משמאל) במסיבה בבית־רוז'ישץ'.

במטה הגסטאפו בווארשה

הגענו לתחנת הרכבת בווארשה. הובילו אותי למטה הגסטאפו בשדרות שוכא והכניסו אותי לתא של נשים.

אחרי שעות אחדות לקחו אותי למרתף, שם ישבו וחיכו אנשים רבים. ממול היתה כתובת בגרמנית: „עליכם להסתכל רק קדימה; אסור להסתכל אחורה". לאזני הגיעו צעקות וקולות בכי מאנשים שנחקרו באותו זמן.

שעות אחדות ישבתי וחיכיתי לתורי. אסור היה לי להפנות מבטי לאחור — הכל לפי הפקודה שניתנה לנו בכתובת שלפנינו.

כעבור שלוש שעות לקחו אותי לחקירה. השתדלתי לחזור על הסיפור שמסרתי במאלקין. כאן נוכחתי לדעת, שהם חושדים בי שאני שייכת למחתרת הפולנית, ואין הם חושדים בי שאני יהודייה.

עינויים בעת החקירה

בחקירה לא מסרתי אף שם של יהודי, אלא רק של גויים מהצד הארי. מסרתי כתובות של בתים הרוסים בווארשה, כדי שלא יוכלו לבדוק אותן. כאן התחילו להכות אותי בפנים ושברו לי שן. אחד הוציא מתוך השרוול מקל גומי, שאפשר היה להאריך אותו. הניחו אותי על קרש מיוחד והרביצו בי בכל הכוח. התעלפתי והם הפסיקו את החקירה.

כשהתעוררתי מצאתי עצמי על מיטת קרשים רחבה, ערומה לגמרי. גופי היה מכוסה פצעים ולא יכולתי להניע אבר. הכרזתי שביתת־רעב ובמשך היומיים שהייתי עוד שם סירבתי לאכול, למרות ההפצרות של השומרים שלי. אחרי יומיים העבירו אותי לבית־הסוהר הידוע „פאביאק", שהיה במרכז הגיטו היהודי בווארשה.

בבית־הסוהר „פאביאק"

בבית־הסוהר ישבתי שלושה שבועות ב„בידוד" — תא בודד, המיועד לאסירים מסוכנים. הרגשתי את היחס החם אלי מצד המשגיחות הפולניות והרופאה, שהיתה באה לחבוש את פצעי. נראה הדבר, שגם הן חשבו אותי לפולניה, הנאבקת נגד השלטון הכובש. הפצעים לא הגלידו כל־כך מהר, אך הפצע הכאוב ביותר והקשה ביותר — היה זה שבלב.

אני פוגשת את לונקה

אחרי שלושה שבועות העבירו אותי לתא גדול, שם גיליתי את לונקה. רציתי ליפול על צווארה, לחבקה ולנשקה, אך אסור היה לי להראות סימן כלשהו שאני מכירה אותה, כי בתא היו אסירות פולניות, וייתכן שהיו ביניהן גם פרובוקטוריות. לכן לא אמרנו מלה זו לזו; ראיתי שהיא החווירה וחששה להתקרב אלי.

באחד הימים, כשיצאנו לבית־השימוש והיינו לבדנו, שאלה אותי לונקה:

„הגידי, איך הגעת הנה?"

„הלכתי בעקבותיך; נשלחתי לחפש אותך!" — עניתי לה.

היא רצתה לדעת מה נעשה בגיטאות ומסרתי לה בחפזון מה שידעתי. היא סיפרה לי, שבתא מיוחד לאסירות יהודיות נמצאת החברה שלנו שושנה גזעדיל. תפקידה היה לנקות את בתי־השימוש בכל הקומות של בית־הסוהר. כשיצאנו לבית־השימוש היא חיכתה לנו בחוץ, כדי שתוכל להעיף עלינו עין כשנצא משם. גורלה היה קשה מאוד, כגורל כל האסירות היהודיות, שסבלו יותר מן האסירות הפולניות (שושנה היא כעת חברה ברמת־הכובש).

לונקה הזהירה אותי, שבין האסירות שבתאנו יושבות גם מרגלות, המדווחות לגסטאפו על כל מלה, שאסירות מוציאות מן הפה. דרך האשנב הקטן, שהפריד בין הגיטו לבית־הסוהר, היינו מציצות לתוך הגיטו וראינו את מצבם הטראגי של היהודים. פעמים אחדות אף השלכנו פתקאות החוצה כדי להודיע על המצאנו כאן. אחר־כך נודע לי שהפתקאות האלו הגיעו לתעודתן.

ירשתם וגם רצחתם...

אחי צבי ואני היינו יוצאים מהגיטו לעבודה בכביש קופאצ'יבקה—פרספה. אמי (בריינדל) עבדה בהפקת כבול בסביבת הכפר קוזין וניספתה יחד עם יהודי העיר בגיטו.

כאשר הגיעו אלינו הידיעות על חיסול הגיטו ברחנו מן העבודה בכביש והתפזרנו בשדות וביערות, כל אחד לחוד. לילה אחד נפגשתי במקרה עם אבי (זאב), אחי הקטן משה, ואחי צבי. היה זה הלילה האחרון שהיינו יחד. אבי נרצח יחד עם משה על־יד העיירה הולוב. אני וצבי עברנו את התקופה האיומה תוך שכיבה בבורות, בערימות קש, בין שיחים בשדה וביער. בלילות היינו יוצאים לבקש מזון אצל האיכרים או שהיינו לוקחים מן הגינות והשדות. כשלא יכולנו עוד להישאר בבורות ובמקומות מחבואים אחרים נדדנו ממקום למקום, בלי לשהות במקום אחד זמן ממושך.

כשהתחילו האוקראינים לרדוף את הפרטיזנים היו הפולנים עוזבים את משקיהם בלילות ועוברים לכפר פרספה. פולני אחד הכניס אותנו לזמן קצר לביתו בפרספה בתור שומרי הבית ושם נשארנו עד בוא הרוסים. אף על פי שחילקנו, ערב הגירוש מהגיטו, את כל רכושנו בין האיכרים הפולנים השכנים, לא הלכנו אחרי השחרור לבקש את רכושנו בחזרה, כי האיכרים האלה התייחסו אלינו באיבה גלוייה, הכחישו כל דבר ואף היו מקרים של רצח: צ'רנה קנפר נרצחה באכזריות שעה שבאה למשפחה אוקראינית לבקש שיחזירו לה את החפצים שהוריה השאירו אצלה. מקרה מחריד זה קרה כבר אחרי השחרור.

יהודית מזור

כדי להסתיר את זהותי האמיתית נהגתי ככל האסירות: הן התפללו — גם אני התפללתי; הן נהגו לשבת על הברכיים — גם אני ישבתי על הברכיים; מכיוון שידעתי שפה יושבות רק פולניות, נזהרתי גם בשפה הפולנית שלי, שלא היתה כמו של פולניה אמיתית.

עבדתי בקילוף תפוחי־אדמה. הודות לכך יכולנו במקצת להשקיט את הרעב שלנו על־ידי אכילת תפוחי־אדמה בלתי־מבושלים תוך כדי הקילוף. אסירות רבות קינאו בנו על שיש לנו הזדמנות להוסיף על תפריט הרעב של בית־הסוהר.

בתא שלנו ישבה פולניה, ז'וטה הורבאצ'בסקה, שהיתה קאתולית אדוקה מאוד. התקרבתי אליה וחיבבתי אותה. קיוויתי, שאוכל ביום־מן־הימים לגלות לה את סודי, שהיה לי קשה מאוד לשמור אותו לעצמי בלבד, ולהתנהג כאילו אני נוצריה לכל דבר.

מפציצים את בית־הסוהר

באחד הלילות הופצץ בית־הסוהר מן האוויר ופצצה נפלה על אגף הגברים. פחד רב נפל על כולנו וראיתי הזדמנות מצויינת לגלות לידידתי הפולניה החדשה, ז'וטה, מי אני באמת. אמרתי לה:

„אני מקנאה בך, שאת יכולה להתפלל לאלוהיך; אני, לצערי, איני יכולה לעשות זאת בפומבי, משום שאני יהודיה".

בשמעה זאת התחילה לחבק ולנשק אותי, ואמרה:

„אני מבטיחה לך, כשאשתחרר אעשה הכל למענך".

לא שיקרה. כעבור שבועות אחדים שוחררה ז'וטה. אחרי זמן קצר קיבלתי ממנה חבילה דרך הצלב האדום. היא היתה ציירת ובבית־הסוהר הירבתה לצייר בתוך התא. הגרמנים נהגו להוציא אותה לחצר, כדי שתצייר בשבילם. היא גם ציירה אותי, כשאני משקיפה דרך האשנב לגיטו היהודי. היא הבינה את הקשר ביני ובין הגיטו. בפתק שהיה בתוך החבילה היא כתבה: „אני שומרת על התמונה וחושבת כל הזמן עליך". היא הוסיפה לשלוח לי חבילות במשך כל זמן ישיבתי ב„פאביאק".

קיבלתי עונש על שלא קילפתי יפה את תפוחי־האדמה. נאלצנו לשבת ימים שלמים בתא באפס מעשה כשאנו לא יכולות לדבר זו עם זו בנוכחות הפולניות האחרות. סבלתי מאוד מסיבה זו.

כעבור כמה ימים לקחו אותי למכבסה של הגסטאפו לגהץ את המדים והחולצות שלהם. עבודה זו דורשת הקפדה רבה והמדים עוברים בדיקה חמורה אחרי הגיהוץ. לא עברו ימים רבים ונעשיתי מומחית בעבודה זו וקיבלתי שבחים רבים מן המפקחים.

לונקה נשארה לקלף תפוחי־אדמה. בכל הזדמנות היתה מביאה לי תפוחי־אדמה — בתוך החזייה או במקום מיסתור אחר על גופה.

כך עברו שבעה חדשים בבית־הסוהר.

בוקר אחד העבירו אותי שוב למרכז הגסטאפו בשדרות שוכא. שוב חקרו אותי, הפעם בלי מכות. חזרתי על מה שאמרתי להם בחקירות הקודמות, ולבסוף החזירו אותי לבית־הסוהר. לונקה חיכתה לי, כשהיא מצוייה בחרדה גדולה, אם לא הוציאו אותי להורג. אני גם הרגעתי אותה ואמרתי, שלמרות המכות והעינויים לא הוצאתי הגה מפי ביחס אליה, זהותה ותפקידה.

בטראנספורט לבירקנאו

זה זמן רב יצאו משלוחי אדם, בלי לדעת לאן הם מיועדים. יום אחד הגיע תורנו לצאת בטראנספורט. כשהתאספנו זוגות־זוגות לאורך הפרוזדור לקראת היציאה עברה עם הדלי שושנה גז'נדיל, וראתה אותנו בתוך השורות. עשתה לנו כמה סימני־עידוד ועברה על פנינו.

הביאו אותנו לרכבת והכניסו אותנו לקרונות־משא, כשאנו עומדים צפופים בלי אפשרות לזוז. לא ידענו לאן מובילים אותנו, אבל לפי המספר הגדול של אנשי גסטאפו ששמרו עלינו היינו בטוחים שמובילים אותנו להוצאה להורג. אחרי לילה של נסיעה הגענו בבוקר לבירקנאו, המרוחקת רק שתי שעות נסיעה מווארשה.

אורצי חזן, אחיה של בלה יערי, הגר בקאנאדה, בעת ביקור בבית־רוז'ישץ'.

זוועות בירקנאו

כשנעצרה הרכבת שמענו קולה של תזמורת, שניגנה מארשים גרמניים. נוצר בנו הרושם שהגענו לאיזה גן־עדן עלי אדמות. העמידו אותנו בשורות של חמש־חמש והובילו אותנו לבית־מרחץ. שם גזזו את שערות ראשינו, נפרדתי משערותי הארוכות והיפות, שעליהן היתה גאוותי כל הימים. לקחו מאתנו את הבגדים ונתנו לנו שמלות־פסים, חלוק עם שרוך ומימיה. אחר־כך חקקו לנו את המספרים האישיים על הזרוע, כמו לעדר פרות, כסימן היכר לבעליהן. מספרי היה 24458.

לונקה היתה כל הזמן בקרבתי. לא נזהרנו עוד לשוחח ביניינו, כי היינו בין המונים, ואיש לא שם לב אלינו. קיבלנו גם בלוק משותף, והסתדרנו על דרגשים, כש־6—8 נשים שוכבות לאורך ושתיים — לרוחב הדרגש. לי יצא לישון בקומה השלישית. אלו ששכבו בקומה הראשונה הרגישו לא פעם בעכברושים שהסתובבו ביניהן.

בשכבנו בלילה הראשון על הדרגש הרגשנו שתחת השכבה הדקה של קש מונחים גושים קשים המפריעים לנו להירדם. בבוקר מצאנו שם אברים של אסירים רוסיים, ששכבו על הדרגשים לפנינו ומתו שם. איש לא טרח לסלק את הזוועה הזאת משם.

ב־3 לפנות בוקר העירו אותנו למיפקד הראשון. כלבים היו קופצים לקומה השלישית של הדרגשים להוריד את האסירות שלא יכלו לקום מחמת מחלה או חולשה. במשך כל היום קיבלנו חצי ליטר תה־עלים ושמיניית קילו לחם בלבד. אני אכלתי את הלחם בלילה, כי לא יכולתי להירדם כשאני רעבה.

העבודה היתה מפרכת, ולא היתה בה כל תועלת למישהו: סחבנו אבנים וסלעים ממקום למקום. את החלשות לקחו לעבודות הקשות ביותר, כנראה כדי שיתחסלו מהר יותר.

שם גם שמעתי הערות אנטישמיות מצד הפולניות שטענו, כי בגלל היהודים „המלוכלכים" הן נמצאות באושוויץ. רציתי להגיב, אבל לא יכולתי, משום שאני הייתי שם כנוצריה.

תזמורת ליוותה אותנו בצאתנו לעבודה וקיבלה את פנינו בשובנו מן העבודה. ליד השער ערכו חיפושים בבגדי האסירות, שמא הסתירו בהם תפוח־אדמה או גזר אחד להשתיק את רעבונם. את אלה שניסו להגניב דבר־מאכל כלשהו למחנה, היו מוציאים מן השורות ומענישים בכריעה על הברכיים כל הלילה, בלי להזיז את הגוף לצד ימין או שמאל. גם אני נענשתי פעם בעונש זה, ולא אשכח לעולם את הסבל שעברתי בשעות שכרעתי ברך על האבנים כל הלילה.

מותה של לונקה

לונקה, שהיתה בחורה משכילה ושלטה בשפות זרות, נלקחה לשמש כמתורגמנית במשרד התחנה, שם הובאו כל יום אנשים מארצות שונות באירופה, והיו זקוקים לאיש המבין את השפות שלהם.

אני ולונקה חלינו בטיפוס. אני החלמתי מהר אך לונקה נשארה במיטה כששה שבועות אחרי הבראתי. זה היה מסוכן מאוד, בגלל הסלקציות שבהן היו שולחים למוות את החולות והחלשות שבין האסירות. טיפלתי בה במידת יכולתי. הרופאה של הבלוק, שהיתה אתנו עוד בבית־הסוהר הווארשאי, איפשרה לי לעבוד כאחות לא־מוסמכת בבלוק ולעזור לאסירות, ובעיקר ללונקה, בעת מחלתן. לבי נמשך בעיקר ליהודים, ולא פעם זרקתי להם מילת־עידוד, כמו „יהיה טוב"...

ראיתי איך לונקה הולכת ושוקעת; לא היה לה כבר הרצון לחיות. היא לא רצתה לאכול ולשתות. היא הרגישה שסופה קרב. בשנת 1942 היא נפטרה.

מותה היה אבדה גדולה בשבילי. נשארתי כמו יתומה, בודדה בין הפולנים, והתגעגעתי מאוד לקירבתה של לונקה. לקחנו את גופתה לחדר המתים ושרפנו אותה יחד עם עשרות גוויות אחרות. זאת היתה דרכה האחרונה...

זכרתי את צוואתה של לונקה, שאמרה לי לפני מותה:

„אם אני אמות — תמשיכי את". ראיתי כחובתי לקיים את הצוואה הזאת, אולי אשאר העדה היחידה לכל המוראות והזוועות שראו עיני. לא האמנתי, כמעט, שיישארו עוד אנשים רבים מאלה שהיו יחד אתנו במחנה.

העליה לארץ־ישראל

בלה חזן הגיעה בקיץ 1946 לכפר הנוער אודים, שיסדנו אנחנו, אנשי הבריגאדה היהודית, בסאנטה מריה די באני, איטליה, למען הילדים יוצאי מחנות המוות וה־מחבואים. היא נתקבלה כמדריכה בקבוצת הבנות, שנקראה „קבוצת פרומקה". בלה השקיעה מאמץ רב בחינוך הבנות שבקבוצתה והעלתה מאוד רמת הלימודים שלהן. היתה זו חווייה מיוחדת בשבילי לקבל כמדריכה בת־עירי שניצלה מאש התופת.

בלה עלתה לארץ, יחד עם קבוצתה, בשנת 1946, כשנתנה לנו הסוכנות היהודית הסר־טיפיקטים האחרונים שהיו ברשותה.

בארץ נמצאת גם אחותה, חיה שוואַרץ, הגרה בהרצליה; אחיה הגדול, אורצי, חי בקנדה.

אבנר רחמיאלי

ד"ר מנגלה הידוע לשימצה

אחר־כך הצעתי את עצמי כמטפלת־אחראית — אחות מוסמכת — למחלת הגרדת. ד"ר מנגלה, הידוע לשימצה, האמין לי שאני מומחית בטיפול במחלה זו. בבלוק היו ילדות יהודיות בנות 14—16 עם פצעים מחרידים בעורם. סבלן היה נורא והטיפול היה באמצעות משחה מיוחדת. רציתי מאוד לעזור להן, תוך כדי העמדת פנים של בחורה פולניה ולא יהודיה.

את הפצעים היינו מורחים במשחה, ואחר־כך היתה באה עוזרתו של מנגלה, הסלובאקית אנא, והיתה בוחרת בסלקציה את הבחורות עם הפצעים העמוקים ביותר ושלחה אותן לכבשן. את הבלוק הזה קראו „בלוק המוות".

מפציצים את בירקנאו

הרוסים הפציצו כמה פעמים את אושוויץ ובירקנאו. בהפצצות נפגעו אסירים רבים, למרות שהפצצות היו מכוונות לבלוקים של אנשי ס. ס. וגסטאפו.

בלילה אחד החליטו, כנראה, הגרמנים להשמיד את בלוק 10 — „בלוק המוות". להפתעתי הוציאו אותי באמצע הלילה מן הבלוק והעבירו אותי לאושוויץ — אני הייתי „הפולניה" היחידה שהוצאה מן הבלוק. למחרת נודע לי על חיסול הבלוק כולו.

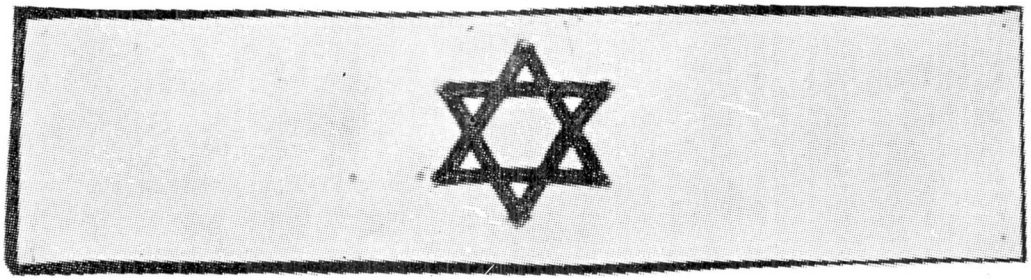
תליית נערות יהודיות

ארבע בחורות יהודיות, שתיכננו לפוצץ את הכבשן בחומר־נפץ, נשפטו למוות בתלייה. הכריחו אותנו לחזות בהוצאתן להורג. שתי הצעירות הראשונות שעלו לגרדום הספיקו לצעוק: „נקמה! נקמה!". שתי הצעירות האחרות לא הוציאו הגה מפיהן. אחת מהן לא הוציאה את נשמתה ונשארה בחיים אחרי שהורידו אותה מעץ התלייה. לקחנו אותה לבלוק בו עבדתי. מפקד המחנה, ארלר, בא והוציא אותה מידינו באומרו:

„„אנחנו כבר נגמור אתה!"

היה זה מחזה איום לראות נערות יהודיות, צעירות, יפות, חפות מפשע וזכות — גם בגופן וגם בנפשן — כשהן עולות לגרדום; מחזה אימים זה גרם לי נדודי שינה שנים רבות ולא אשכח אותו לעולם.

האיש שהקים את התלייה היה יהודי. הוא נאלץ לעשות זאת. ראיתי אותו ממרר בבכי כשהביאו את הגווייה לבלוק. הבנתי אותו וידעתי שסבלו גדול לא פחות מסבלן של ארבע הבחורות הקדושות, שעה שעמדו לפני התליין שלהן.

המאבק על החיים

איטה וארקוביצקה

איטה וארקוביצקה

אבי, שמואל גראבארסקי, היה סוחר־תבואה ברוז'ישץ. אמי, אתל, התמסרה לעסקנות ציבורית. זמן מסויים שימשה יושבת־ראש של ארגון לעזרת נשים. בעלי, שמואל, עבד כמנהל חשבונות במפעל לכריתת יערות בפולסיה.

בשנת 1923 התחתנו וחזרנו לגור ברוז'ישץ. שמואל בעלי קיבל עבודה כמנהל בנק, שנפתח אותה שנה. במשך השנים הבאות נולדו לנו שתי בנות. אני לא רציתי להצטמצם בתפקיד עקרת־בית בלבד, ונסעתי לווארשה ללמוד בבית־ספר למיילדות. אחרי סיום לימודי עבדתי כמיילדת לא רק אצל יהודים אלא גם אצל נוצרים. אהבתי מאוד את מקצועי.

בשנת 1935 פרץ בפולין משבר כלכלי חמור, שגרם לחיסולם של בנקים רבים. בעלי סבל מאוד מן המצב הזה, כי היה מסור מאוד לעבודתו בבנק. הוא היה רגיל לומר, שיש לו שלושה ילדים: שתי בנות, ליובה ופרידה, והבנק. כשהחמיר המצב והבנק נקלע לקשיים כספיים, היה עיקר דאגתו, איך להחזיר את הפקדונות שאנשים עמלים הפקידו בבנק. הוחלט למכור שני בתים מרכוש הבנק ולהחזיר למפקידים את כספם. המצב השפיע מאוד על מצב בריאותו של בעלי, שחלה במחלה קשה. הוא שכב בבית חולים חדשים אחדים, ואחרי שהבריא ממחלתו עזבנו את רוז'ישץ ועברנו ללוצק.

בעלי התחיל לעבוד במשכורת קטנה, אך עצם היותו עסוק עזר לו לשוב לאיתנו. ולהשתחרר מן המועקה, שהנחילה לו תקופת עבודתו ברוז'ישץ.

אני מחליפה את מקצועי

כאשר היתה לוצק תחת שלטון הסובייטים בשנת 1939 התחלתי לחפש עבודה בתור מיילדת, אך אמרו לי שאצל הרוסים עסוקות המיילדות רק בבית־החולים ואסור להן לטפל ביולדות בבתיהן. לכך לא הסכמתי. החלטתי לכן, לנצל את המקצוע האחר שלי, הנהלת חשבונות, שלמדתי בעת שבעלי היה מנהל־בנק. ואכן קיבלתי עבודה כמנהלת־חשבונות, ועסקתי בה עד לכניסת הגרמנים.

תחת המגף הגרמני

בלילה בו נכנסו הגרמנים ללוצק שמעתי לראשונה את השיר: „עס ברענט, יידעלאך, עס ברענט!". חשבתי שמישהו יצא מדעתו מפחד הגרמנים וחיבר את השיר. לא ראיתי את האיש ששר, אך ראיתי מסביבי את הדליקות, וחשתי את האימה הנוראה של המלים.

כשנכנסו הגרמנים היינו במרתף. הגרמנים נכנסו למרתף וראו אותנו. הם לא אמרו דבר, ויצאו בחיוך על שפתיהם.

בעיר החלו לדבר על גיטו, וכעבור שבועות אחדים הופיעו פקודות, המחייבות כל גבר מגיל 14 עד 60 להתייצב לעבודה עם את ומעדר משלו.

תמיד טענתי שלבעלי יש שכל, אבל לי יש אינסטינקט בריא. בעלי החליט לא להתייצב לעבודה. אני הייתי בדעה שעליו להתייצב, משום שישנה פקודה המחייבת אותו לכך. אך הוא עמד על דעתו ונשאר בבית, והודות לכך ניצל ממוות בטוח. אלפי היהודים שהתייצבו במבצר לוברט (זאמעק לובארטאָווסקי) נרצחו במקום מרוחק מן העיר. הדבר קרה כחודש ימים אחרי כניסת הגרמנים. על הרצח המתועב הזה נודע לנו ימים אחדים אחרי המעשה.

הגיטו בלוצק

אחרי מאורע הדמים הזה הופיעו שוב שמועות על גיטו, שבו יוכנסו כל היהודים שנשארו בחיים. אנחנו גרנו במרכז העיר וההלטנו לעבור לפרבר, שבו התקיימו תמיד הירידים. למזלנו, הוכרז הגיטו בדיוק בפרבר הזה.

הפקודה לעבור לגיטו אסרה על האנשים לקחת אתם חפצים כלשהם. עליהם היה לעבור לשם בגפם. תנאי החיים בגיטו היו נוראים: האנשים גרו בצפיפות רבה והרעב היה גדול. למזלנו היו לנו חפצים, שיכולנו למכור ולהשיג תמורתם קצת קמח ותפוחי־אדמה. הודות לכך לא סבלנו חרפת רעב.

לאחר חודשיים בגיטו בא אלינו נהג פולני, שאני הייתי לפנים המיילדת הקבועה אצל אשתו בכל לידותיה ושימשתי אצלם מתווכת ו„עושה־שלום" בינו ובין אשתו כל אימת שפרצו מריבות ביניהם, ואמר לנו:

„ימים קשים מצפים לכם בקרוב. חבל לי עליכם. אני מייעץ לכם לצאת מן הגיטו והודות לשפתכם הפולנית הנקייה ומראכם הארי תצליחו לחיות כפולנים בכל עיר אחרת, כשאתם מעמידים פני קאתולים. תענדו צלב על צווארכם, תלכו פעם בחודש לכנסייה, וכך תצליחו לעבור את התקופה הקשה, שלא תימשך לעולם. אני יכול לעזור לכם בהכנת תעודות טבילה נוצריות".

בעלי לא רצה לשמוע לעצה זו וידידנו הפולני הלך בהבעת צער, על שאין אנו מקבלים את עזרתו. המשכנו לחיות חיי סבל ושפלות בגיטו. הגרמנים לקחו מאתנו את הספרייה הגדולה בשפות שונות, שעליה היתה גאוות בעלי. כן שדדו מבעלי את אוסף הבולים הגדול והעשיר, שאסף במשך שנים רבות. הגרמנים גם בחרו לעצמם את החפצים הטובים והנאים ביותר והשאירו לנו רק את הגרוטאות והסמרטוטים.

ימים אחדים לפני חיסול הגיטו בא אלינו שוב ידידנו הנהג הפולני ואמר:

„הזהרתי אתכם וביקשתי מכם לצאת יחד את הגיטו. עתה מאוחר הזמן לספק לכם תעודות טבילה נוצריות. עכשיו יצטרך כל אחד לצאת לחוד".

הוא הדריך אותנו כיצד לנהוג. את הבת הקטנה יעץ להגיד שהיא יתומה: את אבא לקחו למלחמה ואמא נפטרה; לכן היא הולכת מכפר לכפר ומחפשת עבודה. לבת הגדולה יעץ לומר, שהיא ברחה ממחנה עבודה, ועליה לבחור בשם של מחנה מרוחק, כדי שקשה יהיה לאמת את דבריה. לי יעץ להגיד, שברחתי מרכבת בעת שהפציצו אותה וכי כל תעודותי אבדו בשעת ההפצצה. הקושי היה עם בעלי שמואל, שבתור גבר קשה היה לו להמציא תירוצים שונים, כמונו.

אנו בורחים מן הגיטו

תוך כמה שעות יצאנו כולנו את הבית. היה זה ב־13 באוגוסט 1942. לכל אחד היה זוג לבנים אחד להחלפה, סודר וחצי לחם. אני ליוויתי את בתי הקטנה, פרידה, עד שהתרחקה מן הגיטו. אחר־כך ליוויתי את בתי הגדולה, ליוביצ'קה, עד שיצאה משער הגיטו. לבסוף ליוויתי את בעלי. כשחזרתי לקחת בגדים להחלפה, ראיתי שלא נשאר עוד דבר וכך יצאתי לעולם העויין שמסביבנו כמו שאני לבושה.

הלכתי בלי לדעת לאן. ראיתי יהודים עובדים בצדי הדרכים תחת השגחת הגרמנים. התרחקתי מהם, כדי שלא יכירו אותי. כך הגיע הערב הראשון. קרבתי לבית איכר וביקשתי רשות ללון. הרשות ניתנה לי, אך היה שם לכלוך גדול וקיבלתי מחלת הגרדת, שהטרידה אותי מאוד. למחרת בבוקר הסתלקתי והתחלתי לבקש עבודה בכפרים שבסביבה. היו שגירשו אותי והיו שהעסיקו אותי בעבודות זמניות, שלא היה לי מושג כלשהו עליהן. רוב העבודות היו בשדה ליד מכונות חקלאיות. תמורת העבודה קיבלתי אוכל טוב ובמידה מספקת, אולם אחרי שנסתיימה העבודה ציוו עלי להסתלק.

כך נדדתי שבועות אחדים. ביום ראשון אחד הגעתי לכפר צ'ארוקוס שרוב תושביו היו אוקראינים, אך היה שם מנזר פולני. שכבתי בחצר הכנסייה של המנזר, וכשיצאו המתפללים ניגשתי לכומר ואמרתי לו שאני זקוקה לעזרה. כששאל אותי האם אני רוצה כסף, אוכל או בגדים, עניתי לו, שאני זקוקה לתעודות בשביל הבנות שלי. אין אני דואגת לעצמי ולא איכפת לי גורלי, אך אני חוששת לגורל בנותי ומבקש ממנו תעודות בשבילן.

ניצלתי הודות לשתי משפחות נוצריות

בני משפחתנו היו: אבא — אהרון־שלום, אמא — מאטל, שני אחים — ישראל ונתן, אחותי ברכה ואני. גרנו בכפר על־יד ברזולופ. היה לנו משק חקלאי ורפת. אבא היה גם סוחר תבואה.

כולנו התחבאנו ביער סמוך לכפר בבורות שחפרנו וכיסינו בענפים ובאדמה. השוטרים האוקראינים היו שונאי־ישראל והתנהגו כל־פינו באכזריות חייתית. הם היו עורכים מפ־עם לפעם מצוד ביער, ביודעם כי יהודים הסתתרו בו. במלאכה זו נעזרו בכלבים מאו־מנים, שהיו משלחים לכל עבר. באחד המצו־דים הרגו את אבי, אמי, אחותי ברכה ובתה התינוקת.

רצח שני אחי

נשארנו שני אחים ואני. התחבאנו בערימת קש גדולה שהיתה בקצה החצר של איכר, בלי שהאיכר ידע עלינו. האחים יצאו לחפש מעט מזון ונתגלו. בנו של בעל־הבית, שלמד משפטים ועמד בקשר עם הגרמנים והשוט־רים האוקראינים והיה אנטישמי גדול, ציווה לירות בהם. ראיתי אחר כך את גוויותיהם של שני אחי היקרים ישראל ונתן ז"ל. איכר זה, סיגיידה שמו, קיבל מאת הורי, לפני שנמלטו ליער, פרות מהרפת שלנו ודברי־ערך. הורי חשבוהו לידיד נאמן.

אחרי שנשארתי לבדי מכל משפחתי ברחתי ממחבואי ונפלתי לידי פולני, שרצה למסור אותי לגרמנים. נמלטתי מתוך זרועותיו והת־חבאתי בין השיחים. בלילות הייתי יוצאת לבקש מעט אוכל.

בחג המולד הנוצרי הגעתי למשפחה פול־נית ענייה, בשם קוטארסקי. גם משפחה זו קיבלה מהורי רכוש רב, שעה שחילקו את רכושם בין הגויים. הם ראו אותם כידידים,

וקיוו, שאם יישאר מישהו מאתנו בחיים, אולי יקבל משהו מן הרכוש בחזרה.

כאן, אצל קוטארסקי, מצאתי יחס אנושי. בעל־הבית היה אומר: „אני אשמור עליך למען „שולים" (בשם זה קראו האיכרים את אבא, אהרון־שלום, שהיה מקובל עליהם מאוד). הקוטארסקים עזרו לכל יהודי, שפנה אליהם לעזרה.

גם משפחת טורצ'יניוק, האם ושתי הבנות, ושושנה קאנפר, מצאו מחסה בבית הזה. כעשרה יהודים ניצלו הודות למשפחה מופלאה זאת. הייתי עובדת בשדה וברפת, כאחת מבנותיו של בעל המשק. היינו מכינים אוכל ליהודים, שהיו באים בלילה לבקש מזון. אצל משפחה זו הייתי כשנה וחצי.

אולם בחודש מארס 1943 החלו האוקראינים לרדוף את הפולנים. האיכרים הפולנים עזבו את משקיהם והתרכזו בכפר אוז'ובו. גם הקוטארסקים עברו לשם ואני נאלצתי לחזור לברזולופ. הפעם הגעתי לביתו של חוודור — משפחה אוקראינית קומוניסטית. גם משפחה זו התייחסה אלי טוב. ישנתי בדיר החזירים במחבוא שבערימת קש. בבית זה הייתי עד בוא הרוסים.

בצבא הסובייטי שהגיע לברזולופ היה מפקד־פלוגה יהודי, שעזר לנו וגמל למשפחת חוודור על יחסו האנושי.

אני מזכירה כאן בהכרת טובה את שתי המשפחות: קוטארסקי הפולנית וחוודור האוקראינית.

עם בני משפחת קוטארסקי, החיים עתה בפולין, אנו עומדים בקשרי מכתבים.

בת־שבע קינן (שפיגל), נחשונים

היא ענה לי, שהוא מוכן לעשות הכל, אבל לספק תעודות טבילה נוצריות לא יוכל, אבל הוסיף:

„יש כאן מורה, ששמה איוואנוב, לכי אליה, אולי תוכל היא לעזור לך, אך אל תגידי לה שאני שלחתי אותך!"

מורה פולניה מסכנת חייה למעני

הגעתי לחצר של המורה וביקשתי מעט מים לשתייה. היא הביאה לי מים ושאלה אותי אם אני רעבה. אמרתי לה שאינני רעבה, אבל אני זקוקה למים חמים יותר מכל דבר אחר. היא שאלה אותי אם מישהו ראה אותי נכנסת לחצרה, הרגעתי אותה ואמרתי שאיש לא ראה אותי. הכניסה אותי לביתה ואמרה:

„בבית גרה גם אמא שלי. לי ולאמא את יכולה לספר הכל, אך אם יבוא הנה אחי, אל תגלי לו דבר".

הביאה אותי למטבח, הכינה סיר גדול מים חמים והגישה לי סבון ומגבת. בעת שהתרחצתי הכינה לי מרק חם. בעת האכילה ביקשה ממני לספר מה שעבר עלי, והיא הוסיפה:

„יודעת אני שאת יהודיה, ואין את צריכה להכחיש זאת, אינני יודעת אם אוכל לעזור לך, אך אנסה". אחרי שסיפרתי לה כל מה שעבר עלינו, הביאה אותי לאחת הכיתות הריקות של בית־הספר (היה זה בשעת חופשת הקיץ), הביאה לי מזרון, ואמרה לי להישאר פה עד מחר בבוקר.

בבוקר השכם לפני שהאיר היום הוציאה אותי לגינה ואמרה לי להסתתר בין השיחים. על כלבה הגדול, פיראט, ציוותה לשמור עלי. הוא אמנם שמר עלי ומפעם לפעם ניגש וליקק את ידי ואת פני. אם התקרב מישהו לשיחים, גירש אותו משם בנביחות חזקות; כולם פחדו מפניו כי היה זה כלב פרא, שהפיל מוראו על כל הסביבה.

פעמיים ביום הביאה לי האם מרק חם ותירס. בערב, אחרי שהחשיך, באה המורה והחזירה אותי לדירתה. היא הגישה לי שלוש תעודות־לידה והצטדקה על שלא יכלה להשיג יותר מזה. אחת התעודות היתה מיועדת לבעלי, שניה התאימה לגילי והשלישית היתה מיועדת לאחת הבנות. היא גם שאלה אותי, אם אני זקוקה לכסף, ועניתי שאיני רוצה כלום.

לפני שעזבתי את הבית לחצתי את ידה ונשבעתי שלא אספר עליה ועל ביתה, בה קיבלתי עזרה וסעד. עד היום איננו יודעת מהיכן לקחה את התעודות. אני רק משערת, שאת התעודות קיבלה בכנסייה, אולי אצל הכומר.

נע ונד

שוב נדדתי מכפר לכפר, עד שביום אחד שמעתי, שאחת מבנותי נאסרה בלוצק. הלכתי ללוצק, שם לא היו עוד יהודים. פניתי לידידה נוצריה, שהוכיחה לנו נאמנות רבה בעת שמשפחתנו חיתה בגיטו, והיתה שולחת לנו מזמן לזמן, באמצעות בעלה, מעט אוכל, וידעתי שאני יכולה לסמוך עליה. שמה היה וירה מיכאילובנה ז'מבינסקאיה. הייתי אצלה שלושה לילות. אחר כך נתנה לי זוג כפפות חורפיות והציעה לי גם כסף, אף שלא היתה בעלת אמצעים. היא היתה רוסיה פראבוסלאבית ובעלה קאתולי. היא נתנה לי כתובת לידיד בתו של „באטיושקה" (כומר פראבוסלאבי), המסתירה ילדים יהודים ומוסרת אותם לכנסייה. היא אמרה לי לפנות אליה בהמלצה שבידי, אך יעצה לי לא להזכיר את העברת הילדים היהודים מדתם.

הגעתי לכפר ופניתי לאלמנת הכומר ולבתה. ראיתי שם ילדה יהודיה שעמדו להטבילה. היה זה לפני חג הפסחא ושמעתי איך אשת הכומר אומרת לילדה:

„את יודעת, שעכשיו מתקרב חג גדול, פסחא".

והילדה הוסיפה:

„כן, ואוכלים מצה..."

התיידדתי עם בת הכומר. היא סיפרה לי שהילדה היהודית היתה חולת גזזת ומלאת פצעים. היא ריפאה אותה מפצעיה עד שהבריאה לחלוטין. איכרי הסביבה איימו שימסרו לגרמנים שהיא מסתירה יהודיה.

נשארתי בביתה במשך תקופה מסויימת כ„מנהלת הבית". אך הגיע היום שנאלצתי לעזוב. היא ליוותה אותי ונפרדה ממני בנשיקות וחיבוקים והתפללה לאלוהים שאצליח בדרכי.

הרופא הטוב והמיטיב

לפני שנפרדנו יעצה לי ללכת לכפר צ'כי, בשם מלין. שם יש רופא, שאומרים עליו שהיה פעם יהודי והתנצר. הוא עובד כרופא הכפר והכפרים הסמוכים.

באתי אל בית הרופא ונעמדתי בין החולים המחכים לתורם. כשהגיע תורי נכנסתי לחדרו וגיליתי לו שאני יהודיה ואני זקוקה לעזרה רפואית ולמקום שאוכל לנוח כמה ימים. ביקשתי ממנו שיכניס אותי לבית־חולים כחולה. הוא הכניס אותי לבית החולים בתואנה שאני זקוקה לניתוח, ובינתיים נמצאתי בהשגחתו.

כעבור ימים אחדים פנה אלי הרופא:

„לא הרחק מכאן ישנה עיירה, אוסטרוז'ק. כל יהודי העיירה הושמדו כבר. יש שם בית מרקחת, שבעליו הוא איש בודד והוא זקוק לאשה, שתנהל את משק ביתו ואף תטפל בבית המרקחת, לעבודה זו תזדקקי לאומץ רב, כי בקרבת מקום נמצא המשרד הכפרי, בו מתרכזים אוקראינים רבים, שהם, כידוע, שונאי יהודים. במרחק קילומטר משם נמצאת המשטרה הגרמנית ושוטרים גרמנים באים לעיתים קרובות לבית המרקחת. אם את מרגישה עצמך די חזקה כדי לעמוד בסכנות האלה, תוכלי לפנות לרוקח, שביקש ממני לשלוח לו אשה לעבודה".

הסכמתי לעצתו. הוא כתב לי מכתב־המלצה ונפרדתי ממנו. עד היום אינני יודעת את שמו של הרופא, שהיטיב עמי בימים הקשים ביותר בנדודי. יודעת אני, שלקראת סיום המלחמה, הוציאו הגרמנים להורג את כל תושבי הכפר יחד עם הרופא המסור שלהם...

אני עובדת בבית מרקחת

באתי לאוסטרוז'ק ופניתי מיד לבית המרקחת. אחרי שחקר אותי אם יודעת אני לבשל ולנהל משק בית, הסכים לקבלני. עבדתי אצלו עד מאי 1943; ניקיתי את הבית, בישלתי בשביל הרוקח ושלושת עוזריו בבית המרקחת וכן חטבתי עצים לצרכי בישול והסקה.

הרוקח היה מרוצה ממני, כי מסרתי לידו את המתנות שהאיכרים היו מוסרים לי בשבילו בבית, כי לא היה להם נוח לתת אותן בבית־המרקחת לעיני עובדיו. אני הייתי מייד מוסרת לרוקח את המתנות, שכללו ביצים, חבילות חמאה, דבש, פירות — כל זה בכמויות גדולות.

כל ערב היה הרוקח מחוייב להכין דו"ח מן התרופות שמכר במשך היום, בשביל השלטונות הגרמנים, שבית המרקחת היה תחת פיקוחם. הוא התקשה בהכנת הדו"ח וכשנתברר שאני „מבינה קצת" בחשבון, היה מבקש ממני להכין את הדו"ח בשבילו. הוא היה מרוצה מאוד ממני. הוא אמנם חשד, שאני יהודיה, אך מכיוון שהיה זקוק לי, הוא שתק; הוא אף חשב, שאני קרובה של הרופא, שהמליץ עלי. הוא גם חשד, כנראה, שאף הרופא הוא יהודי. בבית הסמוך לבית המרקחת גרה רופאה פראבוסלאבית, ידידתו של הרוקח, שאף היא חשדה בי שאני יהודיה.

החשד שאני יהודיה גבר אצל העוזרת של הרוקח בבית המרקחת, שהיתה ידועה כשונאת־ישראל. היא עקבה אחרי כל הזמן. אנחנו היינו ישנות יחד בחדר ארוך, שמחיצת־עץ הפרידה בין שתי המיטות שלנו. פעם פנתה אלי ואמרה:

„את כה מאופקת וסגורה, שאפילו מתוך שינה אין את מדברת!"

למרות שהרוקח היה מרוצה ממני והיה צריך אותי מאוד, פחד מאוד שמא יגלו שהוא מעסיק יהודיה. הוא פנה אלי:

„אני לא יכול להחזיק אותך בלי לרשום אותך, כדי שתקבלי כרטיסי לחם. עליך ללכת למשרד הכפר ולהירשם שם".

במשרד הכפר לא רצו לרשום אותי. פניתי ללשכת העבודה, שם קיבלתי תעודה שאני מועסקת בבית־מרקחת בתור סאניטארית. אחר־כך התברר לי, שהפקיד שנתן לי את התעודה היה צ'כי, וכי הייתי יכולה להיעזר בו אילו ידעתי זאת קודם.

לדמותו של ד"ר פריד

ד"ר פריד היה דמות ידועה ובולטת בעיר שלנו באראחובו שבקרפטורוס. אביו היה מורה להתעמלות, לריקודים ולנימוסים. גם אמו היתה מורה. מצבם החומרי של הוריו היה לא טוב והם חיו חיים צנועים למדי.

עד כמה שאני זוכר אותו, הוא לא השתייך לשום מפלגה פוליטית בעיר. הוא לא התעניין בפוליטיקה. הוא לא היה חבר בתנועה הציונית. גם בתור סטודנט לא התענין בפוליטיקה. היה סטודנט עני ולא התבלט באגודת הסטודנטים של אוניברסיטת פראג. נדמה לי שהיה יהודי מתבולל.

נפגשתי כמה פעמים עם ד"ר פריד בהיותו כבר רופא בפראג. כשהוא גמר את האוניברסיטה, אני רק התחלתי את לימודי. סיפרו עליו שהוא היה אחד הסטודנטים המצטיינים באוניברסיטה.

בזמן לימודיו עבד בכל מיני עבודות בפראג ואף בעבודת ניקיון בבתי ציבור כדי להתקיים, כי להוריו לא היתה האפשרות לעזור לו. הוא התקיים בכוחות עצמו.

בתור רופא צעיר גוייס לצבא הצ'כי ונתקבל לבית־הספר של קצינים־רופאים. הוא היה בן־אדם חביב, רציני ובעל אופי חזק. היה רופא טוב וכל מי שהכיר אותו רחש לו כבוד.

היה מאד ידידותי, אם כי לא היו לו חברים רבים.

אחרי המלחמה התעניינתי בגורלו של ד"ר פריד, אבל לצערי לא קיבלתי שום ידיעות עליו. ידעתי רק שהוא אינו עוד בחיים.

רק לפני כמה שנים נודע לי מהגב' שושנה שטרום (גלמאן), העובדת כאחות בבית־החולים „אסותא" בתל־אביב, שד"ר פריד הציל את חייה וחיי יהודים רבים אחרים, ילידי רוז'ישץ'. היא גם סיפרה לי שהוא עזר לפארטיזנים סובייטיים שהסתתרו בסביבת העיר רוז'ישץ'.

לפני זמן־מה נפגשתי עם אחותו של ד"ר פריד, הגב' יוסטון (לשעבר שושנה פריד) מלונדון. דומני שהם היו תאומים. אחותו סיפרה לי על מעשי הגבורה שלו בזמן המל־חמה, כפי שנודע לה מהמכתבים שקיבלה מהרבה אנשים שהכירו אותו ברוסיה ... הם כתבו לה, שהוא הציל פארטיזאנים רוסיים פצועים רבים וטיפל בהם עד להחלמתם. הוא סיפק תרופות לבית־החולים הפארטי־זאני שהיה באיזור רוז'ישץ'. הוא גם היה איש־קשר של המפקדה הפארטיזאנית ה־סובייטית.

לא האמנתי תחילה לסיפוריה. חשבתי שהיא מגזימה. לפני כמה שנים היא יצאה עם בעלה האנגלי, מר יוסטון, לרוסיה וביקרה בכפרים בסביבת רוז'ישץ', שם עבד ופעל ד"ר פריד.

היא נפגשה עם אנשים רבים שהכירו אותו. אנשים פשוטים, איכרים, סיפרו שהוא עזר לאנשים עניים וטיפל בחולים בלי שום תמור־רה. מעמדו כרופא צ'כי איפשר לו לנוע ממקום למקום באופן חופשי והיו לו מגעים עם אנשים רבים.

ברוסיה מכבדים את זכרו של ד"ר פריד. השלטונות הסובייטיים, לאות הוקרה למעשי הגבורה שלו בזמן המלחמה, הקימו לו מצבה גדולה. לטקס גילוי המצבה הזמינו השלטו־נות הסובייטיים אותה ואת בעלה לבקר ברוסיה וכיבדו אותה בהסרת הלוט מן המצבה. בטקס נוכח גם שר הפנים ה־אוקראיני.

בדרך הביתה, מרוסיה ללונדון, היא ביק־רה עם בעלה בישראל. בטבריה נמצא אחיה המבוגר. הזמנתי אותה עם בעלה אלי, ראיתי את התמונות שהיא הביאה עמה, שצולמו בזמן הטקס. בתמונה אחת רואים את המ־צבה ועליה המלים הרוסיות הגדולות „ד"ר פריד". האחות ספרה לי, שאחרי הטקס התקיימה אסיפה ומסיבה, בה השתתפו הר־בה אנשים שהיו בקשר עם ד"ר פריד בזמן המלחמה.

הרוסים הוציאו גם ספר מיוחד על מעשי הגבורה של ד"ר פריד. אם זכרוני אינו מטעה אותי, ראיתי, את הספר הזה אצל אחותו. את הספר חיבר אחד המפקדים הבכירים של הפארטיזאנים, שד"ר פריד היה בקשר אתו.

כתבתי מכתב לאחותו וביקשתי ממנה כמה תמונות מהטקס וגם את הספר. ביקש־תי גם שתכתוב כמה מילים על דמותו של ד"ר פריד. ציינתי במכתבי, שארגון יוצאי רוז'ישץ' מוציא ספר־יזכור ושראשי הארגון רוצים להדפיס בספר את התצלומים ולהק־דיש מאמרים מיוחדים לזכרו, אך לדאבוננו לא קיבלתי את החומר המבוקש.

ד"ר חיים איזק

פניתי עם התעודה למשרד הכפר, אך גם הם לא רצו לרשום אותי. התחלתי לצעוק: „למה אתם דוחים אותי ולא רוצים לרשום אותי כתושבת הכפר?"

גרמני שעמד מאחורי שאל לסיבות צעקותי. הנוכחים נבהלו, והמזכיר האוקראיני ציווה על אחד הפקידים שירשום אותי. הבחור שהיה אנאלפביתי, לא ביקש תעודה ורשם אותי כעובדת בכפר.

חזרתי לרוקח עם התעודה, והוא אמר לי לפנות לגרמנים, שרק הם מחלקים כרטיסי־לחם, ולבקש כרטיס כזה.

הייתי צריכה לפנות ל„לאנדווירט" (מנהל האגף החקלאי). לא היתה לי ברירה והלכתי אליו. שמעתי שיש לו אהובה, אשה פולניה. פניתי אליה והיא שמחה לפגוש עוד „פולניה". היא הציעה לי, לא פחות, מאשר לעבוד אצל ה„לאנדווירט" כטבחית. עניתי, שאני מרוצה מעבודתי אצל הרוקח, ואין אני רוצה לעזוב אותו. היא החמיצה פנים, אך מסרה לי טופס שזיכה אותי בכרטיס־לחם, מבלי שאצטרך לחדש אותו כל חודש.

הגרמנים משמידים כפר שלם

החלו זמנים קשים בשביל הגרמנים, שהחלו נסוגים מן החזית המזרחית. מחנה גדול של צבא סובייטי נשאר ב„כיס", שעבר דרך יערות ועבר גם דרך הכפר הצ'כי מלין, בי עבד הרופא המיטיב שלי. כשהגיעו החיילים הסובייטיים המנותקים לכפר סברו הצ'כים שהרוסים חזרו, ויצאו לקראתם בתשואות וכיבדו אותם באוכל. אבל הם רק עברו את הכפר ולא נשארו בו. כאשר חזרו הגרמנים הם אספו את כל אנשי הכפר, ביניהם החולים והצוות הרפואי מבית־החולים, באסם, ושרפו אותם חיים! גם הרופא ואשתו היו ביניהם. הכפר מלין, בו בוצע הרצח המחריד, היה מרוחק כ־7 ק"מ מאוסטרוז'ץ, בה עבדתי בבית המרקחת.

באחד הימים פגשתי באוסטרוז'ץ בחורה יהודיה, שהיתה מעיירה קטנה בסביבה. היא סיפרה שהגרמנים הרגו את הוריה וחתנה והיא נשארה לבדה. היא היתה אצל אשת הכומר, אך היא לא רצתה לקבל אותה. אמרו לה, שבבית־המרקחת עובדת יהודיה, ויעצו לה לפנות אליה.

בינתיים יצא בעל בית־המרקחת ושאל אותי, מה דיברתי עם הבחורה. אמרתי, ששלחתי אותה למנהל־הדואר לעבודה. הוא שאל, למה לא שלחתי אותה לשופט?

באותו כפר גר אוקראיני, שעבד בימי הכיבוש הגרמני כשופט בעיירה אוסטרוז'ץ, הוא היה מיודד עם בעל בית־המרקחת. כשיצע לי לשלוח את הבחורה לשופט, הוסיף כי הוא איש טוב. דברים אלה נכנסו ללבי וחשבתי שכדאי לי לדעת זאת.

אני נמצאת בסכנה

באחד הימים באה לבית־המרקחת ילדה, שהכירה אותי שאני המיילדת מלוצק. הכחשתי זאת בתוקף אך היא בשלה:

„את המיילדת, שקיבלת את הלידה אצל אחותי; אני הייתי שם בשעת הלידה!"

הייתי נפחדת מאוד וידעתי שאין טעם לבקש עצה מבעל בית־המרקחת, שהיה פחדן גדול והיה בוודאי מגרש אותי מביתו. הלכתי לשופט וסיפרתי לו את האמת עלי. הוא אמר לי:

„הגרמנים עסוקים עכשיו בעצמם, ואין ראשם פנוי לדברים כאלה. תני לי זמן לחשוב איך לעזור לך".

בינתיים נפל פחד התבוסה על הגרמנים. יום אחד באה אוקראינית אחת וסיפרה, שהגרמנים מתכוננים לברוח והם מדברים על כך בינם ובין עצמם.

בשומעי זאת חשבתי על מצבי הקשה, בו אני נתונה. עם כל שמחתי לבריחת הגרמנים, הייתי בטוחה שהאוקראינים, שחושדים בי שאני יהודיה, לא יהססו להרוג אותי אחרי צאת הגרמנים.

מנהל בית־המרקחת והשופט פנו לגרמנים וביקשו רשות לצאת יחד אתם. הם פחדו להישאר בכפר. הגרמנים הסכימו לקחת אותם אתם. מעסיקי נתן לי פקודה לארוז את חפציו החשובים ביותר לקראת יציאתו. ארזתי את החפצים והעמסנו אותם על מכונית־משא גדולה. במכונית יצאו הרוקח, השופט, אנוכי ואחד שעבד אצל הגרמנים כמתורגמן.

בדרך מחוץ לעיירה הצטרף אלינו מפקד המשטרה האוקראינית, שעזר בהשמדת היהודים. הוא חשש לחייו וביקש שיקחו גם אותו. הגענו לדובנו.

בדובנו נעזרתי בטוב־לבו של השופט. בבית בו קיבל מקום מגורים גרה משפחה של בעל, אשה וילדה בת 16, מאומצת, שברחה מן הכפר בגלל השחיטות ההדדיות בין הפולנים והאוקראינים, שהיו שכיחות בימים ההם. בהשתדלותו צירפו אותי למשפחה הזאת ושמי צורף לרשימת הדיירים, שלפי ההוראות היתה צריכה להיות על כל דלת. הייתי מבשלת בשביל השופט ואני הייתי אוכלת את השאריות.

לא חסרו מצבים מצחיקים וגם מביכים. פעם החלו לשדך ביני ובין אוקראיני אחד שבא מרוסיה. בקושי רב הצלחתי להתחמק מהפצרותיהם של „ידידי", שראו בשידוך הזה הזדמנות טובה מאוד בשבילי להקים משפחה"...

מעמידה פני נוצריה

בחג המולד ערכו שכני הבית סעודה מסורתית. אני הכרתי את המסורת הנוצרית מתוך הספרות, אבל כשהחלו לשיר את ה„קולנדי" (שיר־לידה של ישו) הייתי במבוכה, כי ידעתי רק את המנגינה, אך לא את המלים. השתדלתי לטשטש את המלים כשאני מבליטה את המנגינה בלבד. אני עברתי בהצלחה את הנסיון הקשה הזה.

בדרך כלל היוו התפילות הנוצריות בעיה קשה מאוד ולא פעם היתה צפויה לי סכנה שיכירו שאינני נוצריה, משום שלא ידעתי תפילות יומיומיות, שכל נוצרי יודע אותן. הנוצריה וירה ז'מבינסקאיה, שאירחה אותי בזמן הראשון, אמרה לי פעם, שאין אני חייבת לדעת את כל התפילות; אבל יש 3 תפילות, שהכול חייבים לדעת בעל־פה. היא לימדה אותי את התפילות האלו. הזוג, שגרתי אצלו בדובנו, היו אנשים אדוקים והתפללו כל לילה לפני עלותם על המיטה. גם אני הייתי מתפללת במיטה כמוהם. פעם שלחו את ילדתם לבדוק, אם אני יודעת את התפילות. פתאום ראיתי אותה עומדת לרגלי המיטה שלי ומתבוננת בי, ברגע שהתחלתי בתפילתי. החלטתי להגיד את תפילתי בקול רם, למרות שנהוג להגיד אותה בשקט. למחרת אמרה לי הפולניה:

„איזה אנשים מוזרים הם האוקראינים. מעניין שחשדו בך שאת יהודיה!"

אני מחפשת את משפחתי

לא שמעתי דבר על בעלי ובנותי. כשקיבלתי את תעודת־הלידה בשביל אחת הבנות היה לי קשה להחליט למי למסור אותה, כלומר מי מן הבנות להציל! החלטתי להשאיר זאת לגורל העיוור, ולמסור את התעודה לבת הראשונה שאפגוש בדרכי. מה יכולתי לעשות? את תעודת הגבר השמדתי, משום שלא הצלחתי למצוא את בעלי. ידעתי את שם האיכר, שאצלו עבדה פרידה. הלכתי מכפר לכפר, עד שנודע לי מקום הימצאה. לבסוף מצאתי את בתי פרידה, שנשארה בחיים. היא עבדה אצל איכר בכל עבודות המשק: האכילה את החזיר, חלבה את הפרות וכו', כשיצאה מלוצק היתה בת 15 וחצי. כשמצאתי אותה ומסרתי לה את התעודה — היתה בת 16. את הבת השניה, ליובה, לא ראיתי עוד.

השמדת תושבי דובנו

בדובנו ישבנו כששה שבועות, כשמחצית העיר בידי הגרמנים ומחצית — בידי הרוסים. מזמן לזמן נשמעו יריות ולא יצאנו מן הבית. הגרמנים השמידו את תושבי דובנו, ולא רק את היהודים. כשהתחזקו היריות הסתתרנו במקלטים.

יום אחד שמעתי, ש„ברחוב פאניינסקה אין עוד אנשים! הבתים פתוחים, הארונות פרוצים, האוכל על השולחן והאנשים אינם!" התברר, שלפני בריחתם היו הגרמנים סוגרים בלילה רחוב אחד או שניים, הוציאו את האוכלוסייה הצ'כית, האוקראינית והפולנית, בתואנה שלוקחים אותם לגרמניה, משום שהחזית קרובה מאוד. את האנשים העבירו מחוץ לעיר שם הוציאום להורג ביריה. הרגשנו שעוד מעט יגיע התור של הרחוב שלנו להשמדה ולהרג. לא ידענו לאן לברוח, כדי להציל את חיינו.

בימים האלה נודע לי, שרבים בורחים לפרבר צגלאניה, הנמצא ברובע הפועלים של העיר. ניסיתי לחדור לרובע הזה, אך לא נתנו לי דריסת רגל בשום בית, כי הם חשדו

גורלם המר של יהודי קופאצ'יבקה

ביום הראשון לכניסת הגרמנים לכפר קופאצ'יבקה, ביוני 1941, נכנסו לביתנו שלושה גרמנים. הם הוציאו את אבא, את משה בנו של השוחט ואת בנו וירו בהם על יד טחנת הרוח. כפי שנודע לנו אחר־כך, הוכרחו האנשים האומללים לחפור את קברם במו ידיהם. אחרי הרצח הברברי הזה עזבו כל יהודי הכפר את בתיהם וברחו ליער הסמוך.

האוקראינים, שהגרמנים הבטיחו להם עצמאות מדינית אחרי מיגור ברית המועצות, הקיפו את היער וירו על הנמלטים. רוב היהודים נהרגו מיריות אלה. בעיני ראיתי הרוגים רבים על האדמה. היהודים שנשארו בחיים נשלחו על־ידי היודנראט של קופאצ'יבקה לעבוד במשק גדול, שהקימו הנאצים בכפר ברזולופ. עבודתם היתה קשה מאוד. הם עבדו בניסור עצים, בחפירת בורות ובעבודות־פרך אחרות. המשגיחים, ה„פולקס־דויטשה" והאוקראינים, התעללו בהם והיכו אותם באכזריות. יהודים אחרים נשלחו לעבוד במשק אחר, בכפר רוקין, וגם באלה התעללו תוך כדי עבודתם הקשה והמפרכת.

קאזיק פטרובסקי היה פולני עשיר וידיד משפחתנו — עד לפרוץ המלחמה. אחותי הפקידה בידו את כל רכושה. באחד הימים באה אליו מן היער לבקש לחם. הוא נתן לה ולשני ילדיה מחבוא ברפת לעשרה ימים. אחר־כך הודיע לגסטאפו, שיהודים חדרו לרפת שלו ואינם רוצים לצאת משם. האוקראינים באו אליו והרגו את אחותי וילדיה באכזריות רבה...

בברזולופ חי יהודי, חייט מעולה, שנמלט מגיטו וארשה. הקומיסאר הנאצי של ברזולופ, הגרמני דונר שהיה ידוע לשימצה, ערך נשף ופקד על החייט לתפור לו סמוקינג. הסמוקינג מצא חן בעיניו, והבטיח לחייט לשלם לו את שכרו למחרת בבוקר. למחרת קרא לחייט וירה בו. נשארו אשה וילד.

ברחנו מברזולופ לרוקין. יום אחד באו שוטרים אוקראינים, תפסו את היהודים שעבדו בשדה והעלו אותם על משאית כדי להובילם להרג. אני הספקתי להימלט והתחבאתי בתוך השיחים וה„לעפעכעס" שצמחו בקרבת מקום. המרצחים לא הרגישו בי, אף־על־פי שעברו על סוסיהם ממש מעלי. בלילה יצאתי ממחבואי, מצאתי את אחותי ואחי והחלטנו לברוח מן המקום.

באנו אל משפחת קוזלובסקי, משפחה פולנית, שהיתה מיודדת עם משפחתנו. נכנסנו למחסן התבואה, בלי ידיעת בעלי המשק. בבוקר השגיחה בנו בעלת המשק ונבהלה. התחננו בפניה שתרשה לנו להתחבא אצלה והבטחנו לה תשלום הוגן. רק לאחר שבן־דודי מסר לה סכום של דולרים, שהצליח לתפור בתוך כובעו, הסכימה להשאיר אותנו אצלה. היא חפרה לנו בור בתוך הרפת והיתה מביאה לנו אוכל לשם. היינו קבוצה של 12 איש.

הנס

יום אחד באה בעלת המשק ואמרה לנו לעלות לעליית הגג, כי היא רוצה לנקות את הבור ולהחליף את הקש ששימש לנו כמצע. היא היתה נמנית על ה„פולקס־דויטשה" ושלטה יפה בשפה הגרמנית. ברגע שהגענו לעליית הגג הגיעו לחצר המשק גרמנים בצעקות:

„היכן היהודים?"

„אין אצלי עוד יהודים. הם אמנם התחבאו בבור הזה בלי ידיעתי. גירשתי אותם, לאחר שלקחתי מהם את כספם. הם הלכו ליער".

הגרמנים השתכנעו, כנראה, שהאשה דוברת אמת ולא חיפשו יותר. כך ניצלנו ממוות בטוח. כשהלכו הגרמנים באה אלינו האשה ואמרה:

„לכו לאן שתלכו, כי חיי בסכנה גדולה אם אמשיך להחביא אתכם!"

חזרנו ליער. בוססנו בשלג העמוק, כשבחוץ שורר קור גדול. גיסתי לא עצרה כוח ועזבה את ילדה בן־השבע לנפשו וברחה עם בתה התינוקת. הגענו בלילה לקופאצ'יבקה ולא הכרנו את המקום. הבתים שלנו פורקו והאדמה נחרשה.

נכנסנו לביתו של רוס. היה זה פולני עני שגר לא רחוק מביתנו. אשתו היתה חולבת פרות אצל היהודים והוא עצמו היה שיכור לעיתים קרובות.

פולני טוב־לב

כשראה אותנו ואת מצבנו פרץ בבכי. הוא ריחם עלינו והגיש לנו מרק חם שהשיב את נפשנו. החביא אותנו במרתף שמתחת לחדר הסמוך.

ביום הראשון באו לבית שוטרים אוקראינים לבקש סאמוגונקה (יי"ש תוצרת עצמית), שהוא היה מייצר. הוא הישקה אותם והלעיט בי שאני יהודיה. נדדתי בקרבת החזית, בין החיילים הגרמנים ממש, עד שמצאתי מקום, שם נמצאו צ'כים רבים שגורשו מדובנו. מכיוון שהיכרתי את הצ'כים כאנשים טובים החלטתי להישאר בסביבתם. הגעתי לדירה צ'כית, שהמשפחה בת 16 איש, ישבה במטבח ובגורן, כי יתר חדרי הבית היו תפוסים על־ידי הגרמנים. הצ'כי צירף אותי למשפחתו, באומרו: „מה שיהיה אתנו יהיה גם אתך!" נשארתי שם והחלטתי לא לנדוד יותר ולהישאר אצל משפחה זו זמן רב ככל האפשר.

כעבור ימים אחדים באה הודעה מטעם ס.ס., שכל האנשים צריכים להתאסף ליד הצלב, משם יישלחו לגרמניה. לא היה לי מה להפסיד והייתי מוכנה להצטרף למשפחת המארח שלי. אך בראותי את השמירה החזקה של אנשי ס.ס. במקום האיסוף התעורר בלבי החשד, שאנשים אלה נועדו למות ולא להישלח לגרמניה. החלטתי לברוח פעם נוספת מצפרני המרצחים הגרמנים.

הבחנתי שלא רחוק ממקום האיסוף מתחיל יער. התחמקתי לאט־לאט מן המקום ונכנסתי ליער בלי שהשומרים ירגישו בכך. אחרי כמה ימים של נדודים ביער נתקלתי בביקתה של משפחה אוקראינית, שם ישבה האשה לבדה. האשה הבודדה שמחה למצוא אשה „נוצריה" שתפיג במקצת את בדידותה ונשארתי אצלה. השגחתי שבלילה היתה המארחת שלי נעלמת בלי להגיד לי לאן היא הולכת. נראה, שבעלה ובניה הצטרפו לכנופיות שרווחו בזמנים ההם, ובלילות היא נפגשה אתם.

לא הרחק מן הביקתה נמצא קו־החזית וגרמנים היו באים לעיתים קרובות לבית, בעת שאני נמצאתי שם. המארחת שלי החלה לחשוש לגורלה וציוותה עלי לעזוב את ביתה. בלית־ברירה חזרתי לדובנו, ופניתי לכתובת של המשפחה הצ'כית שם גרתי לפני־כן. מן השכנים נודע לי שכל האנשים שנצטוו להתאסף לפני הצלב כדי להישלח לגרמניה — נרצחו מחוץ לעיר. מכל דיירי הבית נשארו בחיים רק השומר ואשה אחת. עליתי לחדרי הקודם ונכנסתי למיטתי תוך החלטה נחושה לא לעזוב עוד את החדר הזה — ויהי מה.

הרוסים באים

יום אחד בחודש פברואר של 1944 הגיעו לאזני הדי ריצה וקול קורא אלי:

„גברת, אומרים שהרוסים הגיעו!"

היה זה בחור צעיר שגר בחדרו של השומר. ניגשתי אל הקיר ודרך הסדקים ראיתי שלוש דמויות מתקדמות לאורך קירות הבתים. הכרתי מייד שאלה חיילים סובייטיים. כשירדתי למטה נכנס לבית חייל רוסי. פרצתי בבכי. החייל שאל אותי אם אין כאן גרמנים ועניתי, שבבית הזה אין, אבל אינני יודעת אם אין גרמנים בבתים אחרים. עמדתי ובכיתי. השומר, שחשד כל הזמן שאני יהודיה, עמד וחיכה שאגלה לרוסים שאני יהודיה. אך לא גיליתי להם. החייל הרגיע אותי שלא אבכה, ואמר, כי הכל יבוא על מקומו בשלום.

למחרת יצאתי לדירת דודי, שחי בדובנו עוד לפני בוא הגרמנים. כמובן, שלא מצאתי איש ממשפחתו בחיים; כל הדירה היתה מלאה נוצות של כרים וכסתות קרועים, שסיפרו על הטרגדיה הנוראה שהתחוללה כאן.

רציתי ללכת ללוצק, עיר מגורי לפנים, אך כל הגשרים היו הרוסים, והדרכים היו בחזקת סכנה, כי אנשים רבים נרצחו בעת שנדדו ממקום למקום. חכיתי עד שהרוסים התקינו גשרים על הנהר איקווה. בתחילה לא נתן לי השומר הסובייטי לעבור את הגשר, אך כשאמרתי לו שאני יהודיה וכי אני מחפשת את משפחתי שנשארה בלוצק, אמר שיעלים עין ממני וכי עלי לעבור מהר את הגשר.

בחזרה ללוצק

את הדרך מדובנו ללוצק — 40 ק"מ — עשיתי ברגל במשך יום אחד. לפנות ערב הגעתי ללוצק. בבית אחד מצאתי 17 יהודים, שהתחבאו אצל פולני אחד, ורק עתה יצאו ממחבואם.

פניתי לבית אחותי מלפני המלחמה. מצאתי שם אשה אוקראינית. היא לא ידעה שום דבר על משפחת אחותי או משפחתי. הלכתי אל קצין העיר וסיפרתי לו שאני יהודיה מתושבי לוצק וכי חיפשתי את בני משפחתי ולא מצאתי כאן אף אחד. ביקשתי ממנו שיתן לי תעודת־זהות. הוא יעץ לי לפנות למקום־העבודה הקודם. פניתי למקום עבודתי

הקודם שם עבדתי כמנהלת־חשבונות. פקיד אחד, שהכירני, העיד על זהותי. קיבלתי עבודה וכן כרטיס לחדר ומזון.

אני מוצאת את בתי פרידה

כאשר נפרדנו בעת שעזבנו את הגיטו קבענו לעצמנו שלוש כתובות, כדי שנדע לאן לפנות כשנחזור לעיר אחרי שתסתיים המלחמה. בשתי הכתובות הראשונות שפניתי לא מצאתי את התושבים, משום שהם עזבו את העיר ויצאו מי לפולין ומי לרוסיה. בכתובת השלישית נודע לי שבתי הצעירה חיה וכי היא נמצאת בלוצק, ברחוב מסויים, אך אי־אפשר למצוא אותה שם. הלכתי למשטרה ובקשתי מהם למצוא את בתי הנמצאת בעיר. במקום נמצאו קומסומולצים רבים, שעזרו למשטרה בשמירה על הסדר בעיר. אחד הקומסומולצים אמר, שהוא גר ברחוב הנזכר, אך אין שם שום בחורה יהודיה. אך לפי בקשתי הסכים ללכת אתי לשם, כשאותנו מלווים 15 קומסומולצים. כשהגעתי לרחוב ההוא באה לקראתי בתי הצעירה פרידה ובידה שק. כפי שהתברר הלכה לאסוף עצים בשביל בעלת־הבית אצלה גרה. השוטר אמר בפליאה, שחצי שנה הוא גר בבית הזה יחד עם הבחורה הזאת ולא ידע שהיא יהודיה!

פרידה היתה כל הזמן אצל המשפחה הקאתולית ועבדה אצלה. היא אמנם לא קיבלה כסף תמורת העבודה, אך סיפקו לה את כל צרכיה במזון ובבגדים. היא גם טיפלה בילדים ובחיות הבית, מבלי שאיש ידע את מוצאה היהודי.

בתי קאתולית אדוקה

שוב היינו שתינו יחד. בתי היתה תחת השפעת הדת הקאתולית בהאמינה שישו הציל את חייה. היא גם למדה את כל התפילות הקאתוליות, ומכיוון שהיתה צעירה ועדינה הושפעה מאוד מן הגינונים הדתיים והמסורת הקאתולית. אנשי המשפחה ראו אותה כ„נאַשאַ הלנה" — הלנה שלנו. בתי ביקשה גם ממני להמיר את דתי ולמתוח קו על העבר שלנו, שהיה כה אומלל.

נמצאתי במבוכה גדולה. לא הייתי יהודיה אדוקה, אך כל נימי נפשי התנגדו לערוק מן הדת, שעל מזבחה הקרבנו קרבנות כה רבים. אך מאידך, לא רציתי לאבד את בתי, שהיתה שבוייה באמונתה החדשה. לכן אמרתי לה:

„שמעי, פרידה, אם אבא עדיין חי וניפגש בעתיד, אצטרך להתגרש ממנו אם אחליף את אמונתי היהודית בדת הקאתולית, וזאת אינני רוצה בשום פנים ואופן!"

הדברים האלה השפיעו עליה. בערב הראשון שהיינו יחד ביקשה ממני לכרוע ברך יחד אתה לפני השינה, ואמנם עשיתי זאת. למחרת — עשתה זאת לבדה. אך כעבור ימים אחדים הפסיקה להתפלל והשתחררה מן ההשפעה הקאתולית.

לאט־לאט התחילה נורמליזציה של החיים שלנו. פרידה נכנסה לבית־הספר התיכון, לאחר שמצאנו מורה שהכירה אותה עוד מלפני המלחמה והעידה, שהיא למדה בבית־הספר והיתה תלמידה מצטיינת.

אני פוגשת את בעלי

יום אחד, כשחזרתי מן המסעדה בה אכלנו לפי כרטיסים שקיבלנו ממקום העבודה, ראיתי את בעלי בא לקראתי! לא יכולתי להאמין למראה עיני, כי לאזני הגיעה השמועה שבעלי נהרג!

כפי שהתברר בא בעלי ללוצק והתחיל לחפש אותי. הוא נתקל בשחקנית שידעה שאני סועדת במסעדה זו והיא שהביאה אותו אלי.

חג הפסח הראשון אחרי השחרור

אחרי השחרור פגשתי את הרופא ד"ר גריפל, ידיד טוב שלנו, שהיה יהודי דתי. כשהתקרב חג הפסח השיג מאיזשהו מקום חבילת מצות ושלח לנו 3 מצות, כדי לברך עליהן את ברכת „על אכילת מצה". לסדר של פסח התאספנו כל הניצולים של העיר — ששים וכמה אנשים, שנותרו מקהילה של למעלה מ־30 אלף יהודים. בין הניצולים היו רק 2 משפחות, שנותרו בה 3 אנשים. לרוב נשארו אנשים בודדים ובמקרים מעטים — 2 אנשים במשפחה. אותם במאכלים רבים כדי להניא אותם מלחפש בביתו.

כששמענו את האוקראינים מסתובבים ב־בית נפלה רוחנו מאוד, כי עזה היתה החלט־תנו לא ליפול חיים בידי האוקראינים, שהיו מתעללים ביהודים באכזריות פראית. אחרי צאת האוקראינים נשארנו עוד אצל רוס עד הערב, אבל ידענו שעלינו להסתלק משם חיש מהר.

יצאנו בחשכת הלילה מן הבית ולא ידענו לאן לפנות. עברנו את כפר ה„אוסאדניקים" הפולנים, וראינו שגרמנים נמצאים בחווה של פיידובסקי. זחלנו בשלג כדי להימלט מן הכלבים הפראים, שהרגישו בנו. בלי דעת חדרנו לבית משפחת קאדריס, שהיתה שייכת לעולם התחתון: היו אלה פושעים, גנבים ורוצחים.

כשראינו לאן נקלענו היינו בטוחים שהגי־עה שעתנו האחרונה. אך מה הופתענו, כש־ראש המשפחה הכניס אותנו לביתו, הקצה לנו חדר לגור בו ואף הביא לנו אוכל. עבדנו במשקו כחמישה חדשים. הוא התייחס אלינו כאילו היינו בני משפחתו, בלי ששילמ־נו לו פרוטה.

נמצא הנער של אחי

אחרי חמישה חדשים חזרנו אל הגב' קוז־לובסקי ונכנסנו לחצרה בלי ידיעתה. למחרת הרגישה בנו, אך הרגיעה אותנו והירשתה לנו להישאר במרתפה. היא גילתה לנו, שבן־אחי שנעזב ביער על־ידי אמו, נמצא אצלה חי ובריא.

התברר, שהילד בן השבע, לאחר שנעזב ביער, הצליח לשוב לבית משפחת קוזלובסקי. הוא עלה על עליית הגג בלי ידיעת הבעלים. רגליו היו קפואות מקור וניזון מאוכל שניתן לחזירים, בדיר הקרוב. באחד הימים הרגישו בו ילדי הבית וסיפרו עליו לאמם. כשראתה האשה בעליית הגג את הילד ומצבו הפיסי פרצה בבכי. היא הורידה אותו מן העלייה וסידרה לו מקום מחבוא באחד מחדרי הבית. שם בילה ששה חדשים. כך ניצל בן־אחי, נער קטן בן 7, ממוות בטוח. עתה הוא נמצא בישראל.

אנחנו „קדושים"

כשתכפו מקרי ההתנפלויות של האוקראי־נים על בתי הפולנים לא היינו בטוחים בבית הזה ויצאנו שוב לנדוד. נתקלנו בבית קטן ורעוע שעמד בשדה ונכנסנו לבקש לחם. היה זה ביתם של זוג זקנים עניים מאוד. הוא היה פולני והיא — אוקראינית. שם המש־פחה היה צ'כאנובסקי. הזקן הכיר אותנו, כי היה בא אלינו למכור תבואה. הוא הציע לנו להישאר אצלו בעליית הגג. הוא היה קאתולי אדוק. ביום א' סיפר בכנסייה שב־עליית הגג שלו יושבים „קדושים". בין השכנים הפולנים היו שהכירו את משפחתנו והביאו לנו מזון למקום מחבואנו. כאן היינו כששה חדשים.

בעלי קיבל עבודה במקצועו כמנהל־חשבונות, באחד ממוסדות השלטון הסובייטי. כשהחלה הרפטריאציה של אזרחי פולין לשעבר נרשמנו גם אנחנו ליציאה לפולין. ביוני 1945, שבועות אחדים אחרי סיום מלחמת העולם השניה, עזבנו את רוסיה ועברנו לפולין.

בכיוון לארץ־ישראל

התחנה הראשונה בפולין היתה לודז'. לא רצינו לקבל שם עבודה, שהציעו לנו על כל צעד ושעל. משם הגענו לפראג שבצ'כיה. נכנסנו לרופא אחד, ד"ר מירבלשטיין, שעבד בזמנו ברוז'ישץ'. הוא היה כל זמן המלחמה אצל הפרטיזנים, וניצל יחד עם אשתו ובת־דודו. כל רכושם בפראג היו שלושה מזרנים, והם התחלקו אתנו במזרנים אלה.

ד"ר מירבלשטיין החליט לנסוע לאוסטרליה, ואף ניסה לשכנע אותנו לעשות כמוהו, ואף הציע לי לעבוד אצלו שם כמיילדת ואחות. אנו סירבנו, משום שגמרנו בלבנו לעלות לארץ־ישראל. ד"ר מירבלשטיין נסע, ומאז לא שמענו ממנו דבר.

עברנו לאוסטריה, שם נשארנו זמן ממושך, משום ששומרי הגבול לא נתנו לנו להמשיך בדרכנו. אנשי הבריגאדה היהודית טיפלו בנו, וסיפקו לנו דיור ואוכל. שם פגשנו את פייגה שר, שבעלה נהרג כחייל בצבא האדום ובנה נהרג על־ידי הגרמנים. היא היתה שם עם בתה רחל. בבריגאדה היה לה אח פייבל שקורניק. כשפגש אותנו סיפר לכולם שאנחנו בני־דודים שלו. הוא לקח את אחותו ובתה וגם אותנו לנאפולי שבאיטליה. שם זכינו לטיפול טוב מאוד. שקורניק לקח אותנו לסיור ברומא. יום אחד הגיעה לנמל נאפולי האניה „טראנסילוואניה", שהיתה בדרך לארץ. הודות לתחבולה מוצלחת עלה בידו של שקורניק להעלות על האניה את אחותו ובתה וכן בתנו פרידה ועוד 15 איש, שהגיעו כעבור ימים אחדים לארץ. אני הייתי אז בהריון ונשארתי בנאפולי יחד עם בעלי.

לאחר ימים אחדים עברנו לבארי. בעלי קיבל עבודה במרכז של עליה ב' וקיבל משכורת נאה. אני ילדתי את בני אברהם, שגדל והתפתח יפה. כשהיה בן שנה ו־4 חדשים הגיע תורנו לעלות. צירפו אלינו שתי ילדות: ילדה בת 11 שנה שדיברה רק הונגרית ותינוקת בת 10 חדשים! (אין לשכוח שהיה לי אז ילד בן שנה ו־4 חדשים!) בכל מקום ששם נערכו בדיקות היו לי קשיים להסביר את הפלא הזה, של שני ילדים בהפרש של חצי שנה ביניהם!

ב־8 במארס 1948 הגענו לארץ־ישראל והתחלנו בחיים חדשים.

פרידה וארקוביצקי ורחל שר באיטליה
בשנת 1946

כשגברו פעולות האיבה בין האוקראינים והפולנים החלו האוקראינים לערוך חיפושים אחרי נשק בבתי הפולנים. לא יכולנו עוד להישאר בעליית הגג והפולני הזקן העביר אותנו לבור שהיה בתוך הבית; הבור שימש קודם לכן לאיסום תפוחי אדמה. הוא חשש לחייו במקרה שימצאו אותנו אצלו ואמר:

„אם מסוגלים האוקראינים לירות בצעירים כמוכם, הם לא יירתעו מלירות גם בי, זקן בן שבעים".

מות זוג הזקנים

יום אחד יצאנו קצת לשדה, לא הרחק מן הבית. פתאום שמענו יריות ממכונות־יריה. כשחזרנו הביתה מצאנו את שני הזקנים הרוגים. האוקראינים ערכו טבח בכל אנשי הכפר הפולנים ושרפו את בתיהם.

יצאנו שוב לנדוד והסתתרנו במקומות רבים עד בוא הסובייטים.

כשלושים יהודים ניצלו הודות למשפחות פולניות בכפרי הסביבה שנתנו להם מחסה ואוכל בשנות השואה הנוראה.

ש. ס.